

Geloof aan het werk

*De rol van levensbeschouwelijke organisaties bij
het bestrijden van sociale uitsluiting in Rotterdam*

Maarten Davelaar
Jessica van den Toorn

December 2010

Inhoudsopgave

Samenvatting en aanbevelingen	5
1. Inleiding	21
1.1 Aanleiding en achtergronden	23
1.2 Definities, afbakening en doelstellingen Europees onderzoek	31
1.3 Doel, vraagstelling en opzet onderzoek in Rotterdam	35
1.4 Leeswijzer	38
2. De Rotterdamse context: maatschappelijke ontwikkelingen, beleid en ruimtelijke aspecten	41
2.1 De sociaal-religieuze kaart van Rotterdam	41
2.2 Armoede en sociale uitsluiting: situatie in cijfers	43
2.3 Sociaal beleid, stedelijke strategieën	45
2.4 Sociale aanpak op deelterreinen	49
2.5 Ruimtelijke aspecten van sociale uitsluiting en activiteiten van levensbeschouwelijke organisaties	57
3. Activiteiten van levensbeschouwelijke organisaties gericht op bestrijding van sociale uitsluiting	61
3.1 Domeinen maatschappelijke activiteiten	62
3.2 De functies van levensbeschouwelijke organisaties binnen het sociale domein	71
3.3 Afsluiting: te (onder)scheiden functies in het 'sociale weefsel'	81
4. De geloofsfactor	85
4.1 Motivaties	86
4.2 De rol van geloof in organisatie en activiteiten	87
4.3 De Faith-factor gewogen? Over typen levensbeschouwelijke organisaties	93
4.4 Uitdagingen voor de geloofscomponent in religieus geïnspireerde organisaties	96
5. Netwerken en samenwerking tussen organisaties	97
5.1 Redenen en belemmeringen voor samenwerking	98
5.2 Voorbeelden van netwerken	103
5.3 Afsluiting: over de bevordering van samenwerking	105

6.	Relaties met de overheid	109
6.1	Achtergronden discussie religie in het publieke domein	109
6.2	Samenwerking vanuit het perspectief van de Rotterdamse overheid	112
6.3	Samenwerking vanuit het perspectief van de levensbeschouwelijke organisaties	122
6.4	Afsluiting: redenen voor (afzien van) samenwerking	129
7.	Kansen en bedreigingen voor de toekomst	133
7.1	Kansen voor de toekomst	133
7.2	Bedreigingen	135
7.3	Afsluiting: over de economische crisis, lokale bezuinigingen en de kracht van de stad	138
8.	Conclusies	143
	Literatuur	159
Bijlage 1	Lijst van informanten van levenbeschouwelijke organisaties Rotterdam	169
Bijlage 2	Lijst van vertegenwoordigers van de gemeente Rotterdam	171
Bijlage 3	Deelnemers stakeholderbijeenkomst	173
Bijlage 4	Korte beschrijving levensbeschouwelijke organisaties	175

Samenvatting en aanbevelingen

Samenvatting

Dit onderzoek is uitgevoerd binnen het Europese onderzoeksproject: *Faith-based organisations and exclusion in European Cities* (acroniem FACIT).

Het doel van dit Europese project is het in beeld brengen van de rol van religieus geïnspireerde initiatieven in het bestrijden van vormen van sociale uitsluiting. Hierbij wordt gekeken naar de filosofie en de werkwijze van deze organisaties, maar ook naar de positie die zij innemen in netwerken in de *civil society*. In dit onderzoek wordt onder sociale uitsluiting een situatie verstaan waarin mensen onvoldoende toegang hebben tot basisrechten zoals inkomen, huisvesting, werk, gezondheidszorg en onderwijs. Bovendien kunnen mensen uitgesloten zijn van participatie in de samenleving door bijvoorbeeld discriminatie, gebrekkige integratie of onzekerheid over een verblijfsvergunning. Het perspectief van de religieus geïnspireerde organisaties staat centraal in dit onderzoek. Tevens komt aan de orde hoe deze organisaties functioneren te midden van de activiteiten en voorzieningen op sociaal terrein in de stad die andere organisaties aanbieden, zoals de overheid en andere niet-levensbeschouwelijke maatschappelijke organisaties.

Dit onderzoek richt zich *niet* op de religieuze functies van kerken, moskeeën of aan religieuze stromingen verbonden stichtingen, maar op hun maatschappelijke functie. Wel komt de vraag aan bod of en hoe de religieuze identiteit van organisaties een rol speelt in de (vormgeving van) maatschappelijke activiteiten. Omdat het onderzoek zich richt op *maatschappelijk actieve* levensbeschouwelijke organisaties kan de indruk ontstaan dat *alle* religieus geïnspireerde verbanden zich buitengewoon inspinnen voor verbetering van de sociale positie van de eigen leden of voor de hulpbehoevende 'ander'. Dat is echter, ook in Rotterdam, niet altijd het geval.

Het Nederlandse onderzoek binnen FACIT is het afgelopen anderhalf jaar uitgevoerd door het Verwey-Jonker Instituut (in Tilburg, Rotterdam en deels in Amsterdam) en de Rijksuniversiteit Groningen (in Amsterdam). In Rotterdam zijn vertegenwoordigers van 24 organisaties die betrokken zijn bij een veelvoud aan projecten en activiteiten in de stad, uitgebreid geïnterviewd.

Ook is met elf representanten van verschillende gemeentelijke program-

ma's en diensten gesproken. Voorafgaand aan het lokale onderzoek vond een uitvoerige landelijke verkenning plaats.

De Rotterdamse context

Rotterdam is in religieus opzicht een zeer divers georiënteerde stad. De religieuze kaart van Rotterdam is sterk gekleurd door de snelle expansie in de negentiende en begin twintigste eeuw onder invloed van de industrialisatie en de groei van de havenbedrijvigheid. Na onder meer de katholieke arbeiders uit de zuidelijke provincies, vestigden zich onder invloed van de havenactiviteiten al vroeg meerdere 'buitenlandse' kerkgenootschappen in Rotterdam. Door latere migratiegolven verkleurde de bevolking snel.

Rotterdam telt inmiddels van alle Nederlandse steden het hoogste percentage 'nieuwe Nederlanders' uit niet-geïndustrialiseerde landen en kent als gevolg daarvan een groot aantal islamitische en christelijke migrantenorganisaties en -groepen.

De context waarbinnen levensbeschouwelijke organisaties werken, wordt in dit rapport gepresenteerd aan de hand van feiten over sociale uitsluiting in Rotterdam. Ook wordt de Rotterdamse aanpak van onder andere armoede, zorg, welzijn en participatie geschetst waarbij tevens de belangrijkste constanten en veranderingen in het beleid van de afgelopen circa tien jaar worden beschreven. Steeds wordt daarbij nagegaan of en waar in het beleid particuliere, levensbeschouwelijke initiatieven een plek krijgen. Ook is stilgestaan bij ruimtelijke aspecten van de maatschappelijke inzet door levensbeschouwelijke organisaties in Rotterdam.

Activiteiten gericht op bestrijding van sociale uitsluiting

De Rotterdamse levensbeschouwelijke organisaties ondernemen sterk uiteenlopende activiteiten gericht op diverse doelgroepen.

Om te beginnen hebben Rotterdamse levensbeschouwelijke organisaties altijd een relatief groot aandeel in de opvang van uiteenlopende groepen kwetsbare burgers gehad. Verschillende levensbeschouwelijke organisaties, ook kleinere, bieden (incidenteel) opvang of begeleid wonen aan voor onder andere daklozen, drugsverslaafden, slachtoffers van huiselijk geweld of mensenhandel en sociaal geïsoleerd levende mensen.

Daarnaast verstrekt een aantal kerken en moskeeën kleine financiële bijdragen aan individuele mensen in nood, zowel binnen de eigen gemeen-

schap als daarbuiten. Behalve dat zij financiële hulp geven, hebben veel levensbeschouwelijke organisaties in Rotterdam contacten met de voedselbanken in de stad of verzorgen zij zelf maaltijden. Ook bieden ze de helpende hand op het punt van huisraad en kleding. Niet alle religieuze gemeenschappen beschikken over voldoende middelen om deze financiële of materiële hulp te kunnen verstrekken. Feit is dat migrantenkerken, moskeeen, islamitische verenigingen en dergelijke veel leden tellen die van een inkomen op of onder het sociaal minimum moeten rondkomen. Veel 'nieuwe' gemeenschappen hebben hun handen vol aan de ondersteuning van de eigen leden, hoewel het beeld dat zij alleen die mensen helpen enige bijstelling behoeft; meerdere organisaties helpen ook 'buitenstaanders'. Tegelijkertijd valt (zelf)kritiek te beluisteren over de nog steeds overwegend interne gerichtheid van met name moskeeen en islamitische stichtingen.

Verder dragen veel religieus geïnspireerde organisaties in Rotterdam bij aan meer participatie in de samenleving. Zij ondersteunen de vrijwillige inzet van de eigen achterban en andere Rotterdamse burgers in uiteenlopende sociale projecten. Ze stimuleren de participatie van burgers die nu minder of niet actief zijn. Het begint vaak met mensen uit hun isolement halen en netwerkjes om hen heen creëren. Ook binnen geloofsgemeenschappen vinden mensen steun bij elkaar. Verder werken organisaties die bijvoorbeeld dakloze en verslaafde mensen opvangen aan re-integratie naar betaald werk.

Behalve voor de opvang van deze groepen zetten verschillende organisaties zich in voor ondersteuning of juridische en medische begeleiding van mensen die niet over een geldige verblijfsvergunning beschikken.

Veel religieuze (zelf)organisaties zetten in op *empowerment* en integratie van de eigen achterban door middel van het aanbieden van taal- en inburgercursussen, opvoedbegeleiding, sociale vaardigheidstrainingen en huiswerkklassen. Tot slot organiseren veel organisaties en gemeenschappen culturele en vrijetijdsactiviteiten (veelal gericht op kinderen en vrouwen) en dragen velen bij aan het bevorderen van de dialoog tussen verschillende religieuze groepen.

Funcities van levensbeschouwelijke organisaties in het brede stedelijke sociale beleid

In dit onderzoek worden zeven functies onderscheiden. (1) *Professionele dienstverlening aan specifieke doelgroepen binnen de kaders van de (lokale)*

verzorgingsstaat en onder regie van de overheid. In Rotterdam vinden we verschillende levensbeschouwelijke organisaties die deze functie vervullen.

Bijvoorbeeld in de opvang van dak- en thuislozen, ex-gedetineerden en (zwerf)jongeren. Andere organisaties worden gesubsidieerd en beoordeeld op hun prestaties in het activeren van vrijwilligers en het ondersteunen van vrijwilligersorganisaties, binnen het stedelijke vrijwilligersbeleid. De organisaties, die zo onder regie van de overheid werken, zorgen tegelijkertijd voor eigen financiële armslag, zodat er ruimte blijft voor activiteiten die de overheid niet steunt en men kan blijven inspelen op nieuwe noden. (2) *Ondersteuning van kwetsbare personen en groepen die buiten het bereik en/of blikveld van de officiële instanties vallen.* Bijna alle levensbeschouwelijke organisaties in Rotterdam vervullen deze functie in meer of mindere mate.

Het is een oude kernfunctie. De organisaties geven aan dat ze door hun manier van werken of door hun positie kunnen volbrengen wat de overheid niet kan. Omdat zij vaak dichterbij de doelgroep staan en meer vertrouwen genieten dan reguliere instellingen. Of omdat ze hulp kunnen bieden die algemene (overheids)instanties door regelgeving niet kunnen of mogen bieden. Voorbeelden zijn hulp aan mensen die onterecht geen gebruik maken van schuldhulpverlening, bezoek aan mensen die in een isolement leven en ondersteuning van cliënten van een Voedselbank. (3) *Het bieden van informele hulp en onderlinge steun.* Deze traditionele functie wordt vooral door religieuze *gemeenschappen* uitgevoerd en meestal in stilte. In Rotterdam helpen diaconale groepen binnen kerkelijke gemeenten en parochies de eigen leden of zorgen voor informele hulp aan buurtgenoten of mensen die letterlijk bij de kerk aankloppen. We zien deze functie ook veel terug bij islamitische en christelijke migrantenorganisaties in Rotterdam. De financiële en sociale noden onder de eigen leden zijn vaak aanzienlijk.

Leden onderling of voorgangers en bestuursleden besluiten tot de inzameling van geld of het bieden van andersoortige hulp. (4) *Het werven, activeren en begeleiden van vrijwilligers uit specifieke geloofsgemeenschappen ten behoeve van activiteiten gericht op kwetsbare individuen en groepen.* Een aantal stedelijke organisaties vervult van oudsher deze functie.

Maar ook binnen talrijke buurtgebonden projecten van alle denominaties en binnen de hulp aan specifieke doelgroepen vormt het betrekken van vrijwilligers een apart aandachtsterrein. (5) *Gemeenschapsopbouw en empowerment van de eigen of andere – achtergestelde – groepen.*

Deze functie wordt vooral vervuld door de levensbeschouwelijke organisaties van en voor 'nieuwe Nederlanders'. Het doel is om de achterban zo

goed mogelijk te helpen participeren en integreren in de Nederlandse samenleving vanuit de eigen kracht van individuen en groepen. Daarnaast zet een flink aantal oudere Christelijke organisaties zich in voor gemeenschapsopbouw en *empowerment* van achtergestelde en kwetsbare groepen in de stad. Zij richten zich bijvoorbeeld op zwak georganiseerde migrantengroepen of vluchtelingen, op bepaalde groepen vrouwen (zoals tienermoeders en oudere migranten) of op vergroting van onderling contact en vertrouwen binnen buurten.

Met (6) *Politiek-maatschappelijke belangenbehartiging*, het signaleren en agenderen van sociale problemen en het stem geven aan bepaalde groepen, houden zich verschillende individuele organisaties en (inter)religieuze platforms bezig. Daarnaast doen levensbeschouwelijke organisaties mee in coalities met andere (levensbeschouwelijk neutrale) organisaties in de stad rond thema's als armoede en asielbeleid. (7) *Het vervullen van een brugfunctie tussen moeilijk bereikbare groepen/personen en reguliere instanties*.

Deze functie vinden we tot slot bij veel levensbeschouwelijke organisaties in Rotterdam terug. Er worden 'bruggen geslagen' tussen de achterban/ de cliënten en reguliere instellingen, door middel van doorverwijzen en het houden van informatiebijeenkomsten. Maar ook tussen de (lokale) overheid en religieus geïnspireerde organisaties, al dan niet via koepelorganisaties.

De rol van religie

In dit onderzoek is de rol van religie in de maatschappelijke inzet van religieus geïnspireerde gemeenschappen en organisaties onderzocht aan de hand van de volgende aspecten: motivatie van beroepskrachten en vrijwilligers, identiteit en publiek profiel van de organisatie, de rol van religie in de selectie en werving van (vrijwillige) medewerkers, doorwerking van geloof in de inhoud van de activiteiten die aangeboden worden en de mogelijke selectie van cliënten en bezoekers op grond van hun geloofsachtergrond.

Over het algemeen geven de geïnterviewden aan dat het geloof mensen inspireert om zich te bekommeren om de kwetsbare medemens. Andere motivaties die in Rotterdam veelvuldig opgetekend konden worden, waren het feit dat men een levensbeschouwelijke organisatie als een 'tweede huis' beschouwt – bezoekers en cliënten gaan zich mede daardoor relatief vaak ook als vrijwilliger inzetten – en het feit dat veel mensen vrijwilligerswerk als 'middel tot zelfrealisatie' zien.

Daarnaast gaven verschillende organisaties in Rotterdam aan dat het tegenwoordig gemakkelijker is om je als religieuze organisatie te profileren dan tien, twintig jaar geleden. Voor alle Rotterdamse levensbeschouwelijke

organisaties geldt dat hun visie is gebaseerd op de kernwaarden van hun geloofsopvatting. Deze waarden verschillen, maar in de visies van alle organisaties vinden we noties als naastenliefde, barmhartigheid en gerechtigheid. Hoe sterk de identiteit en uitgangspunten van een organisatie worden bepaald door geloofswaarden, verschilt echter per organisatie. Zo geven maatschappelijk actieve kerkelijke gemeenten, parochies en Moskeeën aan in de eerste plaats een *geloofsgemeenschap* te willen zijn. Zij hebben uiteraard een duidelijk religieus profiel en selecteren vanzelfsprekend de leden van hun officiële (bestuurs)organen en vrijwilligers uit de eigen kring. Organisaties die zijn ontstaan uit een dergelijke gemeenschap en er vaak nog sterk aan verbonden zijn, hebben ook een helder godsdienstig profiel en werven eveneens vooral binnen de eigen gemeenschap. Hun maatschappelijke activiteiten kunnen gericht zijn op de eigen (geloofs)gemeenschap, op andere groepen in de samenleving of op beiden.

De levensbeschouwelijke organisaties in Rotterdam die in de eerste plaats zijn opgericht als dienstverlenende organisaties, profileren zich veeleer als *levensbeschouwelijk geïnspireerd*. Zij vragen bijna allemaal van hun medewerkers en vrijwilligers respect voor het geloof en affiniteit met de werkwijze en de doelgroep. Van beroepskrachten wordt eerder geëist dat ze ook daadwerkelijk het(zelfde) geloof belijden. Vrijwilligers – en soms ook personeelsleden met een andere geloofsachtergrond – worden in een aantal gevallen actief geworven en ook niet-religieus geïnspireerde burgers verbinden zich soms aan projecten. De activiteiten van levensbeschouwelijk geïnspireerde organisaties die *onafhankelijk* van een geloofsgemeenschap opereren, staan in de regel open voor iedereen, ongeacht levensbeschouwing of verdere achtergrond. Deze organisaties werken overigens zo uit *eigen overtuiging*; eventuele eisen van de overheid in het kader van subsidies spelen hier nauwelijks een rol bij.

Op het punt van de rol van geloofsuitingen in de activiteiten van de organisaties, zien we dat ze vaak onderscheid maken tussen religieuze activiteiten en maatschappelijke activiteiten. Om deze scheiding aan te brengen of extra aan te zetten, richten levensbeschouwelijke organisaties vaak aparte stichtingen voor hun maatschappelijke 'tak' op. Subsiëring door de overheid zou zo bovendien vergemakkelijkt kunnen worden. Dat effect is echter niet of nauwelijks aanwezig, omdat besluiten van de overheid tot financiële ondersteuning van veel meer factoren afhankelijk zijn.

Veel organisaties bieden binnen dit onderscheid hun cliënten de keuze om actief aan geloofsactiviteiten mee te doen of niet. Christelijke organisaties bieden naast volledig 'seculiere' activiteiten, vaak zowel activiteiten met een duidelijke geloofskern aan, als activiteiten die het bespreken van of werken aan zingeving in bredere zin als doel hebben. Sommige organisaties geven aan dat geloofsexpressies niet kunnen worden gescheiden van de activiteiten, omdat juist de 'geloofsfactor' hun activiteiten effectief maakt en het verschil maakt ten opzichte van de activiteiten van andere organisaties. In weer andere organisaties neemt het geloof een meer impliciete plaats in. We treffen dat in dit onderzoek vooral aan bij (islamitische) zelforganisaties. Het geloof vormt het vanzelfsprekende decor, waartegen vervolgens vooral seculiere activiteiten worden aangeboden.

Netwerken en samenwerking tussen organisaties

Er is sprake van een stevige positie van Rotterdamse levensbeschouwelijke organisaties in een aantal lokale netwerken, zowel op praktijk- als op beleidsniveau. Het gaat dan in de eerste plaats om voorzieningen voor dak- en thuislozen, het mobiliseren van vrijwilligers en het ondersteunen van vrijwilligersorganisaties en de ondersteuning van vluchtelingen en asielzoekers, al dan niet met een verblijfsvergunning. In iets mindere mate geldt hetzelfde voor de strijd tegen armoede en voor hun positie op de thema's van integratie en emancipatie.

De samenwerking met andere levensbeschouwelijke organisaties en algemene instellingen is vaak informeel en praktisch. Ze vloeit voort uit individuele contacten, een gezamenlijke context zoals de wijk en vooral uit de 'klus' die geklaard moet worden in het belang van een lid, cliënt, bezoeker of groep die steun nodig heeft. Het is daarbij niet zo dat levensbeschouwelijke organisaties vooral onderling samenwerken, integendeel: het overgrote deel van de organisaties werkt óók samen met algemene, reguliere organisaties.

Toch is de onderlinge samenwerking van levensbeschouwelijke organisaties wel zeer duidelijk gegroeid in de afgelopen vijf à tien jaar. De bestaande samenwerking onder 'gelijkgestemden' is geïntensiveerd. Maar vooral de samenwerking tussen organisaties die voorheen op een veilige afstand van elkaar bleven is toegenomen. Zoals die tussen de gevestigde christelijke organisaties en meer evangelische organisaties, evenals die tussen christelijke en moslimorganisaties.

Genoemde redenen om samen te werken zijn: goede persoonlijke

relaties, economische motieven (grotere kans op het kunnen vinden van financiering), kortere of nieuwe lijnen met de reguliere hulpverlening, betere doorverwijzing cliënten, uitwisselen van vrijwilligers, het delen van een gebouw en het beter bereiken van de doelgroep. De voornaamste belemmerende factoren voor samenwerking zijn: overbelasting, tijdgebrek en verschillen in visie op de rol van religieus geïnspireerde organisaties in de maatschappij en op de manier van aanpakken van problemen (werkwijze).

Daarnaast worden genoemd: gebrek aan continuïteit en aanspreekpunten binnen beoogde samenwerkingspartners, concurrentie, taalbarrières en verschillen in religieuze achtergrond.

Rotterdam kent een groot aantal verschillende samenwerkingsverbanden/ platforms waar levensbeschouwelijke organisaties aan deelnemen, zowel op wijk als stedelijk niveau en vaak gericht op bepaalde groepen (kwetsbare) burgers of op specifieke thema's. Daarnaast zijn er organisatorische, formele samenwerkingsrelaties van levensbeschouwelijke organisaties onderling.

Tenslotte kunnen de religieuze koepelorganisaties en platforms genoemd worden: platforms met leden met eenzelfde religieuze achtergrond (SPIOR, Convent van Kerken Rotterdam en SKIN-Rotterdam) en interreligieuze verbanden als Roravolere en het Platform Levensbeschouwing en Religie (L & R) Rotterdam en verschillende deelgemeentelijke interreligieuze beraden.

De gemeente Rotterdam oefent via haar subsidierelaties invloed uit op samenwerking tussen levensbeschouwelijke organisaties en tussen levensbeschouwelijke organisaties en andere maatschappelijke organisaties. Dat is duidelijk te zien op de terreinen van de stedelijke structuur voor vrijwilligersondersteuning en in de zorg- en opvang 'ketens' rond daklozen, verslaafden, zwerfjongeren, ex-gedetineerden en dergelijke. De overheid stimuleert ook interreligieuze samenwerking en dialoog. Op deelgemeentelijk niveau zien we dat de overheid aanstuurt op de koppeling van activiteiten van algemene en religieuze (zelf)organisaties.

Relatie tussen levensbeschouwelijke organisaties en de gemeentelijke overheid

In Rotterdam kent de samenwerking tussen overheid en levensbeschouwelijke organisaties al een lange geschiedenis. Lang niet altijd is daarbij sprake van een financiële relatie, vaak wordt vooral 'geschakeld'; individuen en organisaties worden in contact gebracht met de juiste gemeentelijke

contactpersonen of diensten en vice versa. De gemeente Rotterdam volgt de maatschappelijke inzet die levensbeschouwelijke organisaties leveren met belangstelling. Hun bijdrage aan publieke doelen als armoedebestrijding, begeleiding van kwetsbare burgers, integratie, veiligheid en sociale cohesie wordt (h)erkend.

Bij het verstrekken van subsidies wordt geen onderscheid gemaakt tussen levensbeschouwelijke en niet-levensbeschouwelijke organisaties en overheerst de (vermeend) 'typisch Rotterdamse' pragmatische, zakelijke aanpak: als activiteiten goed zijn voor de stad kunnen ze volgens die benadering ondersteund worden. Volgens veel betrokkenen is dat de reden waarom in Rotterdam geen sprake is van hoogoplopende principiële discussies over de verhouding tussen overheid en religie. Afwegingen worden per situatie gemaakt, aan de hand van uitgangspunten en gedragsregels. Die houden bijvoorbeeld in dat religieuze activiteiten niet gefinancierd kunnen worden en dat het niet wordt geaccepteerd wanneer organisaties pretenderen namens een gehele religieuze of etnische groep te spreken. Het bestaan van deze afspraken leidt overigens niet automatisch tot eenvoudige afwegingen.

Er is over de laatste vijf jaar geen substantiële uitbreiding van de 'vaste' financiële relaties waar te nemen. De totale omvang van subsidierelaties die jaarlijks verlengd worden en in die zin langlopend zijn, lijkt gelijk gebleven (in ieder geval tot en met 2009). Wel zijn er de laatste vijf jaar meer tijdelijke 'potjes' beschikbaar geweest, zoals experimenteergelden (rond de Wmo, informele zorg, dialoog) en middelen op basis van landelijke thema's (eengerelateerd geweld, opvoedingsondersteuning, sociale wijkaanpak) waar ook levensbeschouwelijke organisaties uit hebben kunnen putten. Religieuze gemeenschappen zelf (kerken en moskeeën) ontvangen nauwelijks subsidie in Rotterdam. Op de terreinen van het stedelijk vrijwilligersbeleid en de opvang en begeleiding van dak- en thuislozen en ex-gedetineerden, ontvangen zelfstandige, professionele, levensbeschouwelijke organisaties substantiële subsidies, op alle andere terreinen zijn subsidies aan levensbeschouwelijke organisaties, zeer beperkt. Samenwerking door de overheid met algemene organisaties vormt daar de regel. Ook binnen de deelgemeenten is dat het geval. Op deelgemeentelijk niveau blijven subsidies aan religieus georiënteerde groepen en organisaties onder vier procent van de totale uitgaven aan welzijn, maatschappelijk werk, opbouwwerk, inburgering, et cetera.

De overheid stuurt via subsidies aan op samenwerking tussen organisaties: deelgemeentelijke subsidies zijn in de praktijk eerder te verkrijgen als godsdienstige groeperingen samenwerking zoeken met algemene maatschappelijke instellingen. De stedelijke overheid dringt aan op samenwerking tussen gevestigde organisaties en 'nieuwkomers' en moedigt samenwerking binnen (interreligieuze) platforms aan. Volgens organisaties en gemeentelijke vertegenwoordigers zijn in de afgelopen tien jaar de kwaliteitseisen en de verantwoordingslast rond subsidies hoger geworden. Dat beïnvloedt vooral de mogelijkheden van kleinere vrijwilligersorganisaties, hoewel organisaties ook ondersteuning kunnen krijgen bij de versterking van hun bestuurskracht en het opzetten van projectplannen en daar niet altijd optimaal gebruik van maken.

De levensbeschouwelijke organisaties in Rotterdam beamen dat er de laatste jaren meer erkenning door de overheid is gekomen voor hun werk. Ook is volgens hen de bereidheid tot daadwerkelijke samenwerking licht gegroeid.

Bijna alle levensbeschouwelijke organisaties hechten sterk aan deze waardering. Daarnaast zien sommige van hen deze waardering graag omgezet worden in financiële ondersteuning. Het signaal dat met overheidssteun meer kan worden gedaan voor de stad klinkt vaak. Daarnaast beseffen de organisaties dat een goede relatie met de overheid de mogelijkheid biedt om het beleid te beïnvloeden en als stemversterker voor (kwetsbare) cliënten of leden op te treden.

Belangstelling van overheidszijde wordt door de organisaties altijd op prijs gesteld. Er vallen wel talrijke overwegingen te beluisteren die de Rotterdamse organisaties ervan weerhouden om te nauw samen te werken en financiële relaties aan te gaan met de overheid. Deze relaties leiden er vaak toe dat organisaties 'vrije ruimte' moeten inleveren en te maken krijgen met prestatieverplichtingen, kwaliteitseisen en daarmee gepaard gaande papieren verantwoordingsverplichtingen en overleggen.

Daarnaast worden subsidies in Rotterdam vooral eenmalig of op jaarbasis verstrekt, wat de ontwikkeling en planning van meerjarige projecten bemoeilijkt. Ook meent een aantal - vooral 'nieuwe' religieuze - gemeenschappen dat de overheid een groot beroep doet op hun kennis en netwerk terwijl hier weinig erkenning en ondersteuning tegenover staat. Tot slot zijn de (platforms van) organisaties gebonden aan de visie van hun achterban (leden, bestuursleden, vrijwilligers) op de wenselijkheid van samenwerking

met de overheid. Veel organisaties verwelkomen eventuele overheidssubsidies, maar zowel de samenwerking op zich als de voorwaarden voor subsidiëring worden intern intensiever bediscussieerd dan vaak op het eerste gezicht lijkt.

Kansen en bedreigingen

Veel levensbeschouwelijke organisaties in Rotterdam geven aan door te willen gaan met hun activiteiten in de toekomst en deze waar mogelijk te willen uitbreiden. Hierbij denken zij vooral aan het uitbreiden van activiteiten voor kinderen en jongeren. Ook geven sommige organisaties aan hun activiteiten breder uit te willen zetten in andere wijken en deelgemeenten of onder nieuwe doelgroepen. Naast uitbreiding willen veel levensbeschouwelijke organisaties in Rotterdam hun werkwijze verbeteren en/of professionaliseren.

Een andere kans zien de organisaties in meer en betere samenwerking met andere organisaties – vooral op wijkniveau – en met de overheid. De kans die levensbeschouwelijke organisaties zien in de samenwerking met de overheid, komt voor een groot deel voort uit zorgen om een toekomstig tekort aan financiële middelen om de maatschappelijke inzet mee te financieren.

Oorspronkelijke geldbronnen, zoals bijdragen van aangesloten lidorganisaties, of van verwante landelijke organisaties drogen langzaam op, en de inkomsten van leden en donateurs uit de eigen achterban kunnen dat niet altijd compenseren of nemen ook af. Organisaties maken vaker gebruik van sponsoring, van bijdragen in natura van bedrijven of van donaties van particulieren en weten steeds beter de weg naar (levensbeschouwelijke) 'goede doelen' fondsen te vinden (en omgekeerd).

Veel levensbeschouwelijke organisaties zijn ondertussen de risico's van overheidsfinanciering scherp onder ogen blijven zien. Zij wijzen onder andere op afhankelijkheid ('wie betaalt, bepaalt'), maar vooral op de onzekerheid van deze inkomstenbron; veranderingen in het politiek-maatschappelijke klimaat en daarmee in de waardering voor levensbeschouwelijke organisaties kunnen snel optreden. Andere meermaals genoemde bedreigingen voor de toekomst zijn het dreigende tekort aan vrijwilligers, het vinden van geschikte locaties en de weerstand in sommige wijken tegen de aanwezigheid van organisaties of hun activiteiten.

Inmiddels wordt duidelijk dat de overheid de ontwikkeling van een actieve *civil society* minder dan voorheen door middel van subsidies zal stimuleren. Weinigen geloven dat de individuele burgers en hun verbanden zonder meer de gevolgen van de op het terrein van zorg en welzijn terugtrekkende overheid kunnen opvangen. Nu de overheid in de komende jaren de 'kracht van de samenleving' minder en minder via gerichte subsidies zal stimuleren, kan beantwoording van de vraag of en hoe die kracht zich dan wél kan ontwikkelen niet meer ontweken worden. Het beroep op particuliere vangnetten zal toenemen en de vraag naar verbindingen in het sociale domein wordt dringender. Het betreft dan verbindingen tussen individuen en gemeenschappen / netwerken, tussen particuliere en algemene voorzieningen, tussen vrijwillige informele ondersteuning en professionele zorg. Maatschappelijk actieve levensbeschouwelijke verbanden hebben wat dat betreft de samenleving het nodige te bieden. Hoewel hun rol beperkt zal zijn in vergelijking tot die van de overheid en algemene instanties, kunnen zij niet gemist worden in de ontwikkeling van toekomstbestendige sociale strategieën.

In de hierna volgende aanbevelingen gaan we op deze toekomst in.

Aanbevelingen

Voortvloeiend uit de resultaten van het onderzoek formuleren wij een aantal aanbevelingen, voor zowel de levensbeschouwelijke organisaties zelf als voor de Rotterdamse overheid.

Voor de levensbeschouwelijke organisaties

Rond activiteiten en functies:

- 'Gewoon doen wat gedaan moet worden' is een kracht van veel levensbeschouwelijke organisaties. Maar een grotere bewustwording van de uiteenlopende functie(s) die een organisatie vervult of zou willen vervullen in de samenleving, kan de doeltreffendheid verder ten goede komen.
- Blijf investeren in communicatie met de samenleving: maak helder wat je praktisch gezien doet en welke bredere functie je vervult. Probeer daarbij precies de meerwaarde van je aanpak te benoemen.
- (Potentieel) sterke kanten als de combinatie van informele netwerken en professionele zorgtrajecten kunnen verder uitgebouwd worden.

Bij versterking van de onderlinge samenwerking:

- Investeer verder in het elkaar leren kennen via dialogen en platforms. Bewaak gezamenlijk dat bij de te bespreken thema's en onderwerpen

voor alle deelnemers voldoende te brengen en te halen valt (open agendasetting).

- Werk in de samenwerking aan concrete 'klussen', dan kunnen theologische en ideologische verschillen overstegen worden. Verrijk de bestaande interreligieuze dialogen en ontmoetingen met proeven van praktische samenwerking.
- Heb oog voor elkaars kracht en functie binnen netwerken. Waardeer de verschillen tussen organisaties die professioneel onder overheidsregie werken en organisaties die geheel op vrijwilligers steunen en vrij hun idealen vorm kunnen geven.
- Benut de verschillen in ontwikkelingsfase (jonge versus gevestigde organisaties): er kan veel meer onderling geleerd worden. De oude organisaties kunnen gebruik maken van de werkwijzen en inzichten van de nieuwe organisaties, de nieuwe organisaties zouden ondersteuning (kennis, training, kantooruimte, secretariaatsfuncties) moeten kunnen vinden bij de gevestigde instellingen. Groeien op eigen kracht, maar met steun van anderen.
- Levensbeschouwelijke organisaties op deelgemeentelijk en buurtniveau kunnen veel actiever algemene instellingen voor welzijn, maatschappelijk werk, opbouwwerk, et cetera benaderen voor samenwerking. Als een organisatie overtuigd is van de werkzaamheid van de eigen aanpak, dan biedt samenwerking de beste garantie om de activiteiten uit te kunnen breiden, met behoud van de eigen identiteit.

Bij versterking van de samenwerking met de overheid (indien van toepassing):

- Werk vanuit een duidelijke visie op samenwerking met de overheid. Dat is noodzakelijk: levensbeschouwelijke organisaties zullen in toenemende mate kritisch bevraagd worden op hun publieke rol.
- Als de overtuiging bestaat dat je een meerwaarde kunt leveren en je wilt daarbij medewerking van de overheid, kies dan duidelijk voor het ontwikkelen en indienen van nieuwe projecten, in wijken of bijvoorbeeld rond de Wmo. Er zijn geen redenen om daar bij voorbaat van af te zien. Samenwerking met andere organisaties is daarbij duidelijk een voordeel. Laat je indien nodig ondersteunen.
- Bedenk wel dat zoiets een duidelijke keuze voor het doen van investeringen in de organisatie vraagt. Om voor subsidie in aanmerking te komen, moet je bereid zijn om verder te professionaliseren en een grotere

verantwoordingslast te accepteren. Dit houdt in: een concreet aanbod formuleren en activiteiten verantwoorden in rapporten, bereid zijn om bereik, succes en falen vast te (laten) leggen.

Voor de Rotterdamse overheid

Bij contact:

- Besef dat sommige levensbeschouwelijke organisaties niet snel uit zichzelf contact zullen zoeken met de overheid. Een actieve benadering vanuit de gemeente, ook buiten eventueel contact over subsidieaanvragen om, kan nuttig zijn om op de hoogte te blijven van wat er leeft in geloofs-gemeenschappen. Contact hoeft niet automatisch te leiden tot waardering voor bepaalde praktijken.
- Erken waar mogelijk de maatschappelijke inzet van de levensbeschouwelijke organisaties. Herken hun bijdrage aan maatschappelijke doelen, zoals armoedebestrijding, participatie, sociale cohesie en gemeenschapsofbouw. Erkenning kan verschillende vormen aannemen. Het is belangrijk om interesse te tonen en vertrouwen en ruimte te schenken aan het werk van de organisaties.

Bij samenwerking:

- Behandel levensbeschouwelijke organisaties waar het gaat om samenwerking op basis van het bereiken van overheidsdoelen in principe als alle andere partijen in de civil society.
- Erken tegelijkertijd de mogelijke gevoeligheden in de relatie overheid - religie. In Rotterdam heeft zich in de praktijk een werkbaar kader van uitgangspunten voor het onderhouden van relaties met levensbeschouwelijke organisaties ontwikkeld. Daarop kan worden voortgebouwd.
- Blijf bij de toepassing en verdere ontwikkeling daarvan waken voor generalisaties; levensbeschouwelijke organisaties in Rotterdam vervullen uiteenlopende functies en verkeren in sterk verschillende omstandigheden /ontwikkelingsfasen.
- Verdere inzet op een structurele versterking van het vrijwillige (bestuurs)kader van religieuze zelforganisaties zou de stad ten goede kunnen komen. Deelgemeenten en gemeente kunnen daar meer in samenwerken.
- Versterk publiek-private samenwerking rond het bereiken en ondersteunen van sociaal uitgesloten mensen. De netwerken die zich door de jaren heen in de praktijk al ontwikkeld hebben, zullen nog belangrijker worden.

Over subsidiering:

- Bespreek open en kritisch met organisaties waar spanningen kunnen ontstaan tussen doelen en werkwijze van de organisaties en die van de overheid. Stel indien nodig duidelijke grenzen, maar stel ook vast dat het mogelijk is om het op onderdelen grondig oneens te zijn met elkaar en tevens op andere punten samen aan dezelfde doelen te werken.
- Zorg er bij een keuze voor uitgesproken levensbeschouwelijk gekleurde aanbieders van welzijns- of zorgdiensten voor dat (potentiële) cliënten/ gebruikers altijd voldoende keuzevrijheid hebben.
- Bezuinigingen zullen de komende jaren de activiteiten van veel levensbeschouwelijke organisaties en groeperingen onder druk zetten. Ook vrijwilligersorganisaties hebben baat bij een minimum aan professionele ondersteuning. De verantwoordelijkheid voor continuïteit van de activiteiten ligt bij de betrokken organisaties zelf, maar de overheid doet er goed aan - vanuit haar eigen visie op het belang van vrijwillige inzet en particulier initiatief - linksom of rechtsom te stimuleren dat deze 'kracht van de stad' zich kan blijven ontwikkelen.
- Gemeente en fondsen spreken elkaar (indirect) aan op de verantwoordelijkheid voor continuering van succesvolle projecten. De afwachtende houding over en weer leidt regelmatig tot beëindiging van deze projecten. Meer afstemming tussen fondsen en de overheid is noodzakelijk, zeker nu de verwachting is dat met de economische / sociale crisis en de gemeentelijke bezuinigingen het beroep op fondsen zal toenemen.

1 *Inleiding*¹

In Nederland vervullen veel levensbeschouwelijke organisaties en initiatieven een maatschappelijke rol. Sommige doen dat in aanvulling op hun religieuze, spirituele rol in het leven van mensen, andere zijn speciaal opgericht voor het uitvoeren van deze maatschappelijke taken. De verschillen tussen de organisaties zijn groot. Ook hun maatschappelijke activiteiten lopen sterk uiteen. Die diversiteit zien wij ook in Rotterdam, of misschien moeten we zeggen: juist in Rotterdam.

Zo kent Rotterdam verschillende professionele organisaties met een levensbeschouwelijke inslag die proberen dak- en thuislozen of zwerfjongeren weer van passende huisvesting en perspectief op een zinvolle dagbesteding te voorzien. Dat doen ze behalve vanuit hun missie ook in opdracht van de overheid en samen met andere maatschappelijke organisaties. In andere organisaties werken beroepskrachten aan een goed klimaat voor vrijwilligerswerk in de stad, door vrijwilligersinitiatieven op het punt van laagdrempelige zorg, opvang, dialoog en sociale cohesie te ondersteunen en door actieve leden van moskeeën, kerken en zelforganisaties van migranten te trainen. Weer andere stichtingen zijn onderdeel van netwerken in wijken en trekken dag in dag uit met buurtbewoners op.

Op een kleinere schaal wordt vaak direct vanuit de godsdienstige gemeenschappen zelf – vereniging, moskee, kerk, groep – veel gedaan om mensen die om de een of andere reden de aansluiting met de samenleving niet steeds of bijna niet vinden, een hart onder de riem te steken en te ondersteunen. In stilte en informeel voor de eigen leden, maar ook via aparte projecten voor ouderen met een te klein netwerk, door de leden voor te lichten over welzijns- en zorgvoorzieningen, via netwerken voor vluchtelingen,

1 De onderzoekers danken de geïnterviewden van de levensbeschouwelijke organisaties, de vertegenwoordigers van de verschillende Rotterdamse gemeentelijke diensten en deelgemeenten en de deelnemers aan de bijeenkomst van *stakeholders* voor hun hartelijke medewerking, openheid en kritiek. Daarnaast bijzondere dank aan de lezers van de conceptrapportage.

taallessen en huiswerkbegeleiding, jongerenactiviteiten en via steun aan voedselbanken. Organisaties, gemeenschappen en fondsen maken gezamenlijk bovendien juridische bijstand en gezondheidszorg voor mensen zonder verzekering of verblijfsvergunning mogelijk, zorgen voor financiële noodhulp en vullen leer- en sportfondsen voor 'kansarme' kinderen.

Kerken, moskeeën en zelfstandige levensbeschouwelijke stichtingen treden, kortom, op uiteenlopende manieren op tegen sociale uitsluiting. Dat doen ze omdat ze hun leden of de 'onbekende ander' bij willen staan. Zij hebben vaak directe toegang tot de 'arme kant' van steden, omdat zij in achtergestelde buurten en onder sociaal uitgesloten groepen werken. Bovendien behoren veel leden met een niet-westerse -bijvoorbeeld islamitische of niet-westerse christelijke- achtergrond, zelf tot deze relatief kwetsbare groepen burgers.

*FACIT*²

Eén van de doelen van het Europese FACIT-project is het in beeld brengen van de verschillen en overeenkomsten tussen religieus geïnspireerde initiatieven gericht op het bestrijden van sociale uitsluiting. Hierbij wordt gekeken naar de filosofie en de werkwijze, maar ook naar de positie in stedelijke netwerken van deze organisaties. Het vergelijkende onderzoek wordt verricht in opdracht van de Europese Commissie en vindt plaats in zeven landen en 21 steden. De titel van het onderzoek is *Faith-based organisations and exclusion in European Cities* (met als acroniem FACIT). Het onderzoek richt zich op de rol van religieus geïnspireerde organisaties in het bestrijden van sociale uitsluiting in steden. Binnen deze Europese studie deden het Verwey-Jonker Instituut (in Tilburg, Rotterdam en deels in Amsterdam) en de Rijksuniversiteit Groningen (in Amsterdam) de afgelopen anderhalf jaar onderzoek in drie Nederlandse steden. Daaraan voorafgaand vond een uitvoerige landelijke verkenning plaats (Davelaar et al., 2009).

Het FACIT-onderzoek gaat in op vragen als: Hoe geven organisaties hun maatschappelijke rol gestalte? Hoe trachten levensbeschouwelijke organisaties de positie van kwetsbare burgers te verbeteren en te werken aan (nieuwe) verbindingen in steden? Koesteren organisaties hun zelfstandigheid

2 Zie voor meer informatie www.facit.be of www.verwey-jonker.nl

of zoeken ze juist naar samenwerking met andere organisaties in de stad en met de gemeente? Op welke gebieden zijn deze organisaties actief? Hoe geven ze hun activiteiten vorm? Met wie werken ze samen? Wat zijn de drijfveren voor levensbeschouwelijke organisaties om bepaalde groepen bij te staan, zaken onder de aandacht van de politiek te brengen, bruggen te slaan naar andere bevolkingsgroepen? (Hoe) speelt hun religieuze inspiratie mee in de activiteiten die zij ontplooiën?

Deze rapportage biedt een eerste weergave van de resultaten van ons onderzoek in Rotterdam. Het gaat om *work in progress*. Binnen het FACIT-project en daarbuiten zal over de Rotterdamse casus nog meerdere malen geschreven worden.³

1.1 *Aanleiding en achtergronden*

De aanleiding voor dit Europese onderzoek is gelegen in de volgende aspecten en ontwikkelingen.

- De relatieve onbekendheid van veel maatschappelijke activiteiten van levensbeschouwelijke organisaties.
- De bestendiging van situaties van armoede en sociale uitsluiting in de samenleving en het belang dat maatschappelijke organisaties en overheden aan de bestrijding ervan hechten.
- De rol van religie in het publieke domein: religie zal een rol blijven spelen in de maatschappij en daarmee ook de discussies over de relatie tussen overheid en religie. Ook voor specifieke thema's als de rol van religie bij integratie, burgerschap of samenlevingsopbouw zal veel aandacht blijven bestaan.
- Een toenemend beroep op de *civil society*: in beleid en onderzoek wordt steeds meer belang gehecht aan vrijwillige inzet en particuliere initiatieven in de bestrijding van sociale uitsluiting, bevordering van sociale cohesie en versterking van sociaal kapitaal van individuen en groepen (en tussen groepen). Dit vergroot de kansen voor de organisaties met een

³ In onder andere een landelijk rapport (Engelstalig), een beknopte Europese handleiding voor levensbeschouwelijke organisaties en overheden en diverse wetenschappelijke artikelen en boeken.

levensbeschouwelijke achtergrond, maar maakt ook dat zij zich moeten bezinnen op hun rol.

- De behoefte aan duiding van de veranderende rol van de overheid in de verzorgingsstaat: de hypothese van de terugtrekkende overheid, die gaten in het vangnet van de sociale zekerheid laat vallen. Gaten waarin zowel particuliere als levensbeschouwelijke organisaties zouden kunnen 'stappen'. Maar is dat wel zo?

Wij lichten deze zaken hieronder verder toe.

Onbekendheid maatschappelijke activiteiten van levensbeschouwelijke organisaties

Relatief veel activiteiten van levensbeschouwelijke organisaties gericht op sociale uitsluiting zijn nog onbekend. Dat komt onder andere doordat veel organisaties in stilte werken of relatief recent zijn gestart met hun activiteiten, zoals de vele nieuwe christelijke 'migrantenkerken'⁴ in de grote Nederlandse steden. Vaak is nog onduidelijk hoe levensbeschouwelijke organisaties kwetsbare groepen in de samenleving ondersteunen en sociale uitsluiting bestrijden. Soms ook overheersen beelden die aan de aard van het wél bekende werk geen recht doen. Van goedbedoelde, soms wat naïeve, liefdadigheid bijvoorbeeld, als er in werkelijkheid sprake is van organisaties die professioneel werken volgens richtlijnen van de overheid.

Dit onderzoek hoopt de verscheidenheid, de bijzonderheid en ook de alledaagsheid van de maatschappelijke inzet door religieus geïnspireerde organisaties te kunnen verhelderen. Helemaal bij nul hoeven we daarvoor zeker niet te beginnen, hoewel veel onderzoek naar godsdienstige groeperingen en organisaties zich richt op *organisatievormen* en op *religieuze aspecten/uitingen*. Minder aandacht is er voor de *maatschappelijke* activiteiten en voor hun positie in maatschappelijke netwerken. Met betrekking tot moskeeën, maar vooral tot migrantenkerken is hier nog relatief weinig onderzoek naar gedaan. Ook de rol van gewone kerkelijke gemeenten en parochies is niet sterk belicht. Toch konden wij voortbouwen op onderdelen

4 Verzamelterm, die niet geheel recht doet aan de situatie dat in meerdere 'migrantenkerken' ook oorspronkelijke Nederlanders lid zijn en aan het feit dat een aantal gemeenschappen hier al heel lang gevestigd zijn (zoals de Evangelische Broedergemeente, nu voornamelijk Surinaams-Nederlands) of deel uit maken van een 'gevestigde' kerk ('migrantenparochies' in de RK-kerk).

van onderzoek, zoals naar verschuivingen in deelname aan verenigingsleven en vrijwilligerswerk in multicultureel Rotterdam (Van Daal, 2001); de rol van moskeeën in Amsterdam (Driessen et al., 2004); de rol van kerken bij bestrijding van armoede (Noordegraaf, 2004); migrantenzelforganisaties, waaronder religieuze zelforganisaties (Van Heelsum, 2004); islamitische organisaties in Nederland (Van Heelsum et al., 2004); de kerkopbouw en kadervorming in rooms-katholieke allochtonengemeenschappen (Castillo Guerra et al., 2006); de betekenis van migrantenkerken voor Amsterdam (Euser et al., 2006); de verhouding Islam en (lokale) overheid (Maussen, 2006); de culturele contrasten tussen de verschillende bevolkingsgroepen in Rotterdam, waaronder die op religieus gebied (Van den Brink et al., 2006); de mogelijke rol van kerken en moskeeën binnen de Wet maatschappelijke ondersteuning (Dautzenberg en Van Westerlaak, 2007); het maatschappelijk rendement van migrantenkerken in Den Haag (Van der Sar en Visser, 2006) en kerkelijke presentie in 'krachtwijken' (Grevel, 2009). Ook is beschikbaar specifiek onderzoek naar activiteiten van enkele moskeeën in Rotterdam, respectievelijk op het terrein van maatschappelijke participatie (Gruijter et al., 2006) en het pedagogisch klimaat rond (godsdiens)lessen (Pels et al., 2006). Geen resultaat van wetenschappelijk onderzoek, maar wel informatief is tenslotte de Gids voor Christelijke Migrantengemeenschappen in Rotterdam (Calvert, 2007).

Twee publicaties die geheel betrekking hebben op Rotterdam lichten wij er kort uit. Naar aanleiding van een verzoek uit de Gemeenteraad heeft het College onderzoek laten doen naar de bijdrage van christelijke geloofsgemeenschappen in Rotterdam aan de samenleving (Castillo Guerra et al., 2008). De onderzoekers brachten in '*Tel je zegeningen*' het maatschappelijk rendement van christelijke kerken in Rotterdam in kaart, waaronder het bereik van christelijke kerken in Rotterdam (ledental, bereik van vieringen en andere binnenkerkelijke activiteiten) en de omvang en aard van de maatschappelijke activiteiten van de christelijke kerken inclusief culturele activiteiten). Via de methode *Social Return On Investment* (SROI) is de waarde van het maatschappelijk rendement van de christelijke kerken in Rotterdam berekend en ten slotte uitgedrukt in een geldbedrag. De onderzoekers zien dat als het bedrag dat de samenleving als geheel bespaart dankzij de maatschappelijke inspanningen van de christelijke kerken. De belangrijkste meerwaarde van dit onderzoek is dat het zichtbaar maakt wat de kerken bijdragen aan de Rotterdamse samenleving, oftewel in hoeverre ze de overheid 'ontzorgen'.

Hoewel ons onderzoek sterk verschilt in opzet, kunnen uit *Tel je zegenin-* *gen* interessante bevindingen worden opgetekend. Zo blijkt dat bijna alle christelijke gemeenschappen actief zijn op het vlak van maatschappelijke zorg en hulpverlening. Deze zorg en hulpverlening komt vooral de eigen leden ten goede, maar kerken hebben ook oog voor kwetsbare burgers 'die buiten andere vormen van hulp of voorzieningen vallen.' Als belangrijk knelpunt wordt het tekort aan vrijwilligers genoemd. De kerken dragen bij aan sociale cohesie in de kerkgemeenschappen zelf en onder verschillende bevolkingsgroepen in de samenleving. De samenwerking met andere niet-christelijke gemeenschappen is heel beperkt. De helft van de kerken werkt (incidenteel) samen met neutrale dienstverlenende organisaties in stad of wijk. De kerken geven aan dat de erkenning voor deze inspanningen vanuit de samenleving te wensen overlaat. Zij zeggen contact met en ondersteuning van de lokale overheid te ontberen, hoewel de samenwerking van migrantenkerken met de overheid relatief goed blijkt. De rol van zelfstandige levensbeschouwelijke stichtingen blijft in het onderzoek wat onderbelicht. Ook bijzonder relevant, hoewel al van wat ouder datum, is het onderzoek *De maatschappelijke rol van de Rotterdamse moskeeën* (Canatan et al., 2003).

Het onderzoek geeft inzicht in de manier waarop moskeeorganisaties in Rotterdam functioneren en in hun rol en houding ten opzichte van de Nederlandse samenleving. Daarnaast worden de maatschappelijke activiteiten die ze organiseren en hun relatie met de deelgemeenten in kaart gebracht. Er wordt uitgebreid stilgestaan bij het onderscheid tussen *maatschappelijke* en *religieuze* moskeeën. Tweederde van de Rotterdamse moskeebesturen wil een actieve maatschappelijke rol spelen, concludeerden de onderzoekers. De andere moskeeën denken die rol niet goed te kunnen oppakken (vooral Marokkaanse moskeeën) of willen dat niet omdat ze het geloof meer als een privézaak, behorend tot de persoonlijke levenssfeer zien (vooral Turkse Diyanet en Surinaamse moskeeën). In 2003 is de helft expliciet bezig met maatschappelijke activiteiten, een derde is sterk maatschappelijk georiënteerd, een aantal zouden dat meer willen zijn als ruimte en budget dat zouden toelaten.

Het onderzoek wijst uit dat vanuit een aantal moskeeorganisaties aparte stichtingen zijn opgezet waarmee sociaal-culturele en educatieve activiteiten worden uitgevoerd, maar dat er ook moskeeën zijn (vooral Turkse Diyanet en Marokkaanse moskeeën) die problemen hebben met deze (vorm van) scheiding van religieuze en niet-religieuze activiteiten. Te snel gaan

moskeeorganisaties er vanuit dat zij subsidies kunnen verkrijgen als ze daar zelfstandige stichtingen voor oprichten en hun besturen op orde hebben, zo concluderen de onderzoekers in 2003. Want ook veel christelijke welzijnsinstellingen krijgen geen subsidie: 'Algemene instellingen die voor iedereen toegankelijk zijn hebben in Rotterdam een sterke voorkeur.' (Canatan et al., 2003, p. 92).

Het onderzoek gaat ook in op het bestaan van etnisch georganiseerde zelforganisaties met een islamitische achtergrond, vooral in Marokkaanse kring: 'Marokkaanse jongeren zoeken hun heil eerder bij Marokkaanse zelforganisaties. Binnen de Marokkaanse gemeenschap zijn het zelforganisaties die proberen de moslimjongeren bij de samenleving te betrekken.' (Canatan et al., 2003, p. 84).

Armoede en sociale uitsluiting

Aandacht voor armoede en sociale uitsluiting (en de gevolgen daarvan voor mensen persoonlijk) en voor de sociale samenhang en de sociaaleconomische vitaliteit van de maatschappij blijft nodig in de ogen van veel beleidsmakers. In de toelichting van de Europese Commissie op het 'Europees Jaar van de bestrijding van armoede en sociale uitsluiting' (2010) vinden we een onderbouwing daarvan. Centraal staat de 'erkenning van het fundamenteel recht van mensen die zich in een situatie van armoede en sociale uitsluiting bevinden op een waardig leven en een volwaardige rol in de samenleving.' De 'toegang tot sociale, economische en culturele rechten alsook tot toereikende middelen en diensten van goede kwaliteit' moet gewaarborgd worden⁵. Europa zet ook in op 'de betrokkenheid van de publieke en particuliere actoren' als partners in beleid.

Bestrijding van sociale uitsluiting leidt ook tot bevordering van 'een op grotere cohesie gerichte samenleving'. De inwoners van Europa moeten bewust gemaakt worden van 'de voordelen voor iedereen, wanneer armoede wordt uitgebannen, eerlijke verdeling wordt ondersteund en niemand in de marge leeft.' De voortdurende maatschappelijke relevantie van het vraagstuk van sociale uitsluiting maakt dat het van belang is vast te stellen hoe levensbeschouwelijke organisaties denken bij te dragen aan de bestrijding ervan. Zeker in Rotterdam, de stad die in ons land op dit punt met de grootste problemen kampt.

5 <http://2010againstopoverty.ec.europa.eu>.

Discussie over de rol van religie in het publieke domein

In andere gevallen liggen de activiteiten van levensbeschouwelijke organisaties juist onder het vergrootglas vanwege de discussie over de rol van religie in het publieke domein. Recente discussies over door christelijke organisaties uitgevoerd jongerenwerk of welzijnsloketten in moskeeën laten dit zien.

Daarbij worden veel vragen gesteld over de verhouding tussen het religieuze en het maatschappelijke, over de inmenging van 'kerk' en staat in elkaars domein en de maatschappelijke invloed van meer orthodoxe religieuze stromingen.

In één van de meest seculiere landen ter wereld vervult de publieke rol van religie zo weer een hoofdrol in het publieke debat. Sommigen relateren dat aan de wereldwijde *revival* van het 'religieuze' en spreken over de postseculiere samenleving. De dominante trend in Nederland (en veel andere westerse landen) was lang secularisatie. Onder grote delen van de bevolking zet deze trend nog steeds door. In ieder geval is religie ontegenzeggelijk terug in het publieke debat. Of dat wel gelijke tred houdt met een daadwerkelijke 'terreinwinst voor religie' is voor wetenschappers en opinieleiders een minder uitgemaakte zaak. Overigens is religie nooit geheel weg geweest uit het publieke domein (Taylor, 2007; De Hart en Dekker, 2006; Kennedy en Valenta, 2006; Kennedy, 2005; Dierckx et al. (eds.), 2009). De samenwerking tussen overheid en godsdienstige organisaties bijvoorbeeld is in Nederland altijd blijven bestaan, ook tijdens het diepgaande proces van secularisatie dat Nederland sinds de jaren zestig heeft doorgemaakt. Om de hernieuwde belangstelling voor religie te verklaren, moet gewezen worden op een aantal dieperliggende ontwikkelingen. Een eerste is de opkomst van nieuwe vormen van spiritualiteit of religieuze gevoeligheid die zich los van de traditionele religieuze instituties ontwikkelen. Individualisering speelt hierbij een grote rol (Van de Donk et al., 2006).

Ten tweede hebben als gevolg van migratie opeenvolgende generaties 'nieuwe Nederlanders' de Nederlandse religieuze kaart nog meer divers gemaakt dan hij al was. Veel nieuwe Nederlanders gaan ook actiever en meer publiekelijk met hun geloof om en kennen over het algemeen een hogere verbondenheid met religieuze instituties (Bernts et al., 2006). Dat heeft geleid tot een opleving van het religieuze en tot een nog grotere religieuze pluriformiteit dan Nederland toch al kende. Ten derde biedt de overheid – om allerlei hieronder aangestipte redenen – in steeds sterkere mate ruimte aan publieke activiteiten van religieuze organisaties. Al deze

ontwikkelingen leiden tot herijking van de wettelijke en andere (normatieve) uitgangspunten aangaande de relatie tussen religie en overheid en tot een voortdurende discussie over welke invulling de overheid aan het begrip neutraliteit ten opzichte van religieuze groeperingen en hun activiteiten moet geven (Davelaar en Smits van Waesberghe, 2010; Van der Burg, 2009; Van Bijsterveld, 2008 en Nickolson, 2008). Deze ontwikkelingen maken onderzoek naar levensbeschouwelijke organisaties, en vooral ook naar de geloofsfactor in hun maatschappelijke activiteiten, extra relevant.

Civil society, vrijwillige inzet en bezielende verbanden

Internationaal onderzoek wijst uit 'dat religie samenhangt met de betrokkenheid bij de samenleving' (Schmeets et al., 2009). Levensbeschouwelijke organisaties vormen in vrijwel alle landen het hart van de *civil society*. Vaak werken zij samen met andere, niet-levensbeschouwelijke organisaties maar ze verrichten ook zelfstandige activiteiten, gericht op de eigen gemeenschap of op kwetsbare groepen buiten de eigen kring. In vrijwel alle levensbeschouwelijke organisaties vormt vrijwillige inzet een wezenlijk onderdeel van de werkwijze.

Ook in Nederland zijn veel religieus betrokken burgers vrijwillig actief, zo blijkt uit meerdere onderzoeken van het Sociaal Cultureel Planbureau en het Centraal Bureau voor de Statistiek (zie onder andere Dekker en De Hart, 2006, De Hart, 2008 en Schmeets et al., 2009). Ondanks het duidelijk afnemen van kerk- en moskeebezoek, blijft de maatschappelijke betrokkenheid van mensen die zich rekenen tot een bepaalde levensbeschouwing redelijk constant (Schmeets et al., 2009; Dekker en De Hart, 2006). Voor alle groepen gelovigen geldt wel een grotere deelname aan vrijwilligers werk 'naarmate de binding met kerk en levensbeschouwing groter is.' Het percentage vrijwilligers neemt dus toe met de frequentie van het kerk- en moskeebezoek (Schmeets et al., 2009). De mate van vrijwillige inzet verschilt wel tussen de verschillende religieuze stromingen. Uit onderzoek van het CBS onder vier niet-westerse allochtone bevolkingsgroepen (Turken, Marokkanen, Antillianen en Surinamers) blijkt dat 'het aandeel vrijwilligers, hoewel veel kleiner dan onder autochtonen, eveneens groter [is] onder actieve gelovigen', met uitzondering van de Marokkanen waar 'niet of nominaal gelovigen' iets actiever zouden zijn (Schmeets en te Riele, 2009). Het CBS-onderzoek maakt geen onderscheid naar het soort organisatie waarvoor men vrijwillig actief is, zodat het kan zijn dat deze gelovigen vooral actief zijn voor organisaties op het gebied van religie, waar de autochtone gelovigen ook

buiten deze organisaties actiever zijn. Uit onderzoek naar vrijwilligerswerk in Rotterdam blijkt ook dat christenen meer doen aan informele hulp en vrijwilligerswerk dan andere religieus geïnspireerde en niet religieus geïnspireerde Rotterdammers. Dit blijft zo als vrijwilligerswerk binnen of voor levensbeschouwelijke organisaties zelf en dergelijke niet wordt meegerekend (De Graaf, 2010).

De aandacht voor de *civil society* groeit. Een uiting daarvan is het 'Europees Jaar van het vrijwilligerswerk ter bevordering van actief burgerschap' (2011) dat, toevallig of niet, aansluitend op het 'armoedejaar' is uitgeroepen. Vrijwilligerswerk wordt 'één van de belangrijkste uitingen van burgerparticipatie en democratie' genoemd 'waarbij Europese waarden zoals solidariteit en non-discriminatie in de praktijk worden gebracht en wordt bijgedragen aan de harmonieuze ontwikkeling van onze samenlevingen.' Juist in moeilijke economische tijden is het van nog groter belang dat de Europese Unie de waarde van vrijwilligerswerk erkent, zo stelt de Commissie. Vrijwilligerswerk heeft kort gezegd twee voordelen: 'Het draagt bij tot de sociale samenhang in de samenleving met de resultaten die het behaalt en de solidariteitsbanden die het smeedt én het komt de vrijwilligers zelf ten goede doordat het hun vaardigheden en hun persoonlijke ontwikkeling stimuleert.'⁶

In Nederland heeft de introductie van de Wet maatschappelijke ondersteuning, die de verantwoordelijkheid voor het bevorderen van zelfredzaamheid en participatie van mensen met beperkingen en andere kwetsbare groepen burgers bij de gemeenten en de burgers zelf legt, de aandacht voor de (informele) verbanden in de *civil society* vergroot.

Behalve de aandacht voor vrijwillige inzet, groeit ook specifiek de belangstelling voor de maatschappelijke inzet door levensbeschouwelijke organisaties. Een belangstelling die samengaat – maar niet noodzakelijkerwijs samenvalt – met zoektochten naar normatieve professionals, 'bezielende verbanden', herwaardering van het belang van sterke organisatorische identiteiten, zingeving en responsiviteit, presentie en vasthoudende aanwezigheid, 'nabijheid' en kleinschaligheid' (Baart 2001; Kennedy, 2009; Boutellier en Boonstra, 2009).

6 Zie: http://www.europa-nu.nl/id/viampkl72oqs/europees_jaar_van_het_vrijwilligerswerk#p1.

De behoefte aan duiding van de veranderde rol van de overheid in de verzorgingsstaat

Gewezen wordt ook – met de economische crisis en de toenemende complexiteit van onze samenleving in het achterhoofd – op de tekortkomingen van de welvaartsstaat en de ‘vangnetfunctie’ van veel levensbeschouwelijke initiatieven. Hoe meer de voorzieningen van onze verzorgingsstaat onder druk komen te staan, hoe groter het beroep op het particuliere initiatief. De overheid en reguliere instanties slagen er bovendien niet altijd in de juiste groepen te bereiken. Levensbeschouwelijke groeperingen hebben vaak directe toegang tot de ‘arme kant’ van steden, omdat zij met sociaal uitgesloten groepen werken of omdat hun achterban hiertoe behoort.

Kerken, moskeeën en anderen kunnen deze mensen verwijzen naar de juiste vormen van hulp of ondersteuning. Die toeleiding willen gemeenten graag bevorderen nu zij onder de Wmo verantwoordelijk zijn voor de vergroting van de zelfredzaamheid en participatie van hun burgers.

Een centrale vraag achter het Europese onderzoek is of er in de onderzochte landen sprake is van een afnemende rol van de overheid op sociaal terrein en of een eventuele vermindering van de overheidsbemoeienis met ‘zwakkeren’ in de samenleving leidt tot een grotere rol van levensbeschouwelijke organisaties in inkomens-, zorg- en welzijnsvoorzieningen, vooral en het eerst in steden. Het punt van de (vermeende) terugtrekking van de overheid is een belangrijke kwestie in het internationale politieke en wetenschappelijke debat. De nationale overheid zou na een lange periode van ontwikkeling van de verzorgingsstaat zich meer en meer terugtrekken en de verantwoordelijkheid voor inkomen, (bepaalde vormen van) zorg en andere voorzieningen bij de burgers, ‘marktpartijen’ en het particuliere initiatief leggen.⁷

1.2 Definities, afbakening en doelstellingen Europees onderzoek

Uit de titel van het Europese onderzoeksproject komt de focus al duidelijk naar voren: het gaat om de maatschappelijke inzet van levensbeschouwelijke organisaties die gericht zijn op de bestrijding van vormen van sociale

7 In andere publicaties wordt hier nader op ingegaan.

uitsluiting. Het onderzoek richt zich op het functioneren van die organisaties in een stedelijke context.

Definities

Faith-based organisations

In het Europese FACIT onderzoek wordt gewerkt met de term faith-based organisations (FBO's). FACIT definieert deze organisaties als:

Organisaties die direct of indirect verwijzen naar religie of religieuze waarden in hun missie, activiteiten, werkwijze, personeel, doelgroep, en/of financiële banden én die functioneren als leveranciers van vormen van dienstverlening en/of als politiek-maatschappelijke belangenbehartigers voor (maatschappelijk uitgesloten) groepen.

De term Faith-based organisations is in de Verenigde Staten in zwang geraakt om de mogelijkheid van gelijkstelling van reguliere (levensbeschouwelijk neutrale) dienstverlenende organisaties en die met een levensbeschouwelijke achtergrond te benadrukken als het gaat om het mede kunnen uitvoeren van overheidsbeleid of om het kunnen bijdragen aan door de overheid gesteunde projecten en programma's. In de Amerikaanse context vallen onder het begrip FBO dus vooral *organisaties* die speciaal voor *maatschappelijke dienstverlening* zijn opgericht. In de bovenstaande definitie uit het FACIT-project zijn echter ook religieuze *gemeenschappen* of *genootschappen* die substantiële maatschappelijke activiteiten ontplooiën – al dan niet via voor dat doel opgerichte stichtingen – in de definitie opgenomen. In het onderzoek in Nederland sluiten we ons daarbij aan. Wij rekenen zowel stichtingen en verenigingen die speciaal zijn opgericht met het oog op dienstverlening of belangenbehartiging, als geloofsgemeenschappen (kerken en moskeeën, religieuze leefgemeenschappen et cetera) die taken op deze terreinen op een georganiseerde manier voor hun rekening nemen, tot de FBO's.

De letterlijke vertaling van Faith-based organisations, 'op geloof gebaseerde organisaties', is geen erg bruikbare vertaling in het Nederlands. Om toch in de buurt te komen van de reikwijdte van de Engelse term, gebruiken wij in het onderzoek in Nederland de termen 'levensbeschouwelijke organisaties' en 'religieus geïnspireerde organisaties'.

Sociale uitsluiting

Wij definiëren sociale uitsluiting als volgt:

Mensen zijn sociaal uitgesloten als ze onvoldoende toegang hebben tot basisrechten zoals inkomen, huisvesting, werk, gezondheidszorg en onderwijs, of als ze uitgesloten zijn van participatie in de samenleving door bijvoorbeeld discriminatie, gebrekkige integratie of onzekerheid over een verblijfsvergunning.

Sociale uitsluiting kent meerdere dimensies en kan verschillende vormen aannemen. Als verschillende vormen van uitsluiting samenvallen, kan het proces van sociale uitsluiting versterkt worden (Vranken et al., 2009).

Armoede is een specifieke vorm van sociale uitsluiting. In het onderzoek krijgen de activiteiten van levensbeschouwelijke organisaties voor mensen die in een armoedesituatie verkeren bijzondere aandacht. Een belangrijk punt van aandacht is hierbij dat onder de respondenten binnen het onderzoek en onder de (actieve) leden die zij vertegenwoordigen, uiteenlopende visies op armoede/uitsluiting in de Nederlandse samenleving bestaan.

Afbakening

De titel van het onderzoek geeft de focus weer: het gaat om activiteiten van levensbeschouwelijke organisaties die zijn gericht op sociale uitsluiting. Het draait daarom niet om religieuze functies van kerken, moskeeën of aan religieuze stromingen verbonden stichtingen, maar om hun *maatschappelijke* functie. Maar de grens tussen religieuze en niet-religieuze elementen in de activiteiten is niet altijd even eenvoudig te trekken, zo zal blijken uit dit onderzoek. Het onderzoek richt zich wel op hoe de religieuze identiteit van organisaties vorm krijgt, meespeelt of (geheel) ontbreekt in de maatschappelijke activiteiten.

Omdat de aandacht in dit onderzoek gericht is op maatschappelijk actieve levensbeschouwelijke organisaties kan de indruk ontstaan dat alle levensbeschouwelijke organisaties zich enorm inspinnen voor de samenleving, voor de hulpbehoevende 'ander'. Dat zou een misverstand zijn. Een aanzienlijk deel van de kerken en een groot deel van de moskeeën is helemaal niet zo maatschappelijk actief (zie bijvoorbeeld Grevel, 2009 en Canatan et al., 2003).

Ten tweede ligt de interesse specifiek bij de activiteiten voor de meest kwetsbare groepen in de samenleving. Hoewel de afbakening daarvan moeilijk te geven is, wordt daaruit wel duidelijk dat het niet gaat om maatschappelijke activiteiten die gericht zijn op de gehele bevolking of op een gemiddelde van de eigen leden van de organisaties, noch om activiteiten met een voornamelijk maatschappelijk-cultureel karakter. Soms is er een duidelijke overlap, maar wij richten ons bijvoorbeeld niet op algemeen bezoekwerk door kerken, ziekenbezoek of de opvang van lichamelijk gehandicapte mensen, deelname aan culturele activiteiten in den brede, et cetera. Al deze functies en activiteiten kunnen van groot belang zijn voor de levensbeschouwelijke organisaties zelf en voor de maatschappij als geheel, maar ze vormen niet het onderwerp van ons onderzoek.

Een derde belangrijke afbakening is dat het perspectief van de religieus geïnspireerde organisaties centraal staat. Dat neemt niet weg dat we kijken hoe ze de overheid en andere organisaties tegenkomen in hun werk of anders gezegd: hoe ze functioneren binnen het geheel van de stedelijke sociale voorzieningen van zowel de overheid en haar instituties als van het maatschappelijke middenveld en andere (informele) verbanden in de samenleving (in de literatuur wel aangeduid met *local welfare system*). Zo hebben ook interviews plaatsgevonden met gemeenteambtenaren en zijn beleidsdocumenten bestudeerd.

Ongetwijfeld omstreden, maar eenvoudiger aan te brengen grenzen waren er ook. Omwille van de beperking en afbakening richten wij ons uitsluitend op de monotheïstisch religieuze stromingen. Ook komen humanistische initiatieven niet aan de orde. Hoewel wij in onze rapportages over Nederland wel de term levensbeschouwelijke organisaties gebruiken, gaat het binnen het Europese onderzoek uitsluitend om religieus geïnspireerde organisaties. Ondanks de actieve maatschappelijke rol van humanistische organisaties in Nederland, vallen zij dus buiten het kader van dit onderzoek.

Doelen Europees onderzoek

Samengevat richt het Europese onderzoek zich op het onderzoeken van het volgende.

- De rol van religieus geïnspireerde organisaties in het sociaal beleid in Europese steden in algemene zin en in het bestrijden van sociale uitsluiting in het bijzonder.
- De rol van religie/geloof in de maatschappelijke activiteiten van levensbeschouwelijke organisaties.
- De relaties die religieus geïnspireerde organisaties onderhouden, formeel en informeel, met andere organisaties en (lokale) overheden.
- De sociale, institutionele en politieke factoren die religieus geïnspireerde organisaties kansen bieden of hen juist belemmeren om zich te profileren binnen (of buiten) het sociaal beleid.

Een belangrijke meerwaarde van dit kwalitatieve, verkennende onderzoek ligt in de vergelijking tussen steden en tussen landen. Daarnaast is de nadruk op zowel praktijken als motivaties, visies en meningen van/binnen organisaties van belang. Ook het niet beperken tot één stroming of groep (moskeeën, 'migrantenkerken', traditionele kerken, aparte maatschappelijke dienstverleners) maar het door alle stromingen 'heenkijken' zal nieuwe gezichtspunten kunnen opleveren.

1.3 Doel, vraagstelling en opzet onderzoek in Rotterdam

Doel onderzoek Rotterdam

In Rotterdam is onderzoek gedaan met als doel gegevens te verzamelen ten behoeve van het Europese onderzoek. Het FACIT-onderzoek wordt verricht in relatief grote Europese steden (in elk land drie). Voor Rotterdam is gekozen vanwege de grootte, de pluriformiteit in religieus opzicht, de aanwezigheid van gespecialiseerde 'identiteitsgedragen' dienstverlenende organisaties en het feit dat de stad op diverse aspecten van sociale uitsluiting de laatste decennia 'slecht scoort', ooit bondig samengevat door de vorige burgemeester Opstelten: 'Rotterdam voert de verkeerde lijstjes aan.' Tegelijkertijd staat de stad ook bekend als kraamkamer van nieuwe sociale initiatieven en programma's.

Binnen het onderzoeksproject wordt samenwerking met *stakeholders* (levensbeschouwelijke organisaties, lokale overheden) van belang geacht.

Onderzoekers en de Europese Commissie als hoofdfinancier hechten aan een goede verspreiding van en discussie over de resultaten. Tot de eindproducten van het project behoren bovendien niet alleen wetenschap-

pelijke publicaties, maar ook een handboek en handreikingen voor zowel organisaties als overheden.

De gemeente Rotterdam (dienst SoZaWe) is als co-financier geen formeel opdrachtgever, maar participeert wel als *stakeholder* in het onderzoek en heeft het onderzoek als zodanig ondersteund. Op basis van deze samenwerking heeft het Verwey-Jonker Instituut een aantal extra producten ontwikkeld voor de gemeente, waaronder een stakeholderbijeenkomst en deze aparte rapportage.

Onderzoeksvragen lokaal onderzoek

Hoofdvraag

Wat is de rol van religieus geïnspireerde organisaties in Rotterdam bij het bestrijden van sociale uitsluiting?

Subvragen:

- Welke activiteiten voeren religieus geïnspireerde organisaties in Rotterdam uit gericht op het bestrijden van sociale uitsluiting?
- Welke functies vervullen deze organisaties in het brede stedelijke sociaal beleid?
- Wat is de rol van religie in hun maatschappelijke activiteiten?
- Wat is de positie van maatschappelijk actieve levensbeschouwelijke organisaties in stedelijke netwerken?
- Hoe worden de actieve levensbeschouwelijke organisaties benaderd door de overheid (*governance*)?
- Hoe schatten zij toekomstige ontwikkelingen in (kansen en bedreigingen)?

Aanpak onderzoek

Het onderzoekstraject in Rotterdam is in de volgende stappen uitgevoerd.

Verkenning nationaal niveau

Via een verkenning van thema's en ontwikkeling van vragen binnen de Europese onderzoeksgroep is in 2008 – met uitloop in 2009 – een verkenning op landelijk niveau uitgevoerd. Dit betrof allereerst een inventarisatie van eerder uitgevoerd Nederlands onderzoek naar levensbeschouwelijke organi-

saties, de relatie tussen religie en overheid en vrijwillige inzet vanuit levensbeschouwelijke organisaties. Ten tweede is daarbinnen in kaart gebracht welke levensbeschouwelijke organisaties een vorm van landelijke organisatie of representatie kennen, bijvoorbeeld in de vorm van een hoofdkantoor, koepel of netwerk. Van veel organisaties zijn documenten en websites bestudeerd. Van twintig organisaties zijn uiteindelijk coördinatoren, directie- of bestuursleden geïnterviewd.

Verkenning Rotterdam

Op basis van deze nationale studie (typologie en overzicht van sociaal actieve landelijke levensbeschouwelijke organisaties/koepels) is gekeken naar bestaande lokale overzichten van sociaal actieve levensbeschouwelijke organisaties. Ook naar nieuwe en kleine organisaties en vormen van dienstverlening is gezocht. Deze verkenning hield ook een analyse van relevante overheidsdocumenten in (zie bijlage 1). Uit deze documenten is informatie verzameld voor de rapportage, maar soms dienden ze ook als achtergrondinformatie voor de interviews. Met eenzelfde doel zijn naast deze documenten ook websites van Rotterdamse levensbeschouwelijke organisaties bezocht en hebben wij door levensbeschouwelijke organisaties aangedragen materiaal bestudeerd. Dit heeft ook informatie opgeleverd over organisaties die verder niet in het onderzoek betrokken zijn. Langs verschillende wegen is zo een grote en gevarieerde hoeveelheid informatie verkregen.

Selectie organisaties

Een selectie van in eerste instantie te benaderen maatschappelijk actieve levensbeschouwelijke organisaties is gemaakt op basis van schriftelijk materiaal en eerste gesprekken met sleutelpersonen/informanten uit de levensbeschouwelijke organisaties en van de gemeente Rotterdam. Die selectie is een aantal keren aangepast (sneeuwbalmethode). Dit onderzoek is omvangrijk qua opzet, maar streeft geen representativiteit na. Wel is geprobeerd in de selectie van de te interviewen organisaties een zo groot mogelijke spreiding over activiteiten (buurtwerk, werk ten behoeve van godsdienstige gemeenschappen, steun aan dak- en thuislozen, ondersteuning van 'armen') en godsdienstige stromingen in de stad te bereiken, binnen de hierboven toegelichte focus en afbakeningen. De interviews geven als geheel een rijk beeld van de activiteiten en visies van maatschappelijk actieve levensbeschouwelijke organisaties in Rotterdam.

Interviews

Er zijn in Rotterdam 24 interviews gehouden met vertegenwoordigers van levensbeschouwelijke organisaties, met een duur van één a twee uur (zie bijlage 2). De meeste interviews zijn bij de organisaties zelf gehouden, in enkele gevallen is in overleg tot een uitgebreid telefonisch interview besloten.⁸ In enkele gevallen zijn interviews niet tot stand gekomen, omdat mensen aangaven geen tijd te hebben of omdat het maken van een afspraak om andere redenen niet lukte. De interviewverslagen zijn voorgelegd aan de respondenten. De selectie geeft als geheel een goed beeld van de activiteiten en visies van *maatschappelijk actieve* levensbeschouwelijke organisaties in Rotterdam⁹.

In een latere fase van het lokale onderzoek zijn voorts gesprekken gehouden met tien vertegenwoordigers van de gemeentelijke overheid (zie bijlage 2).

Ook vond een zogeheten cross-evaluatiegesprek¹⁰ met buitenlandse onderzoekers plaats.

Stakeholderbijeenkomst

In Rotterdam vond op 7 december 2009 een bijeenkomst voor *stakeholders* – in dit geval de in het onderzoek betrokken organisaties en een vertegenwoordiger van de gemeente Rotterdam – plaats met als doel: terugkoppeling en toetsing van de eerste resultaten van het onderzoek en bijdragen aan onderlinge uitwisseling (zie bijlage 4 voor de deelnemers).

1.4 Leeswijzer

In hoofdstuk 2 geven we de Rotterdamse context weer waarbinnen de levensbeschouwelijke organisaties opereren. In hoofdstuk 3 volgt een beknopt overzicht van de activiteiten (gericht op bestrijding van sociale uitsluiting) waarin de religieus geïnspireerde organisaties een rol spelen. Ook presenteren wij een indeling in functies. In hoofdstuk 4 nemen wij u mee in

8 Alleen met de vertegenwoordiger van Roravolere (Rotterdamse Raad voor levensbeschouwing en religies) is een kort interview gehouden.

9 Organisaties die ontbreken in dit onderzoek, zijn echter niet per definitie maatschappelijk minder actief.

10 In alle deelnemende landen hebben onderzoekers uit de overige landen gesprekken gevoerd met vertegenwoordigers van organisaties en lokale overheden, met als doel het onderzoek uit te breiden met een 'blik van buiten'.

onze poging om de impact van de 'Faith-factor' op de organisaties en activiteiten te ontleden en te categoriseren. In de hoofdstukken 5 en 6 bespreken wij achtereenvolgens de onderlinge samenwerking van maatschappelijke organisaties en de relaties met de overheid. In hoofdstuk 6 gaan we in op de visie op samenwerking, zowel van de organisaties zelf als van de Rotterdamse overheid. Hoofdstuk 7 gaat in op de toekomstperspectieven die de organisaties schetsen, waarbij zowel de kansen als de bedreigingen die zij voorzien aan bod komen. Wij besluiten de rapportage met een concluderend hoofdstuk waarin de onderzoeksvragen in beknopte vorm beantwoord worden. De conclusies monden uit in aanbevelingen aan het adres van de levensbeschouwelijke organisaties en de gemeente Rotterdam. Deze aanbevelingen zijn overigens ten behoeve van het kunnen verkrijgen van een snelle introductie in het onderzoeksmateriaal, achter de samenvatting aan het begin van de rapportage geplaatst.

2 *De Rotterdamse context: maatschappelijke ontwikkelingen, beleid en ruimtelijke aspecten*

Voor wij ingaan op de vraag wat levensbeschouwelijke organisaties op maatschappelijk terrein doen in Rotterdam, is het eerst zaak de context te schetsen waarbinnen zij werken. Dat doen we door in vogelvlucht enkele gegevens over de Rotterdamse samenleving te presenteren en in te gaan op de kaders van het lokale overheidsbeleid aangaande sociale uitsluiting, zorg en welzijn, integratie en participatie. Waar zet de gemeente Rotterdam op in? Met welke ondersteunende en interveniërende maatregelen werkt de gemeente in grote lijnen op de genoemde terreinen? En welke rol ziet de lokale overheid voor initiatieven van (verbanden van) burgers en van organisaties in de stad weggelegd? Dit maakt het straks mogelijk om vast te stellen hoe de inzet van de particuliere levensbeschouwelijke organisaties zich verhoudt tot die van de overheid. We eindigen dit hoofdstuk met de bespreking van de ruimtelijke dimensie van sociale uitsluiting én van religieus geïnspireerde activiteiten in de stad.

De visies van de godsdienstig geïnspireerde organisaties op het gevoerde beleid komen hier nog niet ter sprake.

2.1 *De sociaal-religieuze kaart van Rotterdam*

Sinds de reformatie in de zestiende eeuw is Rotterdam een protestantse stad. De snelle expansie van Rotterdam in de negentiende en begin twintigste eeuw onder invloed van de industrialisatie en uitbreiding van de havenbedrijvigheid leidde echter tot een grote toevloed van vooral katholieke arbeiders uit Noord-Brabant, Zeeland en andere (landelijke) gebieden. Al langer kent Rotterdam bovendien 'buitenlandse' kerkgenootschappen, waarvan de vestiging in veel gevallen samenhang met het karakter van grote havenstad. Voorbeelden zijn de Russisch orthodoxe kerk, de Schotse kerk, de Finse zeemanskerk en de Noorse kerk.

De snelle groei van Rotterdam ging gepaard met de 'annexatie' van tal van naburige stadjes en dorpen als Kralingen, Overschie en IJsselmonde. Veel Rotterdammers kunnen nog moeiteloos verhalen over (vermeende) verschillen in sociaaleconomische status, cultuur en mentaliteit tussen al deze stadsdelen. Ook het protestantse godsdienstige leven is altijd sterk op de afzonderlijke gebiedsdelen georiënteerd gebleven, hoewel verlichte geesten binnen de Hervormde kerk al in 1947 een grootstedelijk diaconaal orgaan oprichtten met het oog op de grote sociale uitdagingen in de stad na de Tweede Wereldoorlog. Protestants Rotterdam is daarnaast ook wat betreft theologische oriëntatie altijd rijk geschakeerd geweest. De stad kende naast een grote 'middenstroming' in de Hervormde kerk ook een sterke orthodoxe, bevindelijke stroming (Gereformeerde Bond in de Hervormde kerk) evenals meer vrijzinnige richtingen. Aan de vrijzinnige kant kent de stad de - vroeger - invloedrijke Remonstrantse gemeenschap en een kleine, maatschappelijk actieve Doopsgezinde gemeente. Ten slotte is er een aantal andere, gereformeerde gezindten aanwezig.

In godsdienstig opzicht kende de stad dus al een behoorlijke diversiteit, toen vanaf de jaren zeventig de bevolkingssamenstelling van Rotterdam in betrekkelijk korte tijd radicaal veranderde als gevolg van migratie. Rotterdam (587.134 inwoners¹¹) telt tegenwoordig van alle Nederlandse steden het hoogste percentage 'nieuwe Nederlanders'¹² uit niet-geïndustrialiseerde landen (53,8% autochtoon, 10,2% westerse allochtonen, 36% niet-westerse allochtonen¹³). Nederlanders van Surinaamse afkomst vormen daarbinnen de grootste groep, op de voet gevolgd door de Turkse Nederlanders. De stad kent verder de grootste Kaapverdische en Antilliaanse gemeenschappen van het land en telt ook veel inwoners met een Marokkaanse achtergrond.

Door deze veranderde bevolkingssamenstelling is Rotterdam ook religieus gezien heel divers geworden. Zo kent de stad anno 2010 aanzienlijke islamitische gemeenschappen. De Turkse gemeenschap is verreweg de grootste. Ze vormt in religieus opzicht allerminst een eenheid, met naast de Soennitische Islam ook Alevieten en binnen de Soennitische Islam moskeeën

11 Per 1-1-2009, bron: CBS.

12 Volgens de definitie: Uit het buitenland afkomstig of met tenminste één ouder die niet in Nederland geboren is.

13 Statline, cijfers uit januari 2008.

die aangesloten zijn bij uiteenlopende stromingen als de Diyanet¹⁴, de Milli Görüsbeweging of de Süleymanlı. Gelovigen uit de Marokkaanse gemeenschap kunnen ook terecht in tal van moskeeën. De stad kent daarnaast een aantal Marokkaanse verenigingen en stichtingen die uitsluitend of grotendeels 'seculiere' activiteiten aanbieden maar wel zijn aangesloten bij de Stichting Platform Islamitische Organisaties Rijnmond (SPIOR). Rotterdam telt daarnaast Pakistaanse, Surinaamse en Bosnische moskeeën en moskeeverenigingen (zie overzicht van bij SPIOR¹⁵ aangesloten organisaties en ook Canatan et al., 2003).

Ook zijn er meer dan 150 christelijke migrantengemeenschappen¹⁶ ontstaan (Calvert, 2007). Naast grote, oudere kerken als de Evangelische Broedergemeente (Surinaams) zijn er veel kleinere, jonge gemeenschappen. Relatief veel van deze gemeenschappen hebben een evangelisch, charismatisch karakter. Deze stromingen binnen het christendom hebben daardoor aan betekenis in de stad gewonnen. Maar ook de rooms-katholieke kerk is sterk verkleurd door migratie, getuige de Spaans-, Pools- en Portugeestalige (Kaaipverdische) parochies.

2.2 *Armoede en sociale uitsluiting: situatie in cijfers*

Voormalig burgemeester Opstelten (1999-2009) zette een jaar na zijn aantreden scherp de sociale toestand van zijn stad neer: 'Rotterdam voert de verkeerde lijstjes aan: de stad heeft de goedkoopste woningvoorraad, de hoogste werkloosheid, de slechtst opgeleide beroepsbevolking en het laagste gemiddelde inkomen van de grote steden. Al die lijstjes hebben met elkaar te maken en houden elkaar in stand, wat het effect geeft van een vicieuze cirkel.' Opstelten spreekt ook zijn zorgen uit over de verloedering van woningen en de openbare ruimte en de ernstige drugsoverlast in sommige wijken (interview *Trouw*, 16 februari 2000).

14 De Diyanet moskeeën (Islamitische Stichting Nederland) vallen onder verantwoordelijkheid van de Turkse overheid.

15 www.spior.nl

16 Het label 'migranten gemeenschap' of 'migrantenkerk' wordt niet door iedereen geaccepteerd. Enkele vertegenwoordigers uit deze kringen stellen dat zij zich ook op de autochtone Nederlanders richten. Daarnaast wordt de aanduiding 'migrant' zelf bezwaarlijk gevonden.

De impact van sociale uitsluiting in een stad op het dagelijks leven en welbevinden van mensen, is lastig aan te geven in cijfers. Processen van sociale uitsluiting laten zich moeilijk kwantificeren en werken voor verschillende groepen verschillend uit. Bovendien kunnen bepaalde vormen van sociale uitsluiting elkaar versterken, maar dat hoeft niet altijd het geval te zijn. Toch kunnen cijfers wel een eerste indicatie geven van de situatie.

Armoede in Rotterdam

Voor Rotterdam geldt dat 15% van de huishoudens in de laagste inkomensgroep zit, die minder dan € 11.700 per jaar te besteden heeft. Landelijk varieert dit percentage van 5% tot 23% (CBS, 2006). De stad telde vorig jaar 33.540 bijstandsgerechtigden, 22.260 arbeidsongeschikten en 10.420 mensen met een WW-uitkering (CBS, 3^e kwartaal 2009). Verder leefde in 2008 19,9% van de kinderen in Rotterdam in een bijstandssituatie, dat komt neer op 23.350 kinderen. Dit aantal is hoog in vergelijking tot de andere steden in ons onderzoek: Tilburg (7,68%, 3.090 kinderen) en Amsterdam (15,58%, 21.590 kinderen) (Steketee, Mak en Tierolf, 2010).

De groep inkomens tot 120% van het minimuminkomen bestaat voor meer dan de helft uit allochtonen, terwijl de groep inkomens daarboven in meerderheid uit autochtonen bestaat. Van de huishoudens met een eerste generatie allochtoon als gezinshoofd heeft bijna 40% een laag inkomen, tegen ongeveer 20% van de tweede generatie allochtonen en autochtonen.

Driekwart van alle thuiswonende kinderen in de groep met lage inkomens behoort tot een gezin waarvan het hoofd niet in Nederland is geboren en bij nog eens 7% is het hoofd 'tweede generatie allochtoon' (Moors en Libregts, 2010).

Ook de cijfers over verstrekkingen van bijzondere bijstand, vooral gericht op mensen die langdurig van een minimuminkomen moeten rondkomen, geven een indicatie van de financiële situatie van een grote groep huishoudens in de Maasstad. De 30.876 huishoudens die tot 1 oktober 2009 zijn bereikt – en dat bereik moet volgens de gemeente omhoog – met de bijzondere bijstand, hebben in totaal een bedrag ontvangen van 25,6 miljoen euro. Per huishouden is dat gemiddeld € 830 (Gemeente Rotterdam, 2009b).

Sociale index

Rotterdam kent sinds enkele jaren een uitgebreide sociale index waarin gegevens op uiteenlopende terreinen bijeen worden gebracht. De sociale

index, getiteld: 'Rotterdam sociaal gemeten', is een jaarlijks onderzoek naar de sociale kwaliteit van Rotterdam als geheel en afzonderlijke wijken en deelgemeenten (met tot nu toe publicaties over 2008, 2009 en 2010). De sociale index meet vier aspecten: capaciteiten, leefomgeving, meedoen en sociale binding. Elk aspect is onderverdeeld in een aantal thema's en indicatoren. De sociale index die het College op 26 november 2009 presenteerde, is ten opzichte van de eerste index (2008) over de hele linie licht gestegen: van een 5,8 naar een 6,0. De grootste vooruitgang werd geboekt bij het onderdeel 'meedoen'. Veel meer jongeren werken of gaan naar school en het aantal werkzoekenden zonder werk is gedaald. De volle effecten van de economische crisis waren echter ten tijde van de meting nog nauwelijks zichtbaar. De nieuwste sociale index (2010) laat een daling van de sociale kwaliteit naar het niveau van 2008 zien: 'We vermoeden dat de economische crisis sterke gevoelens van onzekerheid over baan en inkomen oproept. Als gevolg van de komende (landelijke) bezuinigingen en de gevolgen daarvan voor de Rotterdammers is het mogelijk dat de komende jaren verdere daling te zien zal zijn.' De scores op thema's als 'werk en school', 'adequate voorzieningen', 'voldoende opleiding' en 'vervuiling en overlast' laten wel een stijgende lijn zien.

2.3 *Sociaal beleid, stedelijke strategieën*

Rotterdam wordt sinds lange tijd beschouwd als een voorloper in het ontwikkelen van programma's en maatregelen om sociale tweedeling en armoede te bestrijden en participatie te bevorderen. Voorbeelden zijn het sociale activeringsprogramma (vanaf begin jaren negentig) en de ontwikkeling van gesubsidieerde arbeid. Rotterdam is ook voorloper op andere, meer omstreden beleidsmaatregelen die raken aan het sociale beleid. Zo zijn sinds eind jaren negentig gaandeweg sociaal beleid en veiligheidsbeleid meer verknoot geraakt, evenals het ruimtelijke en sociale beleid.

De invloeden van Leefbaar Rotterdam (2002-2006)

Onder het 'Leefbaar College' werd veiligheid leidend en kwam het sociale beleid deels ten dienste te staan van het streven de leefbaarheid en veiligheid te vergroten. Een Rotterdamse innovatie uit de periode 2002 - 2006 met een stevige impact op het sociale terrein vormde de instelling van 'Stadsmariniers'. Dat zijn 'zware' ambtenaren die buiten de bestaande bestuurlijke organisatie complexe, urgente maatschappelijke problemen te

lijf mogen aan of belast worden met de verbetering van leefbaarheid in buurten met ernstige sociale en veiligheidsproblemen, de zogeheten 'hot spots'.¹⁷

Ook in het lokale emancipatie- en integratiebeleid kwamen meer verplichtende elementen, passend in een landelijke trend, maar met de inzet van het Rotterdamse stadsbestuur van 2002-2006 als belangrijke katalysator.

De groeiende aandacht voor veiligheid leidde tot het Actieprogramma 'Rotterdam zet door' (2003), een actieplan voor extra inzet op het collegeprogramma van het college onder leiding van Leefbaar Rotterdam (2002 - 2006). Een citaat hieruit:

'Bij ongewijzigd beleid krijgt Rotterdam de komende jaren te maken met een steeds groter wordende groep van kansarme inwoners. (...) Door de ontwikkelingen van de laatste jaren is het absorptievermogen in Rotterdam op sommige gebieden bereikt en zelfs overschreden. De bestaande opvang en begeleiding van sociaaleconomisch kansarme inwoners en van overlastgevendenden voldoet niet meer. In bepaalde wijken is er een blijvend grote instroom van deze groepen, terwijl midden- en hogere inkomensgroepen deze wijken (en de stad) meer en meer verlaten. (...) De problemen in Rotterdam zijn niet alleen de problemen van Rotterdam. (...) Het Rijk moet in ieder geval erkennen dat de problemen van Rotterdam 'buitenmaats' zijn.

Dat betekent dat ze de 'normale' problemen van een grote stad overstijgen en dat niet alleen geld nodig is maar ook specifieke wet- en regelgeving voor Rotterdam tot de mogelijkheden moet behoren.'

17 In onderzoek naar het functioneren van de stadsmariniers (Tops e.a., 2009) wordt gesteld dat deze functionarissen tussen 2002 -2009 successen hebben geboekt, zowel door een aantal verbeteringen in de (fysieke) veiligheid in wijken, als in het meer met elkaar in verbinding brengen van ambtelijke diensten, Openbaar Ministerie en politie, scholen, woningcorporaties, en gezondheids- en welzijnsorganisaties. Ook de symbolische betekenis wordt als belangrijk aangegeven. In een sfeer van urgentie en focus functioneren ze het beste, maar oppervlakkigheid, het mikken op 'laaghangend fruit' en institutionalisering in plaats van het opschudden van diensten en organisaties wordt tevens geconstateerd.

'Rotterdam zet door' vroeg om nieuwe afspraken en regels met betrekking tot:

- Immigratie, integratie en burgerschap: onder andere een 'goede en rechtvaardige spreiding', meer middelen voor inburgering en naast inburgering meer prioriteit voor integratie en burgerschap.
- Een aangescherpt vestigingsbeleid: 'gewenste bewoners in probleemwijken vasthouden en aantrekken', (...) 'beheersen van de instroom van kansarme groepen in regio, stad en wijken' (...) 'betere spreiding van kansarme groepen over stad en regio'.
- De 'aanpak van overlast, illegaliteit en criminaliteit'.
- Zorg, hulp en begeleiding voor burgers die met meerdere problemen kampen.

Niet alle maatregelen zijn uiteindelijk uitgevoerd. De meeste publieke discussie kwam voort uit het streven de instroom van kansarme groepen te beheersen. Het leidde tot instelling van de zogenaamde Rotterdamwet, waardoor de gemeente mensen met een te laag inkomen uit bepaalde wijken mocht gaan weren (zie 2.5).

Voortgezet beleid, nieuwe accenten (2006-2010)

Het daaropvolgende 'PvdA College' (2006 -2010) zette veel elementen uit de ingezette tweeledige koers van ingrijpen, corrigeren, weren en (verplichtende) zorg, hulp bieden en deelname aan de maatschappij door. Rotterdam werkt ook nog steeds met inkomensrestricties voor een aantal wijken. De steeds uitgesprokener koppeling tussen 'sociaal' en 'ruimtelijk' of 'fysiek' beleid is terug te vinden in het hart van veel gebiedsgerichte stedelijke en deelgemeentelijke plannen. Veel Rotterdamse wijken vallen onder het '40 krachtwijken programma' van de nationale overheid (Vogelaarwijken).

Het Sociaal Programma 2006 - 2010 toont de continuïteit (verplichting van meedoen, aanvaarden van zorg en ondersteuning) én de verschillen ten opzichte van de bestuursperiode ervoor. Meedoen en binding zijn de nieuwe sleutelwoorden. Het programma heeft als ambitie de 'sociale kwaliteit van de stad' fors te verhogen en 'een onomkeerbare trendbreuk te realiseren': meer Rotterdammers moeten de Nederlandse taal beheersen; het gemiddelde opleidingsniveau moet hoger; meer Rotterdammers moeten maatschappelijk actief zijn; meer Rotterdammers moeten betaald werk hebben en het gemiddelde inkomen moet stijgen. De uitvoering van het Sociaal Programma vindt gebiedsgericht plaats, wijkactieplannen vormen daar een

onderdeel van: 'Wijkactieprogramma's bieden mensen kansen. Van hen wordt ook verwacht dat zij deze kansen pakken. Aan mensen die niet of onvoldoende in staat zijn deze kansen zelfstandig te pakken, worden voorzieningen (zorg en ondersteuning) aangeboden' (Gemeente Rotterdam 2007c).

Het stadsbestuur definieert de stad als volgt¹⁸: 'Dat zoveel mensen hier een probleemloos leven leiden, kan doordat Rotterdam veel kansen biedt. Er is een groot netwerk aan werkgelegenheid, opleidingen en allerlei organisaties, typische voordelen van een grote stad. Het biedt een springplank naar meer, naar beter. En als men het eenmaal 'gemaakt' heeft, dan vertrekt men vaak naar een andere gemeente. Mede door dat perspectief, komen mensen die kansen zoeken ook naar Rotterdam. En daarmee is de cirkel rond. Rotterdam is een soort emancipatiemachine, en daarmee verschilt Rotterdam van de andere grote steden. Ik zeg wel eens gekscherend: in Amsterdam wonen mensen uit heel Nederland; in heel Nederland wonen mensen uit Rotterdam. Waarbij de oud-Rotterdamers vaak met enige trots vertellen over hun periode in deze stad. Over hoe zij profijt hebben gehad van de tijd die ze in Rotterdam doorbrachten.'

Om emancipatiemachine te kunnen blijven en een goede woonomgeving te bieden aan alle inwoners, hanteert de gemeente als streefcijfer voor 2020 een 7,1 score op de eerder besproken sociale index. Binnen het sociale domein wordt prioriteit gegeven aan talentontwikkeling, participatie en binding. Als 'richtinggevende' acties tot 2014, ook voor de deelgemeenten en maatschappelijke partners, noemt de gemeente:

- *Talentontwikkeling*: 'Talentontwikkeling gaat over het erkennen, herkennen, ontwikkelen, benutten, vasthouden en aantrekken van talenten', over 'sociale stijging'. Belangrijke aandachtspunten zijn de bevordering van taalvaardigheid ('Taal is de basis') en van de schoolkwaliteit.
- *Participatie*: 'In Rotterdam participeert iedereen, op zijn of haar eigen manier, in de samenleving. Of in de vorm van betaald werk of door maatschappelijke inzet. Participatie draagt bij aan individuele ontwikkeling en ontplooiing van mensen en aan de leefbaarheid en sociale cohesie in de stad.'

18 Voorwoord wethouder Volksgezondheid, Welzijn en Maatschappelijke Opvang, bij *De kracht van Rotterdam* (2009), de stedelijke sociale strategie.

- *Verbinding*: 'Rotterdammer-zijn verbindt mensen met elkaar. Rotterdam is een stad waar mensen trots op zijn, waar zij zich verbonden mee voelen en een stad waarvoor zij verantwoordelijkheid nemen.' In de uitvoering ligt het accent onder andere op: 'Rotterdam maakt van diversiteit een kracht' en 'Burgers nemen het initiatief'.
- *Zelfredzaamheid*: 'Zelfredzaamheid is de basis voor een sociaal sterke stad. Niet voor iedereen is die zelfstandigheid vanzelfsprekend; soms tijdelijk en soms langdurig. Voor die Rotterdammers is er ondersteuning vanuit de gemeente. Het accent ligt op:
 - Toegang tot zorg en ondersteuning voor alle Rotterdammers.
 - Een springplank als het kan.
 - Een vangnet als het moet'.

2.4 *Sociale aanpak op deelterreinen*

Nu de hoofdlijnen in de overkoepelende sociale strategieën van de gemeente duidelijk zijn, schetsen wij in deze paragraaf kort het gemeentelijke beleid op enkele deelterreinen binnen het sociale domein, inclusief de plaats van maatschappelijke organisaties – waaronder levensbeschouwelijke – in dat beleid.

Armoedebeleid

Rotterdam voert een actief anti-armoedebeleid. Onderdelen daarvan zijn bijvoorbeeld de Rotterdampas voor huishoudens met een laag inkomen, het Fonds Bijzondere Noden (FBNR) en instrumenten om het gebruik van de bijzondere bijstand te vergroten. Dat is volgens de gemeente nodig, omdat in 2006 maar 50% van de doelgroep waarop de maatregel gericht is gebruik maakte van de bijzondere bijstand. De doelstelling is om dit percentage te verhogen naar 60% van het aantal huishoudens met een inkomen tot 120% van het sociale minimum in 2010 (Vierde voortgangsrapportage; 'Offensief tegen de armoede', 2009). Hierop wil het college aan het eind van deze collegeperiode afrekenbaar zijn. 'Wij vinden het daarbij van het grootste belang nadrukkelijk de samenwerking met deelgemeenten en andere maatschappelijke organisaties in de wijken te zoeken. Alle instanties en organisaties bij wie betrokken klanten over de vloer komen zijn hard nodig om deze doelstelling te kunnen realiseren.' (Uitvoeringsprogramma armoedebestrijding, 2007). Van het totale budget van de bijzondere bijstand, 40 miljoen Euro, was in 2009 een miljoen beschikbaar voor intermediaire

organisaties die kunnen helpen bij het bereiken van de rechthebbenden.

Daaronder vallen ook levenbeschouwelijke organisaties als zij kunnen aantonen daarin bij te dragen (Uitvoeringsprogramma armoedebestrijding, 2007). Zo werken in het FBNR verschillende fondsen en de overheid samen.

Het fonds voorziet door middel van een geldelijke bijdrage direct in urgente financiële probleemsituaties van in Rotterdam verblijvende personen, voor wie de Wet werk en bijstand (Wwb) of andere voorzieningen door hun wettelijke beperkingen onvoldoende oplossing kunnen bieden. Het Fonds wordt gevuld met privaat geld, mede afkomstig van fondsen met een levensbeschouwelijke achtergrond en is gehuisvest bij de dienst SoZaWe van de gemeente.

Naast het verstrekken van financiële ondersteuning onderstreept de stad binnen haar armoedebelief het belang van het mensen ondersteunen om 'de regie over hun eigen leven weer terug te pakken en zo te werken aan herstel van zelfredzaamheid en zelfrespect.' Hiertoe noemt de stad een aantal concrete investeringsacties, waaronder het inzetten op samenwerking met de Voedselbank om de (inkomens)situatie van burgers die een beroep op voedselhulp doen, structureel te verbeteren. 'Vergelijkbare vormen van samenwerking willen we opzetten met andere organisaties waar de klanten zich laten vinden. Te denken valt hier aan de lokale zorgnetwerken, kerken, moskeeën, vrijwilligersorganisaties en diverse particuliere initiatieven.'

Want, zo stelt de gemeente: 'De burger helpen en ondersteunen doe je niet vanachter je bureau. En ook niet vanachter het loket, want de kans is groot dat de burger daar nooit verschijnt. Dit betekent dat we ons moeten begeven in de haarvaten van de stad. Dat we moeten zijn op plekken waar de burger is en komt, bijvoorbeeld op school of bij de Voedselbank. (...) Hier ligt een taak voor alle diensten en instanties in de stad. Ook SoZaWe gaat hieraan een belangrijke bijdrage leveren onder andere door een gebiedsgerichte inzet van de ouderenteams en het formulierenteam.' (Uitvoeringsprogramma armoedebestrijding, 2007, p. 8). In 2009 heeft de aanwezigheid van de formulierenteams op de 24 Rotterdamse uitdeelpunten van de Voedselbank geleid tot ruim 150 huisbezoeken en 92 aanvragen voor bijzondere bijstand (gemeente Rotterdam, 2009b). Verschillende Rotterdamse uitdeelpunten worden verzorgd, geleid of ondersteund door godsdienstige organisaties.

Wet maatschappelijke ondersteuning

Ook de Wmo richt zich op het bieden van bescherming, het vergroten van de zelfredzaamheid van mensen en de bevordering van participatie (Snoek et al., 2008). Deze in 2007 ingevoerde 'containerwet' maakt de gemeenten verantwoordelijk voor al die activiteiten die het mogelijk maken dat burgers zo lang mogelijk blijven meedoen aan de samenleving. Uitgangspunt daarbij is dat zij beter kunnen aansluiten op de behoeften van hun burgers en daarom effectiever en efficiënter kunnen werken. De Wmo bundelt eerdere wetten en regels aangaande onder andere (maatschappelijke) zorg, ondersteuning van mensen met een handicap en welzijn.¹⁹ De gemeentelijke taken op het gebied van de maatschappelijke ondersteuning zijn ondergebracht in prestatievelden.

De negen prestatievelden in de Wmo zijn:

1. Het bevorderen van sociale samenhang en leefbaarheid.
2. Het ondersteunen van jeugdigen die problemen hebben met opgroeien, en van ouders die problemen hebben met opvoeden.
3. Het geven van informatie, advies en cliëntondersteuning.
4. Het ondersteunen van mantelzorgers en vrijwilligers.
5. Het bevorderen van deelname aan het maatschappelijk verkeer en het zelfstandig functioneren van mensen met een beperking, een chronisch psychisch probleem of een psychosociaal probleem.
6. Het verlenen van voorzieningen aan mensen met een beperking, een chronisch psychisch probleem of een psychosociaal probleem waardoor zij zelfstandig kunnen functioneren of deelnemen aan het maatschappelijk verkeer.
7. Het bieden van maatschappelijke opvang, waaronder vrouwenopvang.
8. Het bevorderen van openbare geestelijke gezondheidszorg.
9. Het bevorderen van verslavingsbeleid.

Net als verschillende andere grote gemeenten werkte Rotterdam voorafgaand aan en tijdens de introductie van de Wmo al aan het streven om verschillende maatregelen op en rond het sociale terrein te verbinden. Zo kent het bovengenoemde Sociaal Programma van Rotterdam met 'meedoen, binding en zelfredzaamheid' dezelfde doelen als de Wmo (Gemeente Rotterdam, 2007c). Rotterdam ziet in de Wmo dan ook vooral een kans om

¹⁹ Zoals de Wet Voorzieningen Gehandicapten (Wvg), Welzijnswet, de AWBZ en de Openbare Geestelijke Gezondheidszorg (OGGZ).

de inspanningen op dit terrein – waaronder ook de ondersteuning van mantelzorg en het bevorderen van vrijwilligerswerk – te intensiveren en een lange-termijn basis te geven. De gedeelde Wmo-filosofie en -taal kunnen ook bijdragen aan het welslagen van de slag die de stad wil maken in versterking en omvorming van de sociale (infra)structuur. Voor de verbetering van de welzijnssector ligt de nadruk op ‘verdere professionalisering van het opdrachtgever- en opdrachtnemerschap’.

‘In de Wmo zoekt Rotterdam naar maatwerk. De gebiedsgerichte werkwijze is een goed middel om met het beleid aan te sluiten op de specifieke behoefte in een gebied. De deelgemeenten zijn dan ook nauw betrokken bij het meerjarenplan, samen met de stedelijke diensten. En omdat het sociaal beleid breed gedragen moet worden om succesvol te zijn, zijn bij het vormgeven van het Wmo-beleid ook het maatschappelijk middenveld en de burgers betrokken.’ (Gemeente Rotterdam, 2010)

De Wmo maakt ook dat gemeenten verantwoording moeten afleggen aan hun eigen inwoners in plaats van aan het Rijk. Dit resulteert erin dat organisaties in de *civil society*, als schakels naar die burgers toe, bij de uitvoering en evaluatie van de Wmo worden betrokken. Zo ook de levensbeschouwelijke organisaties. Allereerst praten zij als vertegenwoordigers van godsdienstige gemeenschappen of als vertegenwoordigers van cliënten mee over de richting en uitvoering van de Wmo in stedelijke en deelgemeentelijke Wmo-raden en dergelijke. Ten tweede zijn zij in beeld als uitvoerders van onderdelen van het Wmo-beleid, bijvoorbeeld doordat zij vrijwillige inzet en mantelzorg ondersteunen of zorg dragen voor de opvang van bepaalde groepen kwetsbare burgers.

Opvang en begeleiding dak- en thuislozen²⁰

Rotterdam kende rond 2006 circa 2.900 dak- en thuislozen, waarvan velen met een hele reeks problemen kampten (drugsverslaving, psychische problemen) en tevens verantwoordelijk waren of verantwoordelijk werden gehouden voor een aanzienlijk deel van de feitelijke en ervaren overlast en onveiligheid in de stad. Geconfronteerd met wat genoemd werd ‘de verstopping’ van de opvang en ‘verloedering en overlast’ in de grote steden, kwamen het Rijk en de G4 tot het Plan van Aanpak Maatschappelijke Opvang

²⁰ De inspanningen op dit terrein vallen samen met die in het kader van de Wmo, prestatievelen 7-9.

uit 2006 (Tweede Kamer 2005-2006). Dit plan – waarbij in de voorbereiding ook grotere opvang- en zorginstellingen in de steden betrokken waren – kent een tweeledige focus, op verloedering en overlast enerzijds en anderzijds op verbetering van huisvesting, begeleiding en zorg voor (voormalige) daklozen, problematische harddruggebruikers, ‘zorgmijders’ en andere cliënten van de Openbare Geestelijke Gezondheidszorg, OGGZ (Maas en Planije, 2010; Snoek et al., 2008; Davelaar et al., 2007).

Dit plan kwam niet uit de lucht vallen. Aan de repressieve kant werd onder het Leefbaarcollege een begin gemaakt met het beboeten van elke vorm van overlastgevend gedrag en met het verwijderen van dak- en thuislozen uit het straatbeeld. Aan de kant van het ‘maatschappelijk herstel’ werd al eerder gewerkt aan nieuwe woonvormen en methoden van woonbegeleiding. Bovendien zetten op initiatief van opvanginstellingen en particuliere stichtingen al langer enkele honderden dak- en thuislozen zich regelmatig in voor het schoonhouden van straten, plantsoenen, metrostations en dergelijke (Davelaar et al., 2005). Met het genoemde plan (looptijd zeven jaar) kwamen echter veel meer middelen beschikbaar. De aansturing kwam geheel bij de gemeente te liggen en samenwerking werd afgedwongen tussen de organisaties die opvang of begeleiding verleenden.

De belangrijkste kenmerken van het Plan van Aanpak Maatschappelijke Opvang uit 2006 zijn:

- Centrale aanmelding van de doelgroep bij één lokaal loket.
- Voor elke dakloze een intake en een individueel trajectplan.
- Streven om elke dakloze te voorzien van een stabiele mix van verblijf, inkomen en zorg.
- Verminderen van dakloosheid als gevolg van huisuitzettingen, ontslag uit detentie of uit zorginstellingen.
- Samenwerking van alle betrokken diensten en organisaties in ketens.
- Introductie van het principe van regiobinding.²¹

Eind 2009 werd duidelijk dat Rotterdam de streefcijfers had gehaald: 2989 personen beschikten over een individueel plan en 1771 personen (ruim 60% van de doelgroep) beschikten voor minimaal drie maanden over een stabiele mix van zorg en verblijf (Maas en Planije 2010). Het aantal buitenslapers is tot enkele tientallen teruggebracht. Maar, zo stelt wethouder Jantine Kriens:

21 De invulling van dit principe is medio 2010 nog steeds onderwerp van politiek debat.

‘Het is een illusie te denken dat een grote stad geen zwervers of bedelaars zal hebben. Maar we hebben een achterstand van jaren ingelopen en we weten nu hoe we de eerstvolgende dakloze kunnen opvangen.’²² Voor de komende jaren ligt de nadruk in het beleid op het voorkomen van dakloosheid, hulp aan zwerfjongeren en verder werken aan een sociaal netwerk, zingeving en dagbesteding (Maas en Planije, 2010).

Opvanginstellingen met een levensbeschouwelijke signatuur zijn belangrijke partners in de lokale ‘ketensamenwerking’ onder regie van de GGD en de dienst SoZaWe. Deze instellingen hebben overigens altijd al een belangrijke rol in de opvangsector gespeeld, net als in bijvoorbeeld Amsterdam. Vanuit de optiek van de overheid verloopt de samenwerking met de levensbeschouwelijke organisaties, evenals met de overige opvanginstellingen, goed. Men wijst erop dat de onderlinge samenwerking in de stad is toegenomen en dat de organisaties binnen duidelijke afspraken bijdragen aan de doelen van het stadsbestuur.

Participatie en burgerschap

Het vorige College (2006-2010) heeft het stadsburgerschapbeleid ontwikkeld. Stadsburgerschap draagt in zich dat iedereen zich moet inzetten om tot voldoende sociale cohesie in de stad te komen, tolerantie te bevorderen en bij te dragen aan het (kunnen) integreren van nieuwkomers. Niemand mag achterover leunen, was de achterliggende gedachte. De gemeente wil een groeiend besef van ‘stadsburgerschap’ en ‘respectvolle onderlinge omgang tussen mensen’ bewerkstelligen door een appel te doen op het maatschappelijk middenveld om ‘verantwoordelijkheid te nemen voor de stad en elkaar niet te discrimineren, Nederlands als gemeenschappelijke taal te gebruiken, geen radicalisering en extremisme en geen geweld in woord en daad zoals eerwraak en vrouwenbesnijdenis te accepteren, kinderen op te voeden tot volwaardige burgers, vrouwen gelijk aan mannen en met respect te behandelen, homoseksuelen gelijk aan heteroseksuelen en met respect te behandelen en (anders)gelovigen en niet-gelovigen gelijk en met respect te behandelen’, aldus de beleidsregel Participatie en Burgerschap (Gemeente Rotterdam, 2007a).

De dienst Jeugd, Onderwijs en Samenleving (JOS) voert het beleid uit, dat onder andere een subsidiebeleid bevat waarmee via jaarlijkse aanvragen

22 www.dakloosinrotterdam.nl: informatie over het lokale beleid.

projecten gefinancierd kunnen worden en waaruit 'experimenteergeld' verkregen kan worden.

Subsidies zijn bijvoorbeeld beschikbaar voor het leren van Nederlands, voor emancipatie (emancipatie van groepen die een dubbele achterstand hebben, bijvoorbeeld allochtone vrouwen of homoseksuele allochtonen, krijgt de prioriteit) en voor andere initiatieven ten behoeve van participatie. Daarbij krijgen vooral activiteiten steun die zijn gericht op 'het beter organiseren van toeleiding/bereik/brugfunctie/doorverwijzen, teneinde het gebruik van alle groepen van algemene instellingen te bevorderen, de toegankelijkheid van deze instellingen te verhogen en vraag en aanbod beter samen te brengen' en: 'Activiteiten van zelf- of migranten(vrouwen)organisaties die een brugfunctie vervullen voor personen die door het algemene beleid onvoldoende bereikt worden.' Daarnaast is er subsidie beschikbaar voor 'de brede dialoog over de centrale uitgangspunten van de nota Burgerschap: trots op de stad, wederkerigheid, identiteit, participatie en normbesef.' De gemeente noemt hierbij 'dialogen in de wijk waarbij bouwstenen worden ontwikkeld die bijdragen aan het realiseren van stadsburgerschap, waarbij het initiatief van Rotterdammers voorop staat en die op kleine schaal, in wijken, buurten en op scholen bijvoorbeeld, worden georganiseerd in samenwerking met deelgemeenten (...)' (Gemeente Rotterdam, 2007a).

Stichtingen en verenigingen met een levensbeschouwelijke achtergrond zijn op deze terreinen actief en kunnen subsidieverzoeken indienen. Een beperkt aantal organisaties met een godsdienstig karakter doet dat. Verder worden er organisaties gesubsidieerd die ooit een levensbeschouwelijke signatuur hadden of banden met religieuze groeperingen. Dat geldt voor veel organisaties op het Rotterdamse maatschappelijke middenveld. Met religieuze *gemeenschappen* zélf is er minder structureel contact. Het vorige gemeentebestuur heeft besloten het contact in wat vastere vormen te gieten. De dienst Jeugd, Onderwijs en Samenleving (JOS) is gevraagd het 'relatiebeheer' met levensbeschouwelijke instellingen en groeperingen te gaan vormgeven. Op instigatie van het gemeentebestuur is bovendien een Platform van levensbeschouwelijke en religieuze organisaties (Platform L&R) opgericht, dat wil bijdragen aan onderlinge dialoog, netwerken op dit terrein wil verstevigen en zichtbaar maken en als 'adres en gesprekspartner voor overheid en politiek' moet (gaan) functioneren.

*Vrijwilligersbeleid*²³

Het lokale vrijwilligersbeleid is nauw gerelateerd aan het vorige terrein, maar gezien de specifieke rol van levensbeschouwelijke organisaties daarin, de moeite waard om apart te bespreken. De gemeente Rotterdam voert sinds 1990 een stedelijk vrijwilligersbeleid dat is ondergebracht bij de dienst SoZaWe (Gemeente Rotterdam, 2006). In het Actieprogramma Vrijwilligersbeleid 2010-2014, *Binden, boeien en verbinden* (Gemeente Rotterdam, 2009a), wordt duidelijk dat vrijwilligerswerk van grote betekenis wordt geacht voor de Rotterdamse samenleving. Vrijwilligerswerk stimuleert zelfontplooiing, participatie van burgers en draagt bij aan de sociale samenhang in de stad. De organisaties die vrijwilligerswerk ondersteunen in de stad zorgen voor uitbreiding en verbetering van het activiteiten aanbod. De gemeente ziet voor zichzelf de taak om de kaders en voorwaarden voor vrijwilligers en organisaties te scheppen. Ook in de eerder aangehaalde *Sociale Strategie 2020* krijgt het vrijwilligerswerk een belangrijke rol in het realiseren van de sociale ambities van de gemeente toebedeeld: het gebiedsgericht en vraaggericht werken vraagt om nauwe samenwerking tussen lokale (vrijwilligers)organisaties en de gemeente.

Het vrijwilligersbeleid in Rotterdam heeft onder andere geleid tot de oprichting van inZ (een samenwerkingverband van een groot aantal ondersteunings- en vrijwilligersorganisaties), een digitale database van ruim 3500 vrijwilligersorganisaties en ondersteunende acties als de Vrijwilligersprijs, de inZ Vrijwilligerskrant en de Rotterdamse Vrijwilligersverzekering. Deelgemeenten kennen daarnaast eigen activiteiten. Onder de stedelijke ondersteunende organisaties bevinden zich verschillende organisaties met een levensbeschouwelijke achtergrond of achterban.²⁴

23 Alle informatie over vrijwilligerswerk en vrijwilligersbeleid in Rotterdam is te vinden op www.inz.nl.

24 Zoals Stichting voor Kerkelijk Sociale Arbeid, Stichting Mara en Stichting GCW, naast onder andere CVD Stap, De Heuvel (jeugd en jongerenwerk), ouderen orgaan COSBO, buurt- en speeltuinwerk Rotterdam, Rotterdam Sportsupport, Stichting Vrijwilligerswerk Rotterdam.

2.5 *Ruimtelijke aspecten van sociale uitsluiting en activiteiten van levensbeschouwelijke organisaties*

Armoede en sociale uitsluiting hebben vaak ook een ruimtelijke component. En hoewel veel vormen van sociale uitsluiting ook in landelijke of kleinstedelijke gebieden voorkomen – denk aan de concentratie van uitkeringsgerechtigden en mensen met lage inkomens in delen van Groningen en Limburg – gaat er traditioneel veel aandacht uit naar manifestatievormen van sociale uitsluiting in steden. Een steeds terugkerend thema is de concentratie van mensen met lage inkomens, geen of laagbetaald werk en slechte huisvesting in bepaalde stadswijken. Zo is een groot aantal Rotterdamse wijken opgenomen in landelijke 'rijtjes' van wijken die volgens opeenvolgende ministers speciale ondersteuning behoeft. Rotterdam herbergt ruim een kwart van de buurten op de 'Vogelaarlijst' (Oude Westen, Oude Noorden, Crooswijk, Bergpolder, Overschie, Oud Zuid, Vreewijk en Zuidelijke Tuinsteden) en neemt bovendien de helft van de top tien voor haar rekening. De Vogelaarwijken zijn geconcentreerd rond het stadcentrum (vooral West en Noord) en op Rotterdam Zuid. De sociale index uit 2009 geeft ook een goed overzicht van de globale situatie per Rotterdamse wijk. Zo telt Rotterdam volgens de index ongeveer vijftien sociaal sterke wijken (score van 7.1 en hoger) die voornamelijk in de deelgemeenten Prins Alexander en Hillegersberg-Schiebroek liggen. Daarnaast zijn er 23 sociaal voldoende sterke wijken (6.0-7.0), 21 sociaal kwetsbare wijken (5.0-5.9) en vijf sociale probleemwijken (3.9-4.9). Van deze laatste vijf liggen er drie in de deelgemeente Feijenoord en twee in Charlois. In Rotterdam zijn – volgens de indeling van de sociale index – geen sociaal zeer zwakke wijken (3.8 en lager).

Rotterdam heeft veel sociaal zwakkere wijken net buiten het centrum liggen en niet in de buitenste schil, zoals grotendeels het geval is in Amsterdam. De trend is wel naar buiten gericht. Er valt een neergang in de wijken aan de zuidrand van de stad te noteren. Zo ondervindt IJsselmonde druk vanuit de Vogelaarbuurten en gaat Pendrecht (in de Vogelaarlijst) het sterkst achteruit. Achteruitgang is er ook in buurten aan de noordzijde van Rotterdam (Schiebroek) op het punt van vermindering van het voorzieningenniveau, minder sociale samenhang en afname van de veiligheid. (Leidelmeijer et al., 2009) Deze ontwikkelingen lijken er op te duiden dat Rotterdam haar problemen vanuit het centrum 'naar buiten duwt'. De problemen blijven echter wel binnen de gemeentegrenzen (Van den Boomen, 2009). Toch is

volgens verschillende bronnen (waaronder de Leefbaarometer en de Sociale Index) de situatie er in de meeste wijken op vooruitgegaan. In de meest zwakke wijken verbeterde de leefbaarheid (VROM, 2009).

Spreiding

De gemeente Rotterdam probeert op verschillende manieren invloed uit te oefenen op de concentratie van armoede en sociale uitsluiting in bepaalde wijken. Dit tegen te gaan is één van de doelen van de stedelijke vernieuwingsoperaties (sloop en nieuwbouw, renovatie). Ook het Rotterdamse sociale programma probeert gebiedsgericht te werken. Daarbij spelen de deelgemeenten een belangrijke rol. De taakverdeling op het gebied van gebiedsgericht werken is dat het College stuurt op de stedelijke prioriteiten, daarover convenanten sluit met de deelgemeenten en ook verantwoordelijk is voor het vaststellen van prioriteiten per gebied (Wijk Actie Plannen Sociaal (WAPS) en voor veiligheidsactieplannen. De deelgemeenten zorgen voor de uitvoering van de prioriteiten en convenanten, vertalen die in actieprogramma's en zorgen voor de 'frontlijnsturing'.

Ook op andere manieren wordt getracht in te grijpen in ruimtelijke processen. Sinds december 2005 is de Wet Bijzondere Maatregelen Grootstedelijke Problematiek – ook wel Rotterdamwet genoemd – van kracht. Het doel van de wet is om het ondernemersklimaat in achterstandswijken te verbeteren en de woonproblematiek beter te kunnen aanpakken. De wet kan worden gezien als een aanvulling op de Huisvestingswet. Volgens deze wet mogen woningzoekenden niet op hun inkomen worden geselecteerd. De Rotterdamwet biedt deze mogelijkheid wel en kent drie maatregelen die voor maximaal vier jaar mogen gelden:

1. Steden met meer dan 100.000 inwoners mogen de onroerende zaakbelasting voor bedrijven verlagen.
2. Alle steden mogen panden sluiten die de leefbaarheid van de buurt aantasten.
3. De meest vergaande maatregel: op verzoek van de gemeenteraad van de betrokken stad kan de minister van VROM gebieden aanwijzen waar inkomenseisen worden gesteld aan woningzoekenden. Arme woningzoekenden kunnen echter alleen geweerd worden als de gemeenteraad kan aantonen dat er voldoende alternatieven in andere wijken zijn.

Deze wet wordt de Rotterdamwet genoemd omdat het een vervolg is op het vestigingsbeleid uit het Rotterdamse actieprogramma 'Rotterdam zet door' (2003). Rotterdam experimenteerde als eerste gemeente met het stellen van inkomenseisen voor de vestiging in bepaalde delen -'hotspots'- van de stad. In nog geen enkele andere gemeente wordt op basis van deze wet aan selectieve woningtoewijzing gedaan.²⁵

Huisvesting Bijzondere Doelgroepen

Een laatste voorbeeld van ruimtelijke sturing is te vinden in het zogeheten zoneringskader Huisvesting Bijzondere Doelgroepen. Begin 2009 is het Platform huisvesting bijzondere doelgroepen opgericht. Leden van dit platform zijn woningcorporaties, zorg- en justitiële instellingen en de gemeente Rotterdam. Het platform richt zich op nieuwe (woon)voorzieningen voor bijzondere groepen, zoals (ex-) dak- en thuislozen, (ex-) verslaafden en zwerfjongeren. Het College heeft vervolgens een systeem bedacht waarmee kan worden vastgesteld of bepaalde wijken in aanmerking komen voor huisvesting van deze groepen in voorzieningen. Wijken die al meer dan gemiddeld voorzieningen herbergen, een lagere veiligheidsindex en een lagere sociale index dan het Rotterdamse gemiddelde kennen of zijn aangewezen als 'hotspot gebieden', komen pas in laatste instantie in aanmerking voor huisvesting van deze doelgroepen. Zo wil de gemeente tot een evenwichtiger spreiding van voorzieningen komen (Gemeente Rotterdam, 2010).

Ruimtelijke aspecten van religieus geïnspireerde maatschappelijke activiteiten

Het algemene beeld – bevestigd in interviews binnen het FACIT project met landelijk opererende levensbeschouwelijke organisaties en door ander onderzoek – is dat in heel veel (grote) stadswijken de traditionele kerken verdwenen zijn of met moeite overleven en niet erg actief zijn in hun wijk (Grevel, 2009). De secularisering en de verkleuring hebben in dit opzicht hun tol geëist. Ook in Rotterdam hebben in veel wijken de daar traditioneel gevestigde wijkgemeenten en parochies het moeilijk als ze nog (zelfstandig) bestaan. Vooral in de sociaal zwakkere wijken is het traditionele wijkgebonden kerkelijk leven verdwenen. Toch bestaan er grote verschillen tussen Rotterdamse wijken. Zo bestaan in wijken als Kralingen, Prins Alexander, IJsselmonde en Hillegersberg nog wel wijkgemeenten en parochies. Zij ondernemen ook nog regelmatig activiteiten voor kwetsbare burgers en ten

25 Enkele gemeenten doen dat wel op basis van andere instrumenten.

behoefte van de buurt, zelfstandig of in oecumenische en interreligieuze verbanden in de stad.

Vooraf ook in de 'mindere wijken' zijn relatief vaak nieuwe religieuze gemeenschappen van migranten aanwezig (moskeeën, migrantenkerken et cetera). Soms omdat de leden daar wonen en er in de loop der tijd hun gebedshuizen hebben gevestigd. Soms echter ook terwijl de leden daar helemaal niet of nauwelijks wonen, zoals bij veel nieuwe evangelisch georiënteerde gemeenten het geval is. In die wijken kan gehoord worden tegen lagere bedragen dan in het centrum van de stad. Deze niet-westerse christelijke kerken trekken mensen vanuit de hele stad en zelfs van aangrenzende steden aan, omdat ze zijn georganiseerd op basis van etniciteit, taal en/of land van herkomst.

Samenvattend kunnen we stellen dat over de hele linie het wijkgebonden karakter van religieuze presentie vermindert. De gehechtheid aan of gerichtheid op de wijk wordt minder. De gemeenschap is in toenemende mate (ook) elders te vinden. Globalisering speelt hierbij een rol, zoals dat op vele andere terreinen ook het geval is.

Om toch aanwezig te zijn in de sociaal kwetsbare wijken richten sommige kerkelijke organisaties vanuit de 'betere wijken' of het centrum hun diaconale werk bewust op die wijken. Ook al is het op kleine schaal, deze initiatieven dragen bij aan een herverdeling van hulpbronnen over de stad.

Andere initiatieven – door bestaande stedelijke organisaties maar ook door nieuwelingen in het veld opgezet – vestigen zich daar waar de doelgroep zich bevindt. Ze huizen vooral in oude scholen of wijkgebouwen, oude kerken en kleine pandjes. Een voorbeeld hiervan zijn de Oude Wijken Pastoraten, die zich in vijf wijken van de stad hebben gevestigd en hun werk afstemmen op de behoeften van de mensen in die wijk. Voorbeelden van bijzondere huisvesting zijn de Kocatepe moskee, die is gevestigd in een monumentaal schoolgebouw aan het Afrikaanderplein en de nieuwe Pauluskerk, die wordt geïntegreerd in een nieuw omvangrijk hoogbouwcomplex met een stedenbouwkundig en sociaal uitdagend ontwerp.

Verder proberen kerkelijke verbanden mensen en andere hulpbronnen van buiten de stad te mobiliseren voor het werk in de stad. Landelijke organen hebben lokale Rotterdamse activiteiten lange tijd ondersteund, maar die steun is de afgelopen jaren gestaag teruggelopen. De rol van fondsen in de ondersteuning van het werk is daarentegen toegenomen.

3 *Activiteiten van levensbeschouwelijke organisaties gericht op bestrijding van sociale uitsluiting*

De rol van het particuliere initiatief in het sociale domein is sterk veranderd in de loop der jaren. Hoewel veelal toch onder een minimale vorm van afstemming met de overheid, lag de zorg voor de armen, dak- en thuislozen en 'onaangepasten' – ook na de introductie van de eerste sociale wetten – grotendeels in handen van particuliere organisaties. Meestal waren dat aan kerken verbonden organisaties, maar soms ook sociaaldemocratische en neutraal-liberale organisaties. Deze organisaties waren tot in de jaren vijftig, en op een aantal vlakken zelfs de jaren zestig, grotendeels verantwoordelijk voor de zorg voor en sociale controle van hun 'eigen' minderbedeelden. Zij verzorgden het maatschappelijk werk, speelden een voorname rol in de 'onmaatschappelijkheidsbestrijding', bezaten ziekenhuizen en weeshuizen.

De voor Nederland kenmerkende verzuiling was ook zichtbaar in de aandacht voor kwetsbare groepen, ongeacht of het ging om het 'opbergen' van gehandicapten in het groen of het jeugdwerk in stedelijke buurten.

Gedurende de gestage ontwikkeling van de verzorgingsstaat nam de overheid vanaf eind jaren vijftig geleidelijk aan de grootste (financiële) verantwoordelijkheid voor sociale zekerheid en welzijn over (Davelaar et al., 2009). Die ontwikkeling was dus al in gang gezet voordat de secularisatie van de Nederlandse samenleving in alle hevigheid doorzette en nog niet bevroed kon worden dat ze uiteindelijk zo grondig de maatschappij zou veranderen.

De uitvoering van de nodige voorzieningen bleef ondertussen wel in handen van particuliere non-profit organisaties, waaronder de levensbeschouwelijke.

Maar met de transformatie van deze organisaties in semipublieke instituten, vervaagde de levensbeschouwelijke identiteit (De Boer en Duyvendak, 2004). Slechts in een aantal gevallen behielden landelijke levensbeschouwelijke organisaties, zoals het Leger des Heils, hun onafhankelijkheid en een sterke uitgesproken identiteit. Lokaal verzetten de religieus geïnspireerde organisaties die niet opgingen in algemene, de bakens. Zij legden zich – meestal op een kleinere schaal dan voorheen – toe op activiteiten aanvullend aan die van de overheid en door de overheid gesubsidi-

eerde algemene voorzieningen of op andere vormen van kerkelijke presentie in de samenleving (buurtpastoraat). Daarnaast zagen op lokaal en landelijk niveau toch ook nieuwe religieus geïnspireerde organisaties het licht. Deze richtten zich op nieuwe noden (dakloosheid, nazorg aan gedetineerden, asielproblematiek) of hanteerden bijzondere werkvormen, bijvoorbeeld voor de werving van vrijwilligers. Ook werden oudere verbanden gerevitaliseerd, zoals in het geval van Youth for Christ (Davelaar et al., 2009).

In hun maatschappelijke activiteiten verhouden levensbeschouwelijke organisaties zich op verschillende manieren tot de overheid en algemene instanties

Dit impliceert dat niet kan worden gesproken over dé rol van deze organisaties in de Nederlandse verzorgingsstaat of – door een lokale bril bekeken – het brede sociaal beleid van steden. Zij vervullen verschillende functies en verhouden zich wisselend tot andere maatschappelijke krachten.

3.1 Domeinen maatschappelijke activiteiten

In deze paragraaf komt aan de orde welke activiteiten levensbeschouwelijke organisaties in Rotterdam ontplooien. Dat doen wij aan de hand van de volgende domeinen waarop sociale uitsluiting optreedt en bestreden kan worden²⁶.

- Inkomen en schulden
- Directe praktische, niet financiële steun
- Opvang en onderdak
- Participatie en werk
- Cultuur en vrije tijd
- Educatie en onderwijs
- Recht
- Integratie en interreligieuze dialoog

Inkomen en schulden

Veel mensen in Nederland moeten rondkomen van kleine inkomens. Het percentage kinderen dat opgroeit in armoede is groot. De kloof tussen kinderen uit 'goede' en achterstandswijken blijft groeien, zo blijkt uit

26 Wij volgen daarbij de indeling die in het Europese project gehanteerd wordt.

recente gegevens uit Kinderen in Tel (Steketee et al., 2010)²⁷. Ook het aantal werkende armen neemt toe. Levensbeschouwelijke organisaties zijn al jaren actief in het signaleren van (verborgen) armoede en op het gebied van belangenbehartiging. In Rotterdam wordt hiertoe gewerkt aan ROSA, de Rotterdamse Sociale Alliantie, een nazaat van KIOSK en later ROTAN (vroegere lokale Rotterdamse platforms op het gebied van sociale kwesties waarin onder meer diaconale organisaties en uitkeringsgerechtigden samenwerkten).

Naast deze signaleringsfunctie verstrekken kerken en moskeeën vaak kleine financiële bijdragen aan individuele mensen in nood, zowel binnen de gemeenschap als daarbuiten. Katholieke parochies kennen aparte diaconale groepen en de oudere protestantse kerken de diaconie met door de gemeenschap benoemde diakenen, die financiële hulp kunnen verlenen aan leden en niet-leden. De 'Kaapverdische' parochie Nossa Senhora da Paz heeft een aparte werkgroep die hulp biedt aan mensen in acute financiële problemen: de Parochiële Caritas Instelling Rotterdam. Bij de Moskeeën en islamitische verenigingen wordt gehandeld vanuit de *zakat*. Deze religieuze verplichting om een deel van het vermogen aan de armen te schenken, is één van de pijlers van de islam en speelt een belangrijke rol. De ingezamelde gelden worden nog vooral aan armen buiten Nederland gegeven, hoewel de aandacht voor armoede in eigen land wel groeiende is. Zo is de Marokkaanse vereniging Ettaouhid²⁸, die actief is in de deelgemeente Delfshaven, nu in gesprek met imams om via voorlichting en bewustwording meer geld voor de noden in Nederland zelf te behouden.

Lang niet alle religieuze gemeenschappen beschikken over voldoende middelen om geld te verstrekken. Anderen zijn opgehouden met het bieden van financiële hulp, omdat niet goed te overzien is wat er met het geld gebeurt. Als iemand van de gemeenschap echt diep in de problemen zit en bijvoorbeeld geen eten heeft, dat wordt er geld ingezameld onder de leden, maar geen geld gegeven door het bestuur. 'We zijn een grote gemeenschap, dan ben je op een moment bijna de sociale dienst.' (Kocatepe moskee). Ook

27 Onderzoek uitgevoerd in opdracht van o.a. Unicef, Stichting Kinderpostzegels en Defence for Children.

28 Zie bijlage 4 voor zeer beknopte beschrijvingen van de geïnterviewde organisaties.

de stichting Aya Sofia moskee kiest er eerder voor om zelf voor iemand een treinkaartje te kopen dan om geld te geven.

Schaamte zorgt ervoor dat mensen meestal pas aankloppen voor hulp als de problemen hen volledig boven het hoofd zijn gegroeid. En ook pas nadat zij – eveneens vaak in een laat stadium – zich tot algemene instanties gewend hebben. De kerken en andere gemeenschappen zijn echter over het algemeen terughoudend in het verstrekken van directe financiële ondersteuning. Liever probeert men mensen wegwijs te maken, te verwijzen naar de mogelijkheid van bijzondere bijstand of schuldhulpverlening en ook mensen persoonlijk te begeleiden naar instanties, waaronder professioneel werkende levensbeschouwelijke organisaties. Daarnaast wordt preventief gewerkt; aan het voorkomen van schulden, bijvoorbeeld door voorlichting te geven over het omgaan met rekeningen en afschriften (bijvoorbeeld Oude Wijken Pastoraten, Purpose foundation van de Glorious Chapel) of door een cursus 'Omgaan met geld' (Abou RakRak). De gemeente Rotterdam maakt geregeld gebruik van levensbeschouwelijke organisaties of intermediairs uit geloofsgemeenschappen om de mogelijkheden van inkomenssteun en schuldhulpverlening bij bepaalde doelgroepen onder de aandacht te brengen. Een enkele levensbeschouwelijke organisatie heeft zich gespecialiseerd in het helpen bij schuldproblematiek, door middel van bijvoorbeeld juridisch advies. Vaak vloeit inkomensbegeleiding echter ook voort uit hulp op andere terreinen, zoals de opvang van dak- en thuislozen, ex-gedetineerden en de begeleiding van (ontsporende) jongeren.

Directe praktische, niet financiële steun

Veel levensbeschouwelijke organisaties in Rotterdam hebben contacten met de Voedselbanken in de stad of verzorgen zelf maaltijden. Zo heeft de 'Purpose foundation' van de Glorious Chapel een eigen voedselbank, rijden de vrijwilligers van the Inncity Project rond met een bus met koffie en broodjes, brengen leden van de Kocatepe moskee na het offerfeest vlees naar de Voedselbank, worden binnen het project MAMRE van de Scots International Church wekelijks maaltijden aangeboden aan ongedocumenteerden en hebben verschillende organisaties een inloophuis of eethuis waar maaltijden (tegen een geringe vergoeding) worden aangeboden. Deze gastvrije maaltijden zijn ook een manier om mensen de mogelijkheid te geven elkaar te ontmoeten en hun verhaal te kunnen doen. Naast voedselverstrekking wordt ook de helpende hand geboden op het punt van huisraad

en kleding. Er zijn veel praktische contacten met sociale kringloopwinkels en er vinden ad hoc acties plaats om bijvoorbeeld meubels te verzamelen. Zo verzamelt de International Baptist Church tweedehands kleding op zolder om uit te delen in de winter. 'Gewone' parochies en gemeenten worden regelmatig benaderd door dienstverlenende levensbeschouwelijke organisaties om praktische hulp te bieden aan stadgenoten. Bij zowel financiële als andere steun spelen diverse fondsen met een levensbeschouwelijke signatuur op de achtergrond een grote rol.

Opvang en onderdak

Rotterdamse levensbeschouwelijke organisaties hebben altijd een relatief groot aandeel in de opvang van uiteenlopende groepen kwetsbare burgers gehad. De grote 'neutrale' opvang- en welzijnsinstelling Centrum voor Dienstverlening (CVD), is door de christelijke (katholieke) Vincentiusvereniging Rotterdam opgezet en ook het Leger des Heils is altijd een belangrijke aanbieder van voorzieningen gebleven. Stichting Ontmoeting kon haar activiteiten de laatste jaren uitbreiden en levert een belangrijke bijdrage aan de doelstellingen van de overheid op dit terrein. Verder ontving het Diaconaal centrum Pauluskerk in het verleden veel overheidssteun voor de opvang en bijvoorbeeld medische begeleiding van dakloze en verslaafde mensen en van onverzekerden (uit vele migrantengroepen in de stad). Na de sluiting en afbraak van de oude Pauluskerk, is de opvang van drugsverslaafden overgenomen door de Nico Adriaans Stichting (NAS). Deze was ooit een substichting van de Pauluskerk, die nu werkt als neutrale stichting onder strikte regie van gemeente.

Verskillende levensbeschouwelijke organisaties, ook kleinere, bieden (incidenteel) opvang of begeleid wonen aan voor daklozen, drugsverslaafden, ongedocumenteerden, slachtoffers van huiselijk geweld of mensenhandel, sociaal geïsoleerden, et cetera. Voorbeelden zijn de ongesubsidieerde, zogeheten 'homes' van Victory Outreach, evangelische woon- gemeenschappen voor mensen met verslaving- en andere problemen, de volledig door de overheid ondersteunde opvangprojecten van Stichting Ontmoeting, het Leger des Heils en gemengd gefinancierde initiatieven als het Logeerhuis de Buren van de KSA, een logeerhuis voor mensen die uit het ziekenhuis zijn ontslagen maar thuis geen netwerk hebben waar ze op terug kunnen vallen. Ze mogen hier zes weken verblijven en worden bijgestaan door vrijwilligers. KSA vangt ook slachtoffers van huiselijk geweld op.

In de stad zijn naast de genoemde, nog verscheidene andere religieus geïnspireerde organisaties actief in de hulpverlening aan thuisloze en verlaafde mensen, zoals de Sisters of Charity, Inner City project, Exodus (ex-gedetineerden) en Stichting Timon (zwerfjongeren).

Participatie en Werk

Levensbeschouwelijke organisaties dragen bij aan verhoging van de participatiegraad in de samenleving. Dat doen zij op twee manieren. Enerzijds zijn zij 'producenten' van 'vrijwillige inzet' ten behoeve van kwetsbare groepen in de samenleving: hun leden, vrijwilligers en bestuurders leveren een 'gratis en waardevolle' bijdrage (Van der Sar en Visser, 2006) aan de samenleving. Die bijdrage komt verderop in dit hoofdstuk nog aan de orde. We richten ons hier op de tweede manier: de organisaties bestrijden sociale uitsluiting door onder hun doelgroepen of onder hun (nog niet of minder) maatschappelijk actieve leden, de deelname aan vrijwilligerswerk te stimuleren en de kans op betaald werk te vergroten. Het begint vaak met mensen uit hun isolement halen en netwerkjes om hen heen creëren. Een voorbeeld hiervan zijn de zogeheten compassienetwerken van Stichting Ontmoeting. In een proef selecteert Stichting Ontmoeting de dak- en thuislozen die in aanmerking komen voor sociaal netwerkondersteuning en organiseert de organisatie 'Passion' het netwerk van vrijwilligers rond deze mensen. Deze vrijwilligers helpen de (ex-) dak- of thuislozen het geleerde in de praktijk te brengen en werken met hen aan de opbouw van sociale contacten. Het maatschappelijk centrum Leger des Heils probeert via haar eerste buurtsteunpunt 'Bij Bosshardt' in Rotterdam buurtgericht aan zelfredzaamheid te werken. Van ouder datum zijn de 'maatjesprojecten' in diverse varianten, bijvoorbeeld rond tienermoeders die samen met vrouwelijke vrijwilligers dingen ondernemen, of de vrijwilligers in de Pauluskerk die soms jarenlang optrekken met de thuisloze bezoekers van de kerk.

Daarnaast vinden binnen geloofsgemeenschappen mensen steun bij elkaar, zo blijkt uit veel interviews met vertegenwoordigers van verschillende migrantenkerken en islamitische verenigingen en groepen. Een voorbeeld van deze 'zelfhulp' is dat autochtone leden van de Scots International Church de allochtone leden uitleggen hoe procedures in Nederland werken. In de Spaanstalige katholieke gemeenschap ontmoeten en steunen vrouwen elkaar. In sommige gevallen nemen zij zelf ook langzamerhand taken binnen de gemeenschap op zich en weten zo hun eigen vaardigheden en mogelijkheden te vergroten.

De organisaties die dakloze en verslaafde mensen opvangen en begeleiden activeren hun cliënten door middel van dagactiviteiten die door hen zelf of andere organisaties zijn opgezet. Daar kan men aan de slag met schilderen, houtbewerking, in de catering, of met de verkoop van straatkranten. Het betreft zowel activiteiten die meer gericht zijn op een eenvoudige vorm van dagbesteding als trajecten gericht op arbeidstraining en het vinden van betaald werk. Een ander voorbeeld van concrete hulp bij het vinden van een baan is het project 'Dressed for Success' van Stichting MARA; mensen met een minimuminkomen kunnen zich gratis professioneel laten kleden voor een sollicitatiegesprek. Een ander voorbeeld zijn de 'eigen bedrijfjes' die het Leger des Heils ontwikkelt met subsidie van onder andere Start Foundation. Op deze manier kan mensen een volwaardige baan worden aangeboden waarin zij werkervaring kunnen opdoen.

Ook veel organisaties met een islamitische of 'niet-Nederlandse' achtergrond bieden cursussen aan op dit terrein. Zo nodigt Christian Family International bijvoorbeeld mensen van de Kamer van Koophandel uit om mensen te trainen in de manier waarop zaken worden gedaan in Nederland. Een aantal organisaties met een islamitische achtergrond gaf aan dat zij het geloof gebruiken als 'inspiratiebron om te kunnen activeren.' (Ettaouhid). 'Ook de derde generatie (...) moet nog overtuigd worden: dit is jouw land, je blijft hier. Islam is dan de drijfveer, om mensen te overtuigen zich actief in te zetten voor de samenleving.' (Stichting voor Vernieuwing en Participatie).

'Door mensen bewust te maken hoe ze verder in het leven kunnen, help je ze ook zelfstandig na te denken om toch hun leven beter op te pakken. Vooral de jongeren die nog een heel leven voor zich hebben.' (Abou RakRak).

Het gaat om een relatief verschil, maar onze gegevens lijken uit te wijzen dat bij levensbeschouwelijke organisaties vaker dan bij andere organisaties mensen uit kwetsbare groepen zelf (ook) vrijwillig actief zijn of in de loop der tijd worden. Posities kunnen wisselen: de cliënt of bezoeker wordt vrijwilliger, buurtbewoners gaan het wijkpastoraat mee vormgeven, (ex-) verslaafden draaien mee in het beheer van hun opvang of van de Pauluskerk. '(...) je ziet duidelijk participatie van de buurt en van de mensen die we begeleiden en ontmoeten. Die mensen gaan weer iets betekenen voor een ander, je krijgt daardoor duidelijk een olievlekwerking.' (House of Hope).

Grotere dienstverlenende levensbeschouwelijke organisaties, maar ook moskeeverenigingen hadden verder bovendien mensen op gesubsidieerde arbeidsplaatsen²⁹ in dienst. Op dat terrein heeft een flinke kaalslag plaatsgevonden. Slechts een klein deel van deze plekken is omgezet in vast werk of heeft een vervolg gekregen in re-integratietrajecten, die bovendien per definitie van beperkte duur zijn.

Cultuur en vrije tijd

Veel levensbeschouwelijke organisaties organiseren culturele en vrijetijdsactiviteiten, meestal vooral gericht op kinderen en vrouwen. Zo zijn er voor kinderen activiteiten zoals schoolkampen, muzieklessen, sportactiviteiten, theater en feestjes. Hierbij komen kinderen van verschillende achtergronden met elkaar in contact en kunnen zo van elkaar leren. De activiteiten maken ook dat kinderen van ouders met weinig geld toch leuke vormen van ontspanning of vakantie kunnen krijgen. Voor vrouwen worden vooral creatieve cursussen aangeboden, zoals naaicursus en kookles. Er zijn ook scoutinggroepen. Aan de Kocatepe moskee is tevens een grote voetbalvereniging (600 leden) verbonden. Daarnaast maken verschillende organisaties het mogelijk dat kinderen of volwassenen die op of onder het sociaal minimum leven, op vakantie kunnen. Zo biedt Rita's Reisbureau mensen de mogelijkheid om een weekje weg te gaan. Vrijwilligers van het reisbureau vragen eigenaren van een caravan of vakantiehuisje om dit één of meerdere weken per jaar gratis ter beschikking te stellen aan het project.

Educatie en onderwijs

Aan de 'nieuwe Nederlanders' worden vaak taal- en inburgeringcursussen, opvoedcursussen, opvoedbegeleiding, sociale vaardigheidstrainingen, creatieve cursussen voor vrouwen en huiswerkclasses aangeboden (bijvoorbeeld door Aya Sofia, Ettaouhid, Stichting voor Vernieuwing en Participatie, Abou RakRak, Sagrada Familia, Parochie Nossa Senhora da Paz). Deze cursussen zijn behalve dat ze op een onderwerp gericht zijn, ook een manier om mensen uit hun relatief geïsoleerde positie te krijgen en in contact te brengen met anderen. Ook is het 'niet alleen zo dat de kinderen inhoudelijk met de vakken worden geholpen, maar het is ook zo dat sommige kinderen thuis geen computer of printer hebben.' (Abou RakRak).

29 De zogenaamde ID (Instroom-Doorstroom) banen, nog eerder 'Melkert banen' geheten.

Sommige organisaties bieden ook trainingen aan voor hun eigen vrijwilligers.

Bureau TRAIN (onderdeel van KSA) richt zich op de deskundigheidsbevordering van vrijwilligers in uiteenlopende organisaties in de stad, met een nadruk op migrantenorganisaties. Vanuit het islamitische platform SPIOR worden pogingen ondernomen om de deskundigheid van de besturen van de aangesloten organisaties te verbeteren.

Recht

Verschillende levensbeschouwelijke organisaties zetten zich in voor mensen die niet over een geldige verblijfsvergunning beschikken. Dat kunnen mensen zijn voor wie (soms al lange tijd) een procedure loopt om als asielzoeker toegelaten te worden, mensen die afgewezen zijn als asielzoeker maar daartegen bezwaar aantekenden, families waarvan één of enkele familieleden geen verblijfsvergunning kunnen krijgen, mensen die het land dreigen te worden uitgezet na afloop van gerechtelijke procedures of mensen die nooit een procedure hebben aangevraagd en meteen of na enige tijd 'illegaal' zijn geworden. Zij proberen vaak vanuit die inzet ook invloed uit te oefenen op het landelijke immigratie- en asielbeleid en de situatie van hun cliënten onder de aandacht te brengen bij de gemeentelijke overheid. Zo roept de Pauluskerk de overheid op zorg te dragen voor deze groep, aangezien zij een zorgplicht heeft voor alle mensen die op haar grondgebied leven. De kerk kent een speciale Stichting voor de Ondersteuning van Mensen Zonder Verblijfstitel, en werkt daarnaast sinds jaar en dag samen met de Internationale Organisatie voor Migratie (IOM) die spreekuren in het kerkgebouw houdt en mensen bij de terugkeer naar het land van herkomst begeleidt.

Welkom Onthaal, een samenwerkingsverband van verschillende organisaties, organiseert zogeheten wakes, waarbij wordt geprotesteerd bij het uitzetcentrum tegen het huidige vreemdelingenbeleid. Volgens de KSA zou de overheid voor deze groep mensen die tussen alle regelingen valt, voor 'bed, bad en brood' moeten zorgen. 'Als je zegt tegen mensen, je mag hier wel je procedure afwachten, maar je mag niet werken en je krijgt geen uitkering en geen huis, dan [ontstaat] een gat dat zo langzamerhand wel gedicht zou mogen worden.'

Integratie en interreligieuze dialoog

Bijna alle moskeeën en migrantenorganisaties zijn op een bepaalde manier wel betrokken bij het stimuleren van integratie. Zo geeft de Scots International Church aan: 'Hoewel het niet het belangrijkste doel van de kerk is, draagt zij onbedoeld ook bij aan de integratie van haar leden in de Nederlandse samenleving.' Een voorbeeld van actief stimuleren van integratie zijn lessen in de Nederlandse cultuur en taal. Het niet beheersen van de Nederlandse taal is volgens velen een groot obstakel om goed te kunnen participeren in de Nederlandse samenleving. 'We proberen de mensen super te motiveren omdat je in dit land zonder taal niet kunt functioneren.' (Sagrada Familia).

Interessant en omstreven is dat organisaties met een islamitische achtergrond zich vaak bewust richten op de integratie en participatie van de vrouwen en dit vervolgens doen door het inzetten op gescheiden activiteiten voor mannen en vrouwen. Zoals voor vrouwen die in een isolement leven. Dat kan volgens deze organisaties 'niet ineens helemaal anders worden gemaakt, zeggen dat zij maar gewoon even goed moet integreren, contacten met mannen moeten hebben, een hand geven en vertellen 'dan is er niets aan de hand'. Er is inderdaad eigenlijk niets aan de hand, maar voor die vrouw kan dat heel anders zijn. Het gaat over hoe ze is opgevoed, welke ideeën over en visie op de samenleving deze vrouw heeft.' (Ettaouhid). De gescheiden activiteiten zorgen er volgens de geïnterviewden voor dat mannen er geen problemen mee hebben dat hun vrouwen naar die verenigingen gaan en op den duur leidt dat ook tot gezamenlijke activiteiten. Ook de Stichting voor Vernieuwing en Participatie is samen met SPIOR een project gestart om islamitische vrouwen 'naar buiten te krijgen' door het aanbieden van laagdrempelige activiteiten.

Een andere manier waarop levensbeschouwelijke organisaties integratie en dialoog bevorderen is door middel van het organiseren van activiteiten met verschillende religieuze groepen. Zo is er de Nacht der Kerken. In dit project stellen kerken in heel Rotterdam hun deuren open voor buitenstaanders en vertellen iets over een bepaald thema dat per keer verschilt.

Daarnaast zijn meerdere levensbeschouwelijke organisaties zelf al interreligieus en multi-etnisch, wat ervoor zorgt dat verschillende groepen met elkaar in contact komen. Om dit nog eens extra te stimuleren organiseert de International Baptist Church zogeheten *cultural fellowships*. Na de

dienst op zondag neemt iedereen traditioneel eten mee uit zijn of haar land en wordt het eten aangeboden door de kerk aan iedereen die wil.

Ten slotte zijn er koepelorganisaties waarin de achterban, vaak bestaande uit verschillende levensbeschouwelijke organisaties, wordt gerepresenteerd. Voorbeelden in Rotterdam zijn SPIOR (een koepelorganisatie van islamitische organisaties in Rotterdam en omstreken) en SKIN-Rotterdam (een vereniging van migrantenkerken en gemeenschappen geïnspireerd op het christelijke geloof). Ook zijn er in Rotterdam platformorganisaties, waarin levensbeschouwelijke organisaties van verschillende geloven worden vertegenwoordigd, die de interreligieuze dialoog stimuleren. Voorbeeld hiervan is de Rotterdamse Raad voor Levensbeschouwing en Religie (Roravolere) en het meer recente platform Levensbeschouwing en Religie. In hoofdstuk 5 zullen we nader op interreligieuze dialoog en samenwerking ingaan.

3.2 De functies van levensbeschouwelijke organisaties binnen het sociale domein

In het voorgaande zagen we dat maatschappelijk actieve levensbeschouwelijke organisaties een reeks activiteiten ontplooiën op het brede sociale terrein van bestrijding van sociale uitsluiting en – uiteraard – het bevorderen van de tegenhanger daarvan: het kunnen meedoen in de samenleving.

We zien in de beschrijvingen van de activiteiten dat er grote verschillen in aanpak en oriëntatie zijn tussen organisaties, maar ook binnen het ‘activiteitenpakket’ van één organisatie. Die verschillen zijn te verklaren uit de verschillende functies die de organisaties (willen) vervullen binnen het sociale domein. Inzicht in deze functies maakt het eenvoudiger om gemeenschappelijke noemers onder de inzet van de levensbeschouwelijke organisaties te ontdekken en organisaties te vergelijken.

De verhouding van levensbeschouwelijke organisaties tot de ‘welfare state’, in het Nederlands het beste te vertalen met ‘verzorgingsstaat’, vormt een centraal onderzoeksthema binnen het vergelijkende Europese FACIT-onderzoek. De hypothese is dat de terugtrekkende verzorgingsstaat gaten achterlaat die levensbeschouwelijke organisaties willen of moeten opvullen. Zoals we in de inleiding aangaven, moet het begrip ‘verzorgingsstaat’ hier

ruim worden opgevat, als het geheel van voorzieningen en bronnen rond sociale zekerheid, zorg en welzijn. De overheid draagt zorg voor zaken, maar ook maatschappelijke organisaties doen dat deels; op eigen initiatief of in opdracht van de overheid. En ten slotte kunnen mensen ook leunen op familie of vrienden. De discussie over de verzorgingsstaat gaat dus ook uitdrukkelijk over de grenzen van wat de overheid voor haar rekening kan en wil nemen en de vraag wanneer anderen in beeld (moeten) komen. Het gaat daarbij in toenemende mate om hoe op het lokale niveau de zaken georganiseerd of spontaan gegroeid zijn: welke functies vervullen levensbeschouwelijke organisaties binnen het geheel aan lokale voorzieningen, de steun en belangenbehartiging voor personen en groepen, anders gezegd binnen het stedelijke 'sociale weefsel'?

Functies

Veel levensbeschouwelijke organisaties vervullen meerdere functies binnen of rond de landelijke en lokale overheidsvoorzieningen. Wij ontwikkelden binnen het FACIT-project een indeling in zeven functies, die we hieronder op de Rotterdamse situatie toepassen. We benadrukken dat organisaties tegelijkertijd meerdere functies kunnen vervullen.

1. *Het verlenen van professionele diensten aan specifieke, meestal nauw omschreven, doelgroepen binnen de kaders van de verzorgingsstaat. Deze diensten worden meestal onder overheidsregie verricht en worden vaak grotendeels door de overheid gefinancierd.*

Algemeen

Levensbeschouwelijke organisaties die deze functie vervullen focussen vaak op één of enkele kwesties of doelgroepen, zoals hulp aan ex-gedetineerden (Exodus) of jongeren (Youth for Christ), maar er zijn ook organisaties die breder actief zijn (Leger des Heils). Meestal is de hulp op individuen binnen een afgebakende doelgroep gericht. De activiteiten vallen binnen het overheidsbeleid en worden vaak vrijwel volledig gefinancierd met overheidsgeld. Inschakeling van vrijwilligers vindt plaats, maar altijd onder verantwoordelijkheid van beroepskrachten. Innovatie van werkwijzen, certificering en verantwoording worden benadrukt. Enerzijds maken hun geloofsgeïnspireerde identiteit en specifieke werkwijze deze organisaties concurrerend in bepaalde 'niches' van de door de staat gecontroleerde 'markt van zorg en welzijn', anderzijds zet de nauwe samenwerking met de overheid soms juist die identiteit of werkwijze onder druk.

Rotterdam

In Rotterdam vinden we verschillende levensbeschouwelijke organisaties die deze functie vervullen, zo zagen we al in hoofdstuk 2 bij de bespreking van de inzet van de lokale overheid tegen sociale uitsluiting. Zo wordt Stichting Ontmoeting voor een groot deel van haar activiteiten voor dak- en thuislozen gesubsidieerd door de overheid. Daarvoor moet zij zich secuur verantwoorden. Ook moeten de activiteiten openstaan voor iedereen, ongeacht geloofsovertuiging. Hetzelfde geldt voor de activiteiten van het Leger des Heils, Exodus en op deelgemeentelijk niveau Youth for Christ (The Mall) en (deels) House of Hope.

Ook Stichting MARA en de KSA worden voor hun activeringswerk voor een groot deel gesubsidieerd door de gemeente binnen het Rotterdamse beleid ter ondersteuning van vrijwilligers en vrijwilligersorganisaties. Deze gesubsidieerde activiteiten vallen binnen de kaders van het lokale sociale beleid. De organisaties zorgen er echter wel voor dat er ook gelden van buiten de overheid binnenkomen, zodat er ruimte blijft voor activiteiten die niet door de overheid worden gesteund en men kan inspelen op nieuwe noden.

- 2. Het bieden van deels vrijwillige, deels professionele ondersteuning aan groepen die buiten het bereik en/of blikveld van de dragende instanties van de verzorgingsstaat vallen. Hooguit ontvangen zij gedeeltelijke financiering van de overheid. Het gaat om hulp die de overheid niet kan, wil of mag bieden.*

Algemeen

Veel initiatieven in deze categorie hebben een link met het traditionele diaconale werk van de protestantse en katholieke kerken, zowel lokaal als landelijk. Er zijn echter ook voorbeelden van activiteiten en projecten die zijn geïnitieerd door individuen en groepen buiten deze verbanden. In projecten is in toenemende mate sprake van oecumenische samenwerking.

De meest voorkomende werkwijze is het werken met vrijwilligers die worden ondersteund door slechts een paar professionals. Het werk is vooral gericht op 'helpen waar geen helper is'. De overheersende opinie is dat, hoewel het welzijn van de burgers een verantwoordelijkheid van de staat is, het hun plicht is om gaten op te vullen en de staat aan te spreken op eventuele negatieve consequenties en fouten. In dat verband wordt vaak gesproken over 'helpen onder protest'. Wat levensbeschouwelijke organisaties beschouwen als tekortkomingen van de verzorgingsstaat verandert overigens door de tijd heen.

Rotterdam

Bijna alle levensbeschouwelijke organisaties in Rotterdam vervullen deze functie in meer of mindere mate. Een vaak terugkerende gedachtegang daarbij is dat de organisaties denken te kunnen volbrengen, wat de overheid niet kan. Af en toe klinkt daarbij een triomfantelijke ondertoon, maar meestal benadrukken de organisaties het belang van de overheid: 'De overheid als geheel is de beste charitatieve instelling die er bestaat', aldus een Oude Wijkenpastor.

De respondenten geven aan dat zij vaak dicht bij de doelgroep staan en meer vertrouwen genieten dan reguliere instellingen. Ze zijn laagdrempelig, geven persoonlijke aandacht en verstrekken bijvoorbeeld dienstverlening in de eigen taal. De volgende citaten illustreren de zienswijze van veel organisaties op dit punt:

'Wij staan dicht bij de mensen, dus wij voelen wat de mensen aan tekorten hebben waardoor ze niet verder kunnen of waardoor ze belemmerd zijn in hun participatie in de samenleving. Dus door dichtbij te staan, ben je heel snel op de hoogte en anticipeer je ook heel snel op dingen die nodig zijn. En het is natuurlijk ook laagdrempeligheid. Mensen komen makkelijker bij ons binnen en we nemen ook de tijd om naar mensen te luisteren. Dat is belangrijk. En we hebben geen wachtlijsten, wij hebben geen lange intakegesprekken, gewoon spontaan met iemand in gesprek en je haalt de dingen eruit waar iemand tegenaan loopt.' (manager Abou RakRak).

'Wat een vluchteling aan de pastor vertelt of aan een lid van de kerk, zal hij niet aan de politie vertellen. Dus op een bepaalde manier weten wij meer van hen en van hun problemen dan de overheid'. (Voorganger Hope International Baptist Church).

'De Kaapverdiaan laat zijn eigen nood niet aan een ander zien (...) zelfs niet aan familieleden. Het is een hardwerkend volk en ze doppen hun eigen boontjes (...) Daarom komt de gemeente [Rotterdam] ook niet bij de Kaapverdiërs.' (pastoor parochie Nossa Senhora da Paz).

Dat geldt evenwel natuurlijk niet alleen voor Kaapverdianen. Mede daarom is de kerk vaak 'de laatste plaats, als al het andere heeft gefaald.' (Hope International Baptist Church). Mensen die in reguliere instanties teleurgesteld zijn geraakt of 'van het kastje naar de muur zijn gestuurd' komen uiteindelijk

vaak bij hun kerk of moskee terecht. Ook het vanzelfsprekend seculiere karakter van de dienstverlening door de reguliere, publieke instanties speelt volgens sommigen een cruciale rol in het feit dat de overheid niet alle mensen kan helpen: 'Je moet door muren heen breken en sommige van die muren zijn geestelijke muren.' (Victory Outreach).

Samengenomen zien we dat de levensbeschouwelijke organisaties in Rotterdam 'proberen de gaten te dichten die de overheid laat vallen en als de overheid dat gat weer opvult, dan gaan wij weer wat anders doen.' (KSA). Om die flexibiliteit te behouden vinden de organisaties het daarom belangrijk om, in ieder geval voor een deel, onafhankelijk te blijven van de overheid. Zo kreeg The Inncity Project rond de hulpverlening aan dak- en thuisloze mensen ook als advies van andere organisaties te horen: 'Joh blijf nou alsjeblieft van die subsidies vandaan, want jullie kunnen dingen doen die wij niet meer mogen.'

3. *Het bieden van informele hulp en onderlinge steun door leden van geloofsgemeenschappen, meestal zonder structureel karakter en vaak in stilte verleend.*

Algemeen

Plaatselijke kerken en moskeeën bieden vaak hulp aan individuele personen of families in hun eigen gemeenschap. Ze verzorgen de sociale activiteiten onafhankelijk van anderen en vaak in stilte. De hulp aan 'eigen mensen' wordt gecoördineerd, bijvoorbeeld door de diakenen in de protestantse kerken, de imam en wijzen uit de moskeeën of door voorgangers binnen migrantenkerken. Dit kan zijn in de vorm van materiële hulp, bezoeken aan ziekenhuizen of gevangenissen of de zorg voor eenzame ouderen. Naast deze hulp wordt binnen bepaalde geloofsgemeenschappen ook geestelijke bijstand gegeven aan de mensen in nood die aankloppen bij de kerk, bijvoorbeeld via gezamenlijk gebed.

Vooraf vertegenwoordigers van moslim- en christelijke migrantengemeenschappen geven aan dat sociale hulp niet in de eerste plaats als georganiseerd (vrijwilligers)werk moet worden gezien, maar meer als spontane acties die voortkomen uit de ziel van een gelovige.

Rotterdam

In Rotterdam helpen diaconale verbanden binnen kerkelijke gemeenten de eigen leden of zij zorgen voor informele hulp aan buurtgenoten of mensen die letterlijk bij de kerk aankloppen. We zien deze functie ook veel terug bij islamitische en christelijke migrantenorganisaties in Rotterdam. In de eerste plaats omdat de financiële en sociale noden onder de eigen leden vaak aanzienlijk zijn. Maar het gaat om meer. Deze organisaties geven aan dat zij eigenlijk als een 'thuisfront' fungeren voor bijvoorbeeld de Spaanstalige, Marokkaanse, Kaapverdise en Engelstalige gemeenschappen in Rotterdam. De leden van de gemeenschap praktiseren samen hun geloof en helpen elkaar op weg in de Nederlandse maatschappij. 'Het is fijner als je als nieuwkomer wordt opgevangen door je 'familie' dan door de gemeente.' (Sagrada Familia). Voorbeelden uit dit onderzoek zijn de Scots International Church, the International Baptist Church, Sagrada Familia, the Christian Family International, the Glorious Chapel, Parochie Nossa Senhora da Paz en de moskee- en islamitische verenigingen.

4. *Het werven, activeren en begeleiden van vrijwilligers uit specifieke geloofsgemeenschappen ten behoeve van activiteiten gericht op kwetsbare individuen en groepen.*

Algemeen

Kerkleden verrichten meer vrijwilligerswerk dan niet-kerkleden, zo blijkt telkens weer uit (internationaal) onderzoek (De Hart, 2008). Er zijn levensbeschouwelijke organisaties die dat verder versterken door gericht mensen uit levensbeschouwelijke groepen aan te spreken en hen met inspirerende projecten te verleiden actief te worden. Ook adviseren zij andere vrijwilligersorganisaties. Hoewel vrijwilligerswerk verschillende vormen kan aannemen, is het vaak vooral gericht op de hulp aan sociaal uitgesloten en achtergestelde mensen, zoals ouderen, jongeren in problemen, gehandicapten, migranten en armen. Bijzonder zijn sommige nieuwe landelijke (evangelische) initiatieven die sociale acties proberen aan te passen aan de geïndividualiseerde samenleving. Dit doen zij door het aanbod van religieuze vrijwilligers te koppelen aan de vraag van mensen in nood. Deze organisaties nemen het activeren van vrijwilligers als uitgangspunt en niet het bestrijden van sociale uitsluiting, hoewel zij daaraan wel vaak bijdragen.

Rotterdam

Levensbeschouwelijke organisaties die deze functie in Rotterdam vervullen, zijn van oudsher KSA, Stichting MARA en de kleinere stichting GCW³⁰. De KSA zet zich in 'om het vrijwilligerswerk in Rotterdam kwalitatief en kwantitatief te verbeteren.' Dat doet ze onder andere door vrijwilligersorganisaties te ondersteunen bij het werven van vrijwilligers, deskundigheidsbevordering of het zoeken van fondsen. Het doel hierbij is om de kerkelijke achterban te betrekken bij problemen in de maatschappij, bijvoorbeeld aangaande armoede, huiselijk geweld, vluchtelingen, mantelzorg en gebrek aan dialoog. Daarnaast ondersteunt KSA vrijwilligersorganisaties die zich met deze problemen bezighouden.

Ook Stichting MARA stimuleert, adviseert en ondersteunt vrijwilligers die zich inzetten voor mensen in kwetsbare of achtergestelde posities. De kracht zit volgens de directeur in de positionering van de instelling. Het is een non-profit instelling, 'die opereert aan de rand van de kerkelijke en maatschappelijke organisaties, de overheid en de markt'. De stichting wil met haar werk het vertrouwen in mensen doen toenemen, bijdragen aan het verlangen naar een betere samenleving en toekomst en verbindingen maken tussen mensen en groepen die elkaar anders niet ontmoeten.

5. *Bijdragen aan opbouw en empowerment³¹ van de eigen gemeenschap of van andere – achtergestelde – groepen. Werken aan vergroting van sociaal kapitaal door het versterken van de eigen capaciteiten en het aanboren van hulpbronnen ten behoeve van groepen en buurten.*

Algemeen

Initiatieven om gemeenschappen als geheel sterker te maken, gaan vaak samen met pogingen om de capaciteiten van individuele groepsleden te vergroten. Veel moskeeën en kerken organiseren educatieve activiteiten voor hun leden. In een aantal gevallen ondersteunt de overheid deze zaken financieel, vanuit landelijke of lokale doelstellingen voor integratie en inburgeringbeleid of emancipatiebe-

30 Oorspronkelijk voluit: Gereformeerd Centrum voor Welzijnsbehartiging.

31 Empowerment is het proces van zelfversterking (individueel en collectief) met de bedoeling ongewenste achterstelling in rechten, plichten en kansen ongedaan te maken en ruimte te scheppen voor het ontwikkelen en demonstreren van competenties en voor het beleven van een zinvol bestaan (Steenssens en Van Regenmortel, 2007).

leid. Ook zijn sinds 2001 steeds meer kerken en moskeeën in (gesubsidieerde) dialoogprojecten betrokken geraakt die aan dit thema raken. Dit vanuit het uitgangspunt dat dialoog leidt tot kennismaking en samenwerking en daarmee tot vergroting van het sociaal kapitaal van organisaties en individuen. Ook haken organisaties aan bij initiatieven van anderen om de sociale cohesie in buurten te versterken en de leefbaarheid en participatie te vergroten (samenlevingsopbouw).

Rotterdam

Deze functie wordt vooral vervuld door de levensbeschouwelijke organisaties van en voor 'nieuwe Nederlanders'. De organisaties geven aan dat ze zich in de eerste plaats specifiek op eigen achterban richten. Het doel is om hen zo goed mogelijk te helpen participeren en integreren in de Nederlandse samenleving, maar hierbij wel op te komen voor de belangen van die achterban. Ze willen dat hun gemeenschap zich thuis voelt en de weg weet in de Nederlandse samenleving. Voorbeelden van deze organisaties in Rotterdam zijn Sagrada Familia, parochie Nossa Senhora da Paz, Stichting voor Vernieuwing en Participatie, Aya Sofia, Abou RakRak, Ettaouhid en – op een meer overkoepelend niveau – SPIOR.

Verschillende organisaties maken gebruik van werkgroepen of andere vormen van onderling contact. Leden kunnen zich bij verschillende groepen aansluiten die zich elk richten op een andere activiteit of doelgroep. Op deze manier worden de leden actief betrokken bij de activiteiten, wat een 'empowerende' werking heeft en zou moeten bijdragen aan het integratieproces.

Daarnaast zet een flink aantal professionele christelijke organisaties zich in voor gemeenschapsopbouw en *empowerment* van achtergestelde groepen, of binnen buurten. Voorbeelden zijn de steun aan migrantenzelforganisaties, religieus en niet-religieus, en het werken met (groepen) buurtbewoners aan het herontdekken van de eigen talenten en vaardigheden en van daaruit ook aan leefbaarheid in de buurt.

6. *Werken aan politiek-maatschappelijke belangenbehartiging ten behoeve van de eigen groep of van 'uitgesloten anderen': signaleren en agenderen van sociale problemen, beïnvloeden van beleid of de publieke opinie, een stem geven aan kwetsbare groepen.*

Algemeen

Verschillende levensbeschouwelijke organisaties zijn betrokken bij politiek-maatschappelijke belangenbehartiging, maar ze verschillen in de manier waarop. Professionele dienstverlenende organisaties maken vaak deel uit van adviesraden of platforms met andere organisaties en de overheid. Organisaties die meer onafhankelijk van de overheid werken, zijn meer geneigd om praktische hulp te combineren met protest tegen structurele misstanden of politieke dwalingen die in hun ogen uitsluiting veroorzaken of bestendigen. Binnen de grote christelijke kerken was 'helpen onder protest' een veel gehoorde *slogan*, vooral in de jaren tachtig en negentig. Diaconale initiatieven werden opgericht voor specifieke doelgroepen, met als doel de verantwoordelijkheid voor deze groepen later over te kunnen dragen aan de overheid.

In plaats van openlijk te protesteren, benadrukken veel kerken tegenwoordig het belang van goede PR om bekendheid te geven aan onderwerpen als sociale uitsluiting, om ondersteuning van de overheid te vragen en het beleid 'bij te sturen'. Zowel op nationaal als op lokaal niveau hebben vertegenwoordigers van religieuze gemeenschappen van 'nieuwe Nederlanders' een belangrijke rol als politieke belangenbehartigers van deze groepen.

Rotterdam

Ook in Rotterdam houden verschillende organisaties zich bezig met belangenbehartiging en het agenderen van maatschappelijke problemen. Zo geeft The Innercity Project aan dat ze het als hun rol zien om 'een stem te zijn voor mensen in de stad en dat doen we op allerlei manieren en op allerlei fronten (...) blijven brullen.' Dat is volgens hen wel een dubbele rol, omdat je aan de ene kant wilt samenwerken met de overheid maar aan de andere kant wel een kritisch tegengeluid wilt laten horen.

De Pauluskerk maakt zich momenteel vooral hard voor de vluchtelingen en ongedocumenteerden in Rotterdam. Er is contact met de overheid en politici over het bestaan van officieel ongekende mensen. De landelijke overheid, en in mindere mate de gemeente, wil het probleem niet zien en dat moet veranderen: 'Dat op gang brengen is typisch een rol van de Pauluskerk. Het eerste wat er moet gebeuren is dat men het probleem erkent en dat men ook ziet dat deze methodiek van het ontkennen (...) dus niet werkt, want de aantallen worden niet minder.'

SPIOR vertegenwoordigt in Rotterdam een groot deel van de moslimorganisaties en behartigt de belangen van deze doelgroep. En tot slot komen de wijkpastoraten op voor 'de mensen met het minst erkende belang, mensen die het minst gezien worden.'

7. *Brugfunctie: vervullen van een brugfunctie tussen moeilijk bereikbare groepen/individuen en reguliere instanties: contacten leggen, voorlichting (laten) geven.*

Algemeen

In deze functie draait het niet om het zelf hulp of begeleiding bieden, maar om het vervullen van een brugfunctie tussen verschillende werelden. Lokale kerken, moskeeën en andere levensbeschouwelijke organisaties fungeren vaak als intermediair tussen de mensen 'in nood' en de reguliere welzijnsorganisaties. Ze helpen mensen met het invullen van formulieren en verstrekken informatie over de regelingen of vormen van dienstverlening waarop men een beroep kan doen. Lokale overheden komen ook steeds vaker naar religieuze gemeenschappen toe (vooral als een groot deel uit 'nieuwe Nederlanders' bestaat) omdat zij deze beschouwen als vindplaats van groepen die zij anders moeilijk bereiken. Het bouwen van bruggen tussen de (eigen) gemeenschap en de rest van de maatschappij – waaronder instituties van de lokale verzorgingsstaat – maakt vaak deel uit van *empowerment* van de individuele leden van de gemeenschap en maakt deze gemeenschap als geheel sterker. Hiermee heeft deze functie een nauwe link met de vijfde functie.

Rotterdam

Dit is een functie die we bij veel levensbeschouwelijke organisaties in Rotterdam terugvinden. Zo gaan leden van migrantenorganisaties vaak met mensen mee naar afspraken bij advocaten, ziekenhuizen, huisartsen, de Sociale Dienst of andere reguliere instanties om te vertalen of gewoon 'om hun hand vast te houden'. Zo functioneert Abou RakRak binnen een keten waar directe samenwerking is met partners binnen de jeugdzorg: 'Dan gaan we in samenspraak met de jongeren kijken: zou je het leuk vinden om bij die en die eens te gaan praten. Dan proberen we te bemiddelen. Dus we zijn eigenlijk een soort intermediair, zowel voor jongeren als voor volwassenen. Je probeert een schakel te zijn tussen de doelgroepen en algemene instellingen waar de professionele hulp te halen valt.' Bij Aya Sofia komt de brugfunctie vooral tot uiting in het project 'Schakel Aya'. Dit project is

opgericht in samenwerking met welzijnsorganisatie DISCK, de Stichting Maatschappelijke Dienstverlening Delfshaven (SMDD), Deelgemeente Delfshaven en de gemeente Rotterdam. Binnen dit project wil Aya Sofia de schakel zijn tussen de achterban, gemeentelijke instellingen en de overheid.

Ook worden vaak deskundigen van buiten uitgenodigd om in informatiebijeenkomsten uitleg te komen geven in de moskee of parochie over onderwerpen als gezondheid, onderwijs of sociale problemen. Ook professionele organisaties, zoals Stichting Ontmoeting en het Leger des Heils, schakelen op basis van hun diagnose andere organisaties in om cliënten te helpen. Zij weten de mensen te bereiken die niet door de reguliere instellingen worden bereikt.

De wijkpastoraten zien hun functie als volgt: 'Wij zijn de georganiseerde grensganger, wij bewegen ons permanent in de verschillende werelden en sferen van bewoners, maar ook tussen bewoners en instellingen. En we kijken heel precies in welke netwerken we gaan zitten; of die netwerken wel efficiënt en doelmatig zijn. (...) Criterium is altijd: worden de buurtbewoners er beter van?' (Wijkpastoraat Middelland-Zuid).

De Scots International Church probeert vooral bruggen te slaan tussen de gemeente/de politiek en de migrantenkerken in Rotterdam. Deze kerken vertegenwoordigen namelijk weer de mensen met een laag inkomen, ze 'slaat een arm' om deze mensen heen. Een soort zelfde functie heeft SPIOR, zij vormt een brug tussen de overheid en de aangesloten moskeeën.

3.3 Afsluiting: te (onder)scheiden functies in het 'sociale weefsel'

Levensbeschouwelijke organisaties zorgen voor hun leden en voor anderen met wie ze in contact staan op een aantal cruciale leefgebieden voor verbindingen. Ze vervullen hun rol in de interacties in het lokale sociale systeem dat bestaat uit overheidsvoorzieningen, steun door organisaties, hulp via gemeenschappen van burgers en ten slotte onderlinge hulp en steun in de privésfeer door burens, vrienden en familie. Ze vormen schakels tussen formele en informele ondersteuning en zorg, tussen de publieke sfeer en het privé domein. Belangrijk om vast te stellen is dat ze daarbij, naar gelang van de situatie, veelvuldig switchen tussen hulp aan individuen en aan groepen

en tussen tastbare hulp en belangenbehartiging. Ook blijkt het werken aan gemeenschapszin, het 'erbij horen' en het overbruggen van de kloof tussen geslaagden en minder fortuinlijken vaak een rol te spelen in de activiteiten.

Als kerken, moskeeën en andere religieus geïnspireerde centra zichzelf eenmaal hebben gedefinieerd als gemeenschappen of organisaties met een taak in de maatschappij, beperken ze zich zelden in thema of doelgroep van hun activiteiten, hoewel er vaak geen sprake is van bewuste keuzes hierin. De aard en omvang van hun activiteiten zijn wel afhankelijk van de beschikbare menskracht en middelen en natuurlijk van de *issues* die lokaal spelen. We zien ook dat de Rotterdamse levensbeschouwelijke organisaties bijdragen aan het agenderen van knelpunten, zoals neveneffecten van landelijke of lokale overheidsmaatregelen of het langs elkaar heen werken van gemeentelijke afdelingen. Ze doen dat steeds vanuit hun ervaringen opgedaan in concrete activiteiten.

Er wordt op directe en indirecte wijze financiële en andere materiële steun verstrekt. Dat gebeurt (semi-)professioneel, maar ook via diaconale verbanden of op ad hoc basis. De gemeente maakt gebruik van intermediairs uit geloofsgemeenschappen om de mogelijkheden van bijzondere bijstand en gemeentelijke schuldhulpverlening en beschikbare aanvullende voorzieningen uit het particuliere circuit bij bepaalde doelgroepen onder de aandacht te brengen.

De noden binnen eigen kring zijn vaak zo hoog en de menskracht zo ontoereikend, dat veel organisaties uit de 'nieuwe' gemeenschappen niet de capaciteit hebben om mensen buiten de eigen kring te helpen, nog afgezien van het feit dat daar ook geen prioriteit ligt. De hulp die geboden wordt aan de eigen leden is kleinschalig en vaak ad hoc; wanneer zich grotere problemen voordoen, wordt doorverwezen naar de geëigende instanties. De professionele, specifiek voor een vorm van dienstverlening opgerichte, organisaties kennen vaak een veel sterkere focus op één of enkele activiteiten, maar ook hier is sprake van 'meebewegen' met de vragen van mensen en hun noden. Wat verder opvalt, is dat alle organisaties zich vasthoudend en zeker niet vrijblijvend richting hun 'cliënten' opstellen. Naïeve ideeën over de hulpverlening aan minder bedeeden ontbreken vrijwel volledig.

Als we onze blik vervolgens verleggen naar de functies, dan zien we een evenwichtige spreiding over alle functies in Rotterdam. Organisaties werken onder overheidsregie aan duidelijk afgebakende, gesubsidieerde dienstverlening, vullen gaten op, verlenen hulp in stilte, slaan bruggen, werken aan gemeenschapsopbouw, agenderen knelpunten en behartigen belangen. Zwaartepunten verschillen al naar gelang de aard van de organisatie: ben je in de eerste plaats een religieuze gemeenschap met een overeenkomstige brede rol op theologisch, religieus en maatschappelijk terrein, of een (gespecialiseerde) maatschappelijke dienstverlener? In het volgende hoofdstuk gaan wij daar dieper op in.

Het is duidelijk dat de functies lang niet altijd te scheiden zijn en in de praktijk ook veelvuldig door elkaar lopen. Toch lijkt het aanbrengen van onderscheid van groot belang om de precieze rol van levensbeschouwelijke organisaties in beeld te brengen en duidelijk te maken wat zij doen, op welke manier en voor wie. Dat is ook van belang bij een zuivere beantwoording van een aantal cruciale vragen: Welke bijdrage leveren zij aan het verbeteren van de situatie van kwetsbare groepen? Welke bijdrage leveren zij aan het welzijn van de samenleving als geheel? Hoe verhouden die bijdragen zich tot wat anderen doen?

Het antwoord op die vragen maakt het voor anderen (reguliere instellingen en overheden) gemakkelijker om te bepalen of en op welke manier de activiteiten van levensbeschouwelijke organisaties kunnen worden gewaardeerd of aangemoedigd. Voor de organisaties zelf kan het leiden tot een beter inzicht in de eigen positie en antwoord op de vraag of men tevreden is met de huidige taken of dat men andere zou willen vervullen of zich op andere domeinen zou willen begeven. Duidelijk is dat de invulling van deze functies ook afhankelijk is van eventuele samenwerking met de overheid. Die samenwerking kan ook de koers van de organisatie en dus de functie-invulling beïnvloeden. In hoofdstuk 6 komt dit nader aan de orde.

4 *De geloofsfactor*

In dit onderzoek draait het niet om religie maar om maatschappelijke inzet. Toch speelt zowel bij organisaties die het religieuze en het maatschappelijke scheiden als bij organisaties die dat niet doen 'geloof' een rol. In dit hoofdstuk bekijken we welke rol dat is.

Wie op zoek wil gaan naar het onderscheidende van religieus geïnspireerde organisaties ten opzichte van seculiere organisaties, moet zich niet blindstaren op het religieuze en scherp kijken naar de kwesties die worden opgepakt; naar de maatschappelijke functies die vervuld worden. Tegelijkertijd is aandacht voor de verschillende manieren van doorwerking van het religieuze in de activiteiten essentieel.

De precieze rol van religie in het werk van levensbeschouwelijke organisaties is moeilijk grijpbaar en verschilt van organisatie tot organisatie, soms zelfs van activiteit tot activiteit. Allereerst worden de levensbeschouwelijke organisaties uiteraard door uiteenlopende religieuze stromingen geïnspireerd, zoals het katholicisme, het protestantisme of de islam, met daarin weer afzonderlijke geloofsrichtingen die soms bijzonder weinig met elkaar gemeen hebben.³² Ook is bij levensbeschouwelijke organisaties waarin oude of nieuwe migranten zich verenigen, religie vaak nauw verweven met cultuur en etniciteit. In dit onderzoek hebben wij geprobeerd de diversiteit op dit vlak terug te laten keren in de selectie van de onderzochte organisaties. De focus in dit onderzoek ligt echter niet op het soort geloof of de geloofsachtergrond op zichzelf, maar op de motivatie van betrokkenen om zich maatschappelijk in te zetten en op de invloed en zichtbaarheid van het geloof in de maatschappelijke activiteiten van de organisatie. Op deze zaken gaan we in dit hoofdstuk dan ook dieper in.

32 Ook binnen de op papier uniforme Rooms-Katholieke kerk.

4.1 *Motivaties*

Ook in Rotterdam vormen vergrijzing, individualisering en de grote druk op werkende ouders risicofactoren voor de continuïteit van de organisaties en hun activiteiten. Kijkend naar trends voor de langere termijn lijken er op deze punten tussen religies en groepen niet zo heel veel verschillen te bestaan. Toch slagen sommige organisaties er beter in dan andere om mensen aan zich te binden. Dat leidt ook in Rotterdam bijvoorbeeld tot verschillen tussen actieve en minder actieve parochies, tussen organisaties die heel goed oudere leden gemotiveerd weten te houden en daarnaast ook jongeren aantrekken, en organisaties die daar grote moeite mee hebben.

Over het algemeen geven de geïnterviewden aan dat het geloof mensen inspireert om zich te bekommeren om de kwetsbare medemens. Zo geeft House of Hope aan dat ze willen werken 'vanuit de visie, zoals ook in de Bijbel staat, dat Jezus goed deed voor allen' en komt ook de motivatie van medewerkers van Stichting Ontmoeting voort uit 'de christelijke bewogenheid'. Daarbij is 'het christendom niet alleen om te bidden' (Glorious Chapel International). Ook het Wijkpastoraat Middelland-Zuid geeft aan dat het geloof een belangrijke rol speelt bij de keuze voor het werk, maar dat dit niet voor alle medewerkers op dezelfde manier gebeurt. Onderling zijn er interessante gesprekken over 'hoe vullen we dat nou in, dat geloof.'

De motivatie van beroepskrachten en vrijwilligers om zich te verbinden aan een levensbeschouwelijke organisatie komt echter niet alleen voort uit hun religieuze achtergrond. Zo geeft de parochie Nossa Senhora da Paz aan dat leden van de gemeenschap ook actief zijn om omdat ze de parochie als 'hun tweede thuis' beschouwen en omdat de Kaapverdiërs een sterke cultuur van onderlinge hulp kennen. Volgens Stichting MARA is vrijwilligerswerk veel meer een 'middel tot zelfrealisatie' geworden. Vrijwilligers zijn kritische consumenten geworden die niet meer zo zeer een levensbeschouwelijke binding met een kerk hebben, maar meer op zoek zijn naar ervaringen waarin het alledaagse wordt overstegen.

In ieder geval behoort elkaar tot steun zijn tot de pijlers van elke religieuze gemeenschap: inzet voor medeleden of anderen die het minder getroffen hebben is een belangrijke motivatie.

4.2 *De rol van geloof in organisatie en activiteiten*

De rol van religie in de organisatie en de activiteiten van een organisatie kan zeer uiteenlopende vormen aannemen. Hierop wijzen ook Sider en Unruh (2004) in een studie naar het religieuze gehalte van Faith-Based Organizations in de VS. Zij stellen dat het label 'levensbeschouwelijke of religieuze organisatie' op zichzelf nog geen inzicht geeft in de precieze rol die geloof speelt in organisaties en de diensten die zij verlenen. Om meer inzicht te krijgen in de verschillende rollen die religie kan spelen, ontwikkelden zij een typologie met zes categorieën. Wij bespreken deze typologie verderop. Om tot deze typologie te komen, onderscheidden zij een aantal organisatorische en projectkenmerken. Aan de hand van deze karakteristieken zullen wij de rol van het geloof op vier dimensies bespreken (zie ook Ebaugh et al., 2006).

- Identiteit en het publieke profiel van de organisatie.
- Werving van bestuursleden, betaalde medewerkers en vrijwilligers.
- Inhoud van projecten en activiteiten.
- Selectie/keuze van doelgroepen/cliënten.

Identiteit en publiek profiel

Verschillende levensbeschouwelijke organisaties geven aan dat het tegenwoordig gemakkelijker is om je als religieuze organisatie te profileren dan vroeger. Zo stelt Stichting MARA: 'We zijn katholieker dan ooit (...). Het is wel een ommekeer geweest want daarvoor was het niet zo gebruikelijk binnen onze instelling dat de identiteit zo sterk naar voren werd gebracht.'

Voor alle Rotterdamse levensbeschouwelijke organisaties geldt dat hun visie is gebaseerd op de kernwaarden van het geloof, zoals naastenliefde, barmhartigheid en gerechtigheid. Hoe sterk de identiteit en uitgangspunten van een organisatie worden bepaald door het geloof, verschilt echter per organisatie. Sommigen hebben een duidelijke religieuze identiteit alleen al door hun naam (Victory Outreach, Pauluskerk, House of Hope, Glorious Chapel, Scots International Church, Kocatepe moskee et cetera).

Om de rol van het geloof in de identiteit en het profiel van levensbeschouwelijke organisaties te begrijpen, is het belangrijk te onderstrepen dat we in Nederland in grote lijnen twee soorten organisaties kunnen onderscheiden.

- Organisaties opgericht met een religieus doel, die primair (nog steeds) een religieuze gemeenschap vormen.
- Organisaties geïnspireerd door religie die uitdrukkelijk opgericht zijn met een maatschappelijk doel voor ogen, zoals goede dienstverlening aan individuen of groepen, of het verbinden van vrijwilligers en goede doelen.

De eerste groep is allereerst 'gemeenschap'. Voorbeelden zijn (migranten) kerken, parochies en moskeeën. Een deel ervan ontwikkelt weinig tot geen structurele maatschappelijke activiteiten en is om deze reden buiten beschouwing gelaten in ons onderzoek. Een ander deel ontwikkelt voor de eigen groep of voor anderen een duidelijk aanbod. Die activiteiten worden soms via aparte stichtingen uitgevoerd.

Ook in Rotterdam zien we dat de maatschappelijk actieve kerken, moskeeën en parochies aangeven in de eerste plaats 'kerk' te willen zijn. Zo geven de Oude Wijkenpastoraten aan dat kerkelijke presentie in de oude stadwijken hun doel is en de Pauluskerk noemt zichzelf 'kerk in de strikte zin van het woord'. De Hope International Baptist Church en Victory Outreach hebben als belangrijkste doel om het evangelie te brengen. Dit neemt echter niet weg dat deze organisaties daarbij ook het bredere doel hebben mensen te willen 'inspireren en begeleiden om hun potentieel naar boven te halen' (Victory Outreach). Een belangrijk beginsel van kerken en moskeeën is de hulp aan mensen in nood. 'Dus het is een doel van het christendom, niet de belangrijkste taak (...). Maar het neveneffect is het helpen van en het bekommeren om mensen.' (Christian Family International). Mensen kunnen zichzelf zijn in de kerk en krijgen respect. In andere christelijke organisaties wordt de onlosmakelijke verbondenheid van 'Woord en Daad' benadrukt, waarbij sommigen stellen dat de 'Daad' leidend moet zijn.

In Rotterdam zien we dat de mate waarin moskeeën betrokken zijn bij het organiseren van maatschappelijke activiteiten sterk afhangt van de manier waarop de rol van een moskee in de verschillende gemeenschappen en stromingen wordt gezien. Dit blijkt ook uit het volgende citaat van SPIOR: 'Sommigen vinden: de moskee is een plek om te bidden, de rest is alleen maar ballast. Vroeger deed de moskee echter veel meer. Marokkaanse jongeren beseffen dit heel goed, die zijn zich maatschappelijk ook veel meer aan het profileren, maar de ouderen vinden de moskee heilig en niet de plek voor maatschappelijke activiteiten.'

De tweede groep organisaties biedt professionele diensten en wordt vaak deels gesubsidieerd door de overheid. De rol van het geloof in deze groep organisaties kan sterk variëren. Sommige van deze organisaties selecteren bij de aanneming van personeel sterk op religieuze gronden en/of doordese men hun activiteiten sterk met religieuze inhoud; terwijl het bij andere organisaties vooral gaat om een algemeen religieuze achtergrond, een traditie waaraan ze – zelfbewust – refereren. Het gedeelde verschil met de eerste groep organisaties is echter dat ze niet in de eerste plaats zijn opgericht voor een religieus doel.

Een voorbeeld in Rotterdam is Stichting Ontmoeting, zo blijkt ook uit haar missie: 'Ontmoeting biedt, op basis van christelijke naastenliefde, professionele hulp aan dak- en thuislozen, uitgaande van de behoeften en mogelijkheden van de cliënt.' Ook Stichting MARA is een professionele organisatie die 'is geworteld in de geschiedenis van christenen die zich inzetten voor mensen in nood, vanuit de visie dat ieder mens de moeite waard is.' Een ander voorbeeld is de Stichting voor Vernieuwing en Participatie: 'We zijn een maatschappelijke en culturele instelling met een islamitische identiteit. Want die kan je niet weg doen. (...) Islamitische identiteit betekent dat wij ook wel wat organiseren op gebied van religie, maar we zijn geen moskee en hebben dus niet alleen religieuze activiteiten.'

'Religieuze gemeenschap' en 'dienstverlenende organisatie' zijn de twee basisvormen, maar daartussen is er sprake van een doorlopende schaal, met organisaties die in verschillende mate iets van beide vormen hebben.

Werving bestuur, beroepskrachten en vrijwilligers

De religieuze gemeenschappen onder de levensbeschouwelijke organisaties werven, ook voor hun maatschappelijke activiteiten hun (schaarse) beroepskrachten en vrijwilligers bij voorkeur binnen de eigen kring. Een logische zaak voor een gemeenschap. Onder levensbeschouwelijke organisaties die op enige afstand van kerk of moskee opereren, bestaan er grotere verschillen. De selectie van beroepskrachten en vrijwilligers kan ook per activiteit of functie binnen de organisatie verschillen.

Zo kunnen aan medewerkers in 'gezichtsbepalende' functies andere eisen worden gesteld dan aan 'gewone' medewerkers, tijdelijke projectmedewerkers of vrijwilligers. Over het algemeen vragen vrijwel alle levensbeschouwelijke organisaties van hun medewerkers en vrijwilligers respect voor het

geloof en affiniteit met de werkwijze en de doelgroep. Van beroepskrachten wordt eerder geëist dat ze ook daadwerkelijk hetzelfde geloof belijden. Hierbij geeft een aantal organisaties, zoals het Wijkpastoraat Middelland-Zuid en de Pauluskerk, wel aan dat het belangrijk is dat de meerderheid in de organisatie gelovig is. 'Er moet een zeker evenwicht in zitten' (Pauluskerk), 'Om te laten zien, wij zijn eigenlijk ook een vorm van kerk-zijn' (Wijkpastoraat Middelland-Zuid). Van beroepskrachten wordt eerder geëist dat ze ook daadwerkelijk hetzelfde geloof belijden. Zo selecteren het Leger des Heils en Stichting Ontmoeting hun personeel consequent op hun 'christelijke inspiratie'. 'Heb je helemaal niets met de Bijbel en helemaal niets met christelijke barmhartigheid, dan ben je niet geschikt om binnen onze organisatie te werken.' (Stichting Ontmoeting).

Inhoud projecten/activiteiten

Veel levensbeschouwelijke organisaties maken in hun activiteiten onderscheid tussen religieuze activiteiten en maatschappelijke activiteiten. Dit is ook het geval in Rotterdam. Om deze scheiding nog duidelijker te maken, richten levensbeschouwelijke organisaties vaak aparte stichtingen op. Daarin brengen ze hun maatschappelijke activiteiten onder, mede om subsidiëring door de overheid te vergemakkelijken. Een voorbeeld hiervan in Rotterdam is het project 'Schakel Aya' van Aya Sofia. Hierin zijn de meeste maatschappelijke activiteiten van de stichting ondergebracht. Subsidie voor het project 'Schakel Aya' komt niet bij de Aya Sofia moskee terecht, want de medewerkers binnen dit project zijn in dienst bij DISCK (Sociaal-cultureel Werk) en gedetacheerd bij Aya Sofia. Dit is bewust gedaan om verwarring te voorkomen en dingen 'gescheiden te houden'. Ook de parochie Sagrada Familia is bezig met het oprichten van een nieuwe stichting: Nuestra Casa (Ons Huis). Dankzij deze organisatie zullen volgens hen de diaconale projecten en activiteiten betere ondersteuning krijgen en zal de financiering van de projecten worden vergemakkelijkt. The Christian Family International overweegt ook om met haar gescheiden stichting 'Help the Needy' subsidie aan te gaan vragen. In verband hiermee heeft de pastor de stichting bewust niet laten registeren in de kerk.

Een dergelijke scheiding tussen religieuze en maatschappelijke activiteiten alleen zegt echter nog niet alles. Zijn de taallessen van een moskee vrij van geloofsinhoud? Is de begeleiding van jonge *drop-outs* door de kerk vrij van evangelisatie? Helderheid over die zaken is van belang, in ieder geval als de overheid er op de een of andere manier bij betrokken is.

Sommige organisaties ontmoeten het nodige wantrouwen, bijvoorbeeld vanwege hun evangelische of orthodoxe karakter en worden 'verdacht' van 'zieltjes winnen', ook al hebben ze daar zelf heldere grenzen aan gesteld.

Anderen geven aan dat het geloof niet kan worden gescheiden van de activiteiten, omdat juist die factor de activiteiten effectief maakt en onderscheidt van de activiteiten van andere organisaties. Victory Outreach is hier een voorbeeld van: 'Ik geloof dat we heel goed moeten waken voor onze identiteit. Want dat is onze kracht. Onze werkwijze is eenvoudig en het is het geloof dat deze zo effectief maakt. Dit heeft de seculiere hulpverlening niet te bieden en dit mag niet verwateren. De ervaring heeft laten zien dat we dat geloof nodig hebben, niet alleen wij, maar ook de jongeren. (...) We zijn op missie voor God.'

Andere levensbeschouwelijke organisaties geven het geloof een meer impliciete plaats in de activiteiten. Zo stelt Abou RakRak: 'Behalve dat het [geloof] zeg maar een onderdeel is van de doelgroep, speelt het verder geen rol. We zijn geen islamitische organisatie of religieuze organisatie. De organisatie is er voor de emancipatie van de mensen, niet voor het geloof. Dat is wel iets dat onderdeel is van hun waarden en normen waar ze dingen uithalen.'

In de activiteiten gaat het ook vaak om zingeving in bredere zin, waarbij aan de cliënten bovendien de keuze gelaten wordt om hier actief aan mee te doen of niet. Wel wordt verwacht dat ze er respect voor hebben. Zo heeft The Innercity Project gespreksgroepen opgericht, waarin mensen kennis maken met de Bijbel, op verzoek van de doelgroep zelf. Hetzelfde heeft Wijkpastoraat Middelland-Zuid gedaan met vieringen. 'Die vieringen worden door de mensen zelf gemaakt. Daardoor komen ook altijd alle thema's uit het leven op. Dus het is eigenlijk ook een beetje een ritualisering van het leven.' Ook bij het Wijkpastoraat Bloemhof gaat het om zingeving in het algemeen: 'Het met de mensen zoeken naar wat de zingeving in hun bestaan is. En daardoor kunnen we ook samenwerken met mensen met verschillende traditionele religies. Omdat die zingeving in alle religies zit.'

Samengevat kunnen we, als we kijken naar de mate waarin het geloof de inhoud van de activiteiten beïnvloedt, in Rotterdam de volgende varianten tegenkomen. De tweede invulling komt het meest voor, gevolgd door de vierde (vaak bij stichtingen en verenigingen met een islamitische achtergrond) en de eerste variant.

- Geloofsaspecten zijn sterk verweven met de activiteiten. Ze kunnen daar niet los van worden gezien, omdat juist de geloofsfactor de activiteiten zo effectief zou maken.
- Er wordt gewerkt vanuit een duidelijk onderscheid tussen religieuze, geloofsgerelateerde activiteiten en maatschappelijke activiteiten; geloofsinhoud wordt aangeboden afhankelijk van de behoefte van de cliënt.
- Geloofsaspecten worden bewust weggelaten uit alle activiteiten.
- Geloof speelt een impliciete rol in de organisatie zelf én in de activiteiten, maar is tevens altijd, als een vaste waarde, op de achtergrond aanwezig.

Selectie doelgroep/cliënten

De activiteiten van levensbeschouwelijk geïnspireerde organisaties die *onafhankelijk* van een geloofsgemeenschap opereren, staan open voor iedereen, ongeacht overtuiging of verdere achtergrond. Deze organisaties werken zo uit overtuiging; eventuele eisen van de overheid in het kader van subsidies spelen hier geen rol bij. Voor de religieuze *gemeenschappen* zelf en de nauw daarmee verbonden stichtingen ligt dat anders, hoewel dit ook weer afhankelijk is van de activiteit.

Hoewel levensbeschouwelijke organisaties aangeven er niet expliciet op te selecteren, zie je in de praktijk wel dat sommige organisaties begunstigen aantrekken die dezelfde geloofsovertuiging aanhangen als zij. Dit is vooral het geval als mensen de keuze hebben tussen verschillende religieuze en niet-religieuze organisaties, wat op zichzelf juist door de overheid toegelicht wordt. Zo kiest een deel van de doelgroep van Stichting Ontmoeting bewust voor de organisatie door 'de christelijke lading'. Ook aan bijvoorbeeld activiteiten die worden georganiseerd door een moskee- of kerkgemeenschap en die gericht zijn op de hele buurt nemen vaak alleen de eigen leden deel, hoewel hier ook uitzonderingen gelden.

4.3 *De Faith-factor gewogen? Over typen levensbeschouwelijke organisaties*

In de hierboven beschreven studie van Sider en Unruh (2004) wordt op basis van het 'gescoorde geloofsgehalte' op bovenstaande dimensies een typologie geconstrueerd die leidt tot zes categorieën organisaties. Volgens ons zijn deze categorieën terug te brengen naar vier hoofdcategorieën, die wij hier kort bespreken en van kanttekeningen voorzien.

1. Geloof-doordrongen

Bij deze organisatie speelt geloof een allesomvattende rol. De identiteit en uitgangspunten van de organisatie staan sterk in het teken van een specifieke geloofstraditie. Tot het personeel – zowel betaalde als vrijwillige medewerkers – behoren (bijna) uitsluitend gelovigen en het geloof is expliciet terug te vinden in de inhoud van de maatschappelijke activiteiten. Daarnaast overheerst de opinie dat het geloof essentieel is voor de effectiviteit van de activiteiten. Hierbij hoeft het niet zo te zijn dat de begunstigden vanaf het begin dit geloof aanhangen, maar uiteindelijk heeft de organisatie geloofsopbouw als duidelijk doel.

2. Geloof-gecentreerd

In deze organisatie speelt geloof een grote, expliciete rol, maar het verschilt per organisatie op welke aspecten van de maatschappelijke activiteiten dit zich vooral concentreert. In deze categorie vallen dan ook uiteenlopende levensbeschouwelijke organisaties. In ieder geval zijn de identiteit en de uitgangspunten altijd eenduidig gebaseerd op een geloofstraditie. Daarnaast worden de activiteiten vaak georganiseerd in een religieuze context, zoals in of bij kerken of parochies, maar dit hoeft niet zo te zijn. Wel is altijd het merendeel van de personeelsleden gelovig en vaak is dit een strikte voorwaarde om voor de organisatie te mogen werken. De rol van religie in de inhoud van de maatschappelijke activiteiten verschilt van niet of nauwelijks aanwezig tot gematigd aanwezig. Een voorbeeld is bidden en voorlezen uit de Bijbel bij aangeboden maaltijden en de mogelijkheid tot verdieping in bijvoorbeeld de waarden van de islam. Geloofsopbouw is hierbij geen expliciete doelstelling.

3. Geloof-gerelateerd

De organisatie heeft een duidelijke religieuze identiteit en uitgangspunten, vaak open geformuleerd of interreligieus vormgegeven, maar van beroepskrachten – met uitzondering van beeldbepalende personen – en vrijwilligers wordt niet geëist dat ze praktiserend gelovig zijn. Vrijwilligers kunnen openlijk andere motivaties uitdragen. De activiteiten kunnen de intentie hebben om een religieuze boodschap over te brengen, maar dan vaak op een non-verbale, niet-expliciet religieuze manier door middel van liefdadigheid en medeleven.

4. Geloof als achtergrond

Deze organisaties opereren seculier en lijken dat ook vaak te zijn, ondanks dat ze een historische band met een religieuze traditie hebben. Activiteiten hebben geen expliciete religieuze inhoud.

Deze typologie is sterk gebaseerd op de specifieke situatie in de Verenigde Staten. Waar het in de VS bijvoorbeeld vaak om grote projecten en programma's van levensbeschouwelijke organisaties gaat, zien we in Nederland vooral ook veel kleinere initiatieven. De studie van Sider en Unruh is bovendien vooral gebaseerd op christelijke organisaties terwijl wij in onze studie organisaties met verschillende godsdienstige achtergronden betrekken en er grote verschillen in organisatiegraad en maatschappelijke positie zijn. Toch is deze categorisering bruikbaar om de verschillen tussen de organisaties in beeld te brengen en de diversiteit inzichtelijk te maken.

Aan deze typologie kleven echter twee belangrijke bezwaren. Het eerste is dat veel organisaties de inhoud van hun activiteiten sterk laten bepalen door de wensen en mogelijkheden van de doelgroep. Dat is een bewuste aanpak met elementen als 'presentie' en 'exposure'. Er wordt niet met een vooraf vastgestelde aanpak of duidelijk doel gehandeld. Geloof is de inspiratiebron, maar de activiteiten en acties worden bepaald door 'dat wat nodig is in de wijk' (Wijkpastoraat Middelland-Zuid). Dit maakt dat de rol van religie in deze activiteiten sterk kan variëren, afhankelijk van de wensen van de begunstigde. Vaak wordt samen met de begunstigde gezocht naar zingeving in iemands eigen bestaan en dat kan voor iedereen iets anders betekenen. Veel organisaties werken dus sterk context-georiënteerd. Zo kunnen bijvoorbeeld evangelische organisaties ook heel 'seculier' optreden.

Het tweede probleem is dat de typologie slecht uit de voeten kan met organisaties waarin het geloof tegelijkertijd impliciet aanwezig als alomtegenwoordig is. Deze organisaties zijn vaak door en voor leden met eenzelfde etnische achtergrond opgericht, waarbij de leden hetzelfde geloof aanhangen. Het geloof is vaak niet expliciet verwoord in de visie van de organisatie. De organisatie profileert zich zelfs niet altijd als religieuze organisatie. Ook in de inhoud van de maatschappelijke activiteiten speelt het geloof alleen op de achtergrond mee. Maar de activiteiten worden in de praktijk vaak wel georganiseerd door en voor gelovigen. Onder dit type vallen vooral Marokkaanse, Turkse en Somalische (religieuze) zelforganisaties.

Werken met de typologie houdt, kortom, het risico in organisaties te zeer in één hokje te plaatsen. De typologie kan wel fungeren als hulpmiddel voor organisaties om de rol van religie in de uitstraling naar buiten toe en in de activiteiten onder de loep te nemen en de verschillen zichtbaar te maken. De onderstaande tabel kan daarbij behulpzaam zijn. In de Nederlandse praktijk zien we vooral een continuüm met erg veel organisaties in het midden (geloof-gecentreerd en geloof-gerelateerd).

Tabel 3 Dimensies van organisaties/activiteiten naar rol geloof

	Identiteit en profiel	Werving vrijwilligers en beroepskrachten	Inhoud activiteiten	Keuze cliënten / doelgroepen
Geloofsdoordrongen	Sterk religieus profiel	Uitsluitend actief gelovige personen	Veel religieuze inhoud in projecten, deelname is vereist	Cliënten moeten tot een 'overtuigde' invulling van geloof komen
Geloofsgecentreerd	Sterk religieus profiel	Grotendeels aan geloofsgemeenschap gebonden staf, voor vrijwilligers uitzonderingen	Religieuze inhoud wordt actief aangeboden, deelname facultatief	Geen onderscheid naar geloofsachtergrond cliënten Cliënten kiezen zelf soms bewust voor de organisatie, vanwege haar identiteit
Geloofsgerelateerd	Religieuze wortels spelen rol in identiteit	Alleen in gezichtsbelopende functies eis van lidmaatschap geloofsgemeenschap	Brede aandacht voor zingeving/ religie, deelname facultatief	Geen onderscheid
Geloofsachtergrond	Religieuze achtergrond krijgt geen speciale aandacht in communicatie	Niet of nauwelijks eisen aan beroepskrachten of vrijwilligers	Vrijwel uitsluitend seculiere inhoud	Geen onderscheid

4.4 *Uitdagingen voor de geloofscomponent in religieus geïnspireerde organisaties*

Mensen zetten zich om uiteenlopende redenen in binnen levensbeschouwelijke organisaties of associëren zich met hun projecten. Op allerlei vlakken verschillen deze organisaties wat de rol van het geloof betreft. Dat maakt dat organisaties verschillende gevolgen zullen ondervinden van en ook verschillend zullen reageren op de gevolgen van maatschappelijke ontwikkelingen, zoals we die kort in de inleiding van dit rapport schetsten. Het betreft bovendien deels tegenstrijdige ontwikkelingen. Veel organisaties noemen de voortschrijdende secularisatie als grote bedreiging voor het op peil kunnen houden van hun maatschappelijke inzet. De cijfers lijken hen gelijk te geven. Want hoewel het aantal personen dat zich rekent tot een religie de laatste jaren nog 'slechts' een langzame afname kent (CBS, 2009b), nam en neemt het aantal trouwe kerk- en moskeegangers wel gestaag af. Omdat die groep actiever deelneemt aan de *civil society* en vaker vrijwilligerswerk verricht dan gelovigen die slechts formeel lid zijn (De Hart, 2008), kan die ontwikkeling de organisaties uit dit onderzoek treffen. Het is de verwachting dat het lastiger zal worden om capabele vrijwilligers te vinden. Uitzonderingen zijn er overigens ook: verschillende stromingen – waaronder evangelische kerken – hebben hun ledental in de afgelopen decennia juist zien toenemen, hoewel hun groei in absolute cijfers gering is in vergelijking tot de afkalving van de grote kerken (De Hart en Dekker, 2009).

Er is tegelijkertijd sprake van een privatisering van religieuze opvattingen. Dat betekent dat organisaties wellicht juist kunnen profiteren van de persoonlijke zoektochten naar zingeving en geloof die velen ondernemen (Van de Donk et al., 2006). Organisaties die proberen mensen op zingeving aan te spreken en uitdrukkelijk ook niet-religieus gemotiveerde vrijwilligers werven, lijken eerder te profiteren van die trend. Overigens kan ook juist een sterk religieus profiel mensen aanspreken.

Een andere factor die invloed heeft op de religieuze component van levensbeschouwelijke organisaties is de afhankelijkheid van overheidssubsidies. Dit vergroot de noodzaak van professionalisering en dat zet het werken met vrijwilligers uit de godsdienstige achterban onder druk. Dit vraagt om een zorgvuldige herijking van hun rol. Ook is vrijwel steeds een criterium voor subsidie dat religieuze en maatschappelijke activiteiten van elkaar worden gescheiden en de naleving daarvan wordt steeds strikter ter hand genomen. Organisaties die aangeven dit niet te willen of kunnen, worden hiermee uitgesloten van overheidsfinanciering.

5 *Netwerken en samenwerking tussen organisaties*

Net als dat bij de rol van het geloof het geval is, zijn er grote verschillen tussen levensbeschouwelijke organisaties als het gaat om hun houding en hun mogelijkheden om samen te werken. Dat organisatorische netwerken vaak complex zijn, blijkt ook uit onze analyse van de relaties van religieus geïnspireerde organisaties in Rotterdam met andere levensbeschouwelijke organisaties en met andere maatschappelijke organisaties. Netwerken ontwikkelen zich op verschillende niveaus en op verschillende plekken. Sommige organisaties werken slechts sporadisch samen met anderen en zijn sterk gefocust op de eigen groep of de eigen activiteiten, terwijl andere organisaties deelnemen aan allerlei samenwerkingsverbanden en overleggen.

In de samenwerking tussen organisaties kan onderscheid worden gemaakt tussen verticale en horizontale samenwerking. Met verticale samenwerking wordt bedoeld dat lokale organisaties in Rotterdam onderdeel zijn van een landelijke (bijvoorbeeld Stichting Ontmoeting en Leger des Heils Welzijns- en gezondheidszorg) of zelfs internationale organisatie (bijvoorbeeld Dyanet, Milli Görüs, de Schotse kerken, Baptistische kerken en Victory Outreach). In deze rapportage zullen wij hier verder niet op ingaan.

Horizontale samenwerking vindt plaats in de stad zelf, op stedelijk en/of wijkniveau en tussen deze niveaus. Levensbeschouwelijke organisaties hebben in de wijk contact met andere levensbeschouwelijke organisaties, maar vooral ook met andere algemene instanties, zoals de politie, bewonersorganisaties, maatschappelijk werk, woningbouwverenigingen, scholen, ziekenhuizen/verpleeghuizen, huisartsen, GGD en lokale voedselbanken.

5.1 *Redenen en belemmeringen voor samenwerking*

Bijna alle levensbeschouwelijke organisaties in Rotterdam geven aan dat ze ervoor open staan om met andere levensbeschouwelijke organisaties in gesprek te gaan en van gedachten te wisselen. Ze beseffen dat je veel van elkaar kunt leren en dat je samen sterker staat in de wijk. 'We hebben elkaar gewoon nodig' (Sagrada Familia).

Redenen voor samenwerking

De redenen voor samenwerking zijn echter divers. Vaak vormen praktische kwesties de aanleiding, maar ook de behoefte om kennis te delen of gemeenschappelijk op te treden richting de overheid worden genoemd.

Samengevat zijn de redenen om samen te werken te vinden in:

- Pressie vanuit de overheid
- Persoonlijke relaties, gebaseerd op gedeelde visies / werkwijzen
- Economische motieven
- Behoefte aan kortere lijnen met hulpverlening / goede doorverwijzing
- Delen van hulpbronnen: vrijwilligers, gebouwen, et cetera
- Het beter bereiken van de doelgroep/betere hulpverlening

Pressie vanuit de overheid

De samenwerking tussen levensbeschouwelijke organisaties in Rotterdam is de afgelopen jaren toegenomen. Hier heeft de overheid een belangrijke rol in gespeeld, door organisaties te dwingen (middels subsidievoorwaarden) samen te werken, zoals binnen het vrijwilligersbeleid, maar ook in de ketenzorg voor daklozen. Ook maakte de overheid het mogelijk enkele nieuwe platforms op te richten. De overheid heeft door deze verschillende samenwerkingsverbanden meer overzicht, doordat zij minder gesprek- en subsidiepartners heeft. Nadeel hiervan is echter wel dat organisaties met zeer uiteenlopende visies dreigen te worden gezien als één groep. Ook groeit het risico dat de nieuwe koepels of fusie-organisaties niet alle groepen even goed vertegenwoordigen of dat achterbannen zich onvoldoende herkennen in het namens hen uitgevoerde beleid. Volgens The Innercity Project heeft het al dan niet ontvangen van subsidie ook invloed op de mogelijkheid tot samenwerking. 'Als je geen subsidie krijgt, duurt het erg lang voordat anderen ontdekken wie je bent en wat je doet. Je valt dan een beetje buiten het circuitje.'

Persoonlijke relaties, gebaseerd op gedeelde visies / werkwijzen

Naast deze stimulansen van de overheid fungeren persoonlijke relaties tussen individuen vaak als smeeroilje in de samenwerking tussen organisaties. Organisaties vinden elkaar op een bepaald terrein zonder dat dit bewust opgezocht of georganiseerd wordt. Leden van organisaties komen elkaar tegen tijdens overleggen of activiteiten in de wijk en herkennen in elkaar een bepaalde inspiratie. Als er een 'klik' is vloeit hieruit vaak een vorm van contact voort, gebaseerd op de uitwisseling van informatie. Soms leidt dat ook tot nieuwe gezamenlijke activiteiten. Een logisch gevolg hiervan is dat wanneer de samenwerking als prettig wordt ervaren, deze waarschijnlijk in de toekomst zal worden herhaald. Zo ontstaan innige werkverbanden.

Economische motieven

Ook economische motieven in de zin van waarborgen van de continuïteit van activiteiten of ruimte voor nieuwe initiatieven, kunnen een rol spelen: de hoop op toegang tot nieuwe financiële middelen bijvoorbeeld. Zo geeft Aya Sofia aan altijd op zoek te zijn naar sponsors en te kijken naar een 'win-win situatie'. Wederzijds worden diensten bewezen, soms gratis, soms voor weinig geld. Voorlichters van reguliere instellingen worden bijvoorbeeld binnengehaald op wederzijdse profijtbasis, die worden niet betaald. Docenten ontvangen een kleine vergoeding via een algemene instelling. Zo zijn er ook studenten woonachtig bij de stichting en in ruil voor de lage huurprijs springen zij in bij naschoolse en weekendactiviteiten als begeleider.

Behoeftte aan kortere lijnen met hulpverlening / goede doorverwijzing

Investeren in de contacten met andere instellingen gebeurt in veel gevallen met het doel om de lijnen te verkorten of kort te houden. Veel organisaties bieden tot op zekere hoogte hulp en begeleiding, maar wanneer de problemen te groot zijn voor de organisaties zelf verwijzen ze door naar andere instellingen. Dit kan naar algemene zorg- of welzijnsinstellingen, andere levensbeschouwelijke organisaties of gemeentelijke instanties zijn.

Delen van hulpbronnen: vrijwilligers, gebouwen et cetera

Organisaties versterken door samenwerking de mogelijkheden voor continuering van hun activiteiten. 'De kerk is nooit geïsoleerd van de samenleving (...) Je moet banden met iedereen onderhouden, want je weet nooit wanneer je iemand nodig hebt.' (Hope International Baptist Church). Zo vindt House of Hope bijvoorbeeld vrijwilligers via de organisatie Hulp in Praktijk (HiP) en

'wisselt ze cliënten uit' met Stichting Ontmoeting. We zien in Rotterdam ook regelmatig dat levensbeschouwelijke organisaties een gebouw delen met andere levensbeschouwelijke of niet religieus geïnspireerde organisaties. Zo delen de Hope International Baptist Church, de Scots International Church en een bewonersorganisatie samen een gebouw. De Scots International Church participeert ook in sommige projecten van de bewonersorganisatie. The Inncity Project gebruikt het centrum De Brug voor inloop en gesprekgroepen. Dit heeft er toe geleid dat de oprichter van het project is gevraagd ook coördinator van het centrum te worden. De Marokkaanse Stichting voor Vernieuwing en Participatie is onderhuurder van het Wijkpastoraat Feijenoord en het Wijkpastoraat Bloemhof werkt vanuit buurtcentrum De Put. Een andere interessante samenwerking tussen 'huisgenoten' is die tussen de Kocatepe moskee en het ROC Albeda College. De moskee verhuurt ruimte aan de school voor het geven van cursussen. Ook komen er vanuit het Albeda College één keer in de zoveel tijd verpleegkundigen in opleiding langs om te leren over de islam. 'Wat moslims die in het ziekenhuis liggen nodig hebben en hoe zij moeten handelen als iemand overlijdt.'

De voorganger van The Christian Family International heeft er bewust voor gekozen om het kantoor van de kerk te combineren met een boekwinkel: 'Het maakt de kerk zichtbaar voor mensen.'

Het beter bereiken van de doelgroep/betere hulpverlening

Levensbeschouwelijke organisaties geven ook aan dat ze samenwerken met andere organisaties, omdat ze op die manier een doelgroep bereiken waar ze anders niet in contact mee komen of om cliënten beter te kunnen helpen. Een duidelijk voorbeeld is de samenwerking die de Oude Wijkenpastoraten zoeken met islamitische organisaties op thema's als armoede en huiselijk geweld. 'We willen kijken hoe we aan de hand van een concrete kwestie ervaring kunnen uitwisselen en elkaar kunnen verscherpen en verbeteren en nieuwe methodieken kunnen ontwikkelen.' 'Je moet verbindingen leggen om deze mensen goed te kunnen helpen. Met moralisme alleen kom je er niet.' (Wijkpastoraat Middelland-Zuid). Door samenwerking leer je van elkaar, zo geeft ook Ettaouhid aan. Zij hebben veel aan de kennis van het Wijkpastoraat, en kunnen deze goed gebruiken in de zorg voor hun 'eigen' ouderen.

Belemmerende factoren

Bijna alle levensbeschouwelijke organisaties geven aan dat zij samenwerking heel belangrijk vinden. Toch blijkt in de praktijk een aantal factoren (structurele) samenwerking tussen organisaties te bemoeilijken.

Samengevat zijn de redenen om niet samen te werken – of om niet veel te investeren in beraden of platforms – te vinden in:

- Overbelasting en tijdgebrek
- Gebrek aan continuïteit en aanspreekpunten binnen organisaties
- Concurrentie
- Taal
- Verschillen in religieuze achtergrond
- Verschillen in inzicht over maatschappelijke rol en werkwijze

Overbelasting en tijdgebrek

Tijdgebrek is een vaak gehoorde factor die samenwerking bemoeilijkt. Veel bestuursleden of voorgangers hebben hun handen al vol aan hun eigen betaalde werk en het gezinsleven. Ze worden bovendien gevraagd voor tal van activiteiten en bijeenkomsten. Die vinden vaak ook nog eens onder reguliere werktijd plaats. 'Ik word ontzettend veel uitgenodigd door allemaal overlegorganen; door de raad van kerken op allerlei niveaus, voor overleg met moslims. Als ik daar allemaal naar toe zou gaan (..) dan ben ik daar de hele dag mee bezig.' (Parochie Nossa Senhora da Paz). Daar komt bij dat sommige organisaties het gevoel hebben dat het vooral veel praten is en dat al die overleggen weinig effect hebben op de dagelijkse praktijk.

Gebrek aan continuïteit en aanspreekpunten binnen organisaties

Meerdere organisaties geven aan dat het opbouwen van goede en duurzame relaties met anderen wordt bemoeilijkt door veranderingen in besturen, contactpersonen en afsplitsingen bij organisaties en groepen waarmee men contact heeft.

Concurrentie

Meerdere levensbeschouwelijke organisaties geven aan dat anderen hen soms als concurrent zien als het gaat om aandacht of subsidies van de overheid. Dit bemoeilijkt de samenwerking. Zo betreft Sagrada Familia het dat er geen goede relaties zijn met evangelische initiatieven uit Latijns-Amerika in Nederland. Ze zijn volgens hen bevreesd dat de parochie weer mensen wil terugwinnen voor de moederkerk. Victory Outreach geeft aan dat ze

helemaal naar Dordrecht moesten (De Hoop) om een polikliniek te vinden die met hen wilde samenwerken om 'hun' drugsverslaafden te laten afkicken. Ook SPIOR geeft aan soms als concurrent te worden gezien door andere aanbieders van cursussen en voorlichting rond participatie en emancipatie. Volgens SPIOR worden migrantenorganisaties geregeld door algemene maatschappelijke organisaties als concurrent gezien, omdat ze als kleine organisatie vaak meer voor elkaar krijgen dan een grote professionele organisatie. House of Hope wordt soms gezien als concurrent omdat ze werk zouden doen 'wat al gedaan wordt' en andere organisaties bang zijn een deel van hun subsidie te verliezen. Daarnaast vindt er competitie plaats binnen branches, zoals in de branche vrijwilligerswerk, hoewel competitie en samenwerking elkaar afwisselen.

Taal

Ook de taal is soms een factor die samenwerking bemoeilijkt. Zo is bij SKIN-Rotterdam de voertaal Engels, terwijl sommige aangesloten migrantenparochies geen Engels spreken en er in beide kringen genoeg moeite is met het beheersen van het Nederlands.

Verschillen in religieuze achtergrond

De relaties tussen organisaties die op een ander geloof zijn geïnspireerd, zijn vaak inspirerend maar: 'Het zijn heel breekbare relaties, waar je heel zorgvuldig mee om moet gaan wil je het contact goed houden. En dan is er heel veel mogelijk, als mensen elkaar echt gaan vertrouwen. Dan vinden ze het op een prettige manier spannend en dan willen ze heel veel van elkaar leren en dan gebeuren er echt prachtige dingen.' (Wijkpastoraat Bloemhof). Deze relaties worden soms ook bemoeilijkt door weerstand vanuit de achterban: 'Je kunt altijd verkennend met elkaar spreken, maar niet zo snel samenwerken. Dat zal met onze achterban niet zo snel gebeuren.' (Stichting Ontmoeting).

Verschillen in inzicht over maatschappelijke rol en werkwijze

De werkwijze van een potentiële partner speelt een grote rol in de mogelijkheid tot samenwerking. De werkwijze blijkt vaak belangrijker dan de godsdienstige achtergrond – of het ontbreken daarvan – van de organisatie. 'Alleen het feit dat je allebei gelovig bent, wil niet zeggen dat je automatisch samenwerkt. Je kunt zelfs geloven in hetzelfde christelijke geloof en toch nog steeds heel verschillende methoden van werken hanteren.' (Scots

International Church). Omdat veel organisaties hun eigen werkwijze en identiteit willen behouden, zijn zij soms terughoudend om buiten enige uitwisseling om, ook daadwerkelijk met andere organisaties samen te werken. Het meest genoemde bezwaar is dat sommige organisaties alleen maar 'preken voor eigen parochie'. Volgens Wijkpastoraat Middelland-Zuid is het belangrijkste dat 'je elkaar herkent in de klant, dan is samenwerking goed mogelijk.'

5.2 *Voorbeelden van netwerken*

Vanuit de behoefte aan of noodzaak van samenwerking groeien één op één samenwerkingsverbanden, maar ook bredere netwerken in Rotterdam. Hieronder geven we - van informele tot meer formelere vormen van samenwerking - een aantal voorbeelden hiervan.

Praktische samenwerking

Veel levensbeschouwelijke organisaties geven aan dat ze niet structureel met anderen samenwerken, zelfs niet als zij lid zijn van een bepaalde koepelorganisatie. 'Op het moment dat er iets is wordt er contact opgenomen' en samenwerking vindt vooral plaats in de 'klus'. Doordat samenwerking op deze manier wordt georganiseerd, werken organisaties vaak ook steeds weer met andere organisaties samen, afhankelijk van hun expertise op een bepaald onderwerp: 'It is horses for courses' (Robert Calvert, Scots International Church). Dit geldt zowel voor de samenwerking met andere levensbeschouwelijke als met niet-levensbeschouwelijke organisaties. Deze praktische samenwerking kan uiteenlopen van eenmalig contact tot meer structurele samenwerking. Naast het praktische voordeel dat samenwerking oplevert, geven organisaties ook aan dat door samen te werken aan een gezamenlijk doel, theologische verschillen kunnen worden overstegen. 'Doe wat met elkaar en heb het dan over God of over weet ik veel wie, maar doe iets gerelateerd aan de meest kwetsbare buurtbewoner (...). Niet te veel geouwehoer. We komen elkaar wel tegen als we het zweet van onze oksels ruiken.' (Pastoraat Oude Wijken Middelland-Zuid).

Een veel voorkomende vorm van praktische samenwerking is het uitwisselen van informatie. Organisaties zoeken elkaar op, op het moment dat ze ergens tegenaan lopen en advies willen, maar ook om elkaar te informeren over de

eigen werkwijze. Zo leren ze van elkaar. Reguliere instanties worden vaak geraadpleegd als het gaat om specifieke groepen. Zo zoeken levensbeschouwelijke organisaties de Kinderbescherming op als zij stuiten op kindermishandeling, kloppen ze bij de Nico Adriaans Stichting aan als het drugsverslaafden betreft en raadplegen ze voor het werk met ongedocumenteerden het Rotterdams Ongedocumenteerden Steunpunt (ROS). Veelvuldig komt het voor dat organisaties niet alleen informatie uitwisselen, maar ook cliënten doorverwijzen. Veel levensbeschouwelijke organisaties doen dat vooral naar algemene instellingen, bijvoorbeeld bij schuldproblemen of bij psychische en verslavingsproblemen.

Een andere vorm van praktische samenwerking is het organiseren van een concreet evenement, zoals een buurtfeest, een sportevenement (IJsbaan op het Afrikaanderplein, Kocatepe moskee) of bijvoorbeeld 'de Nacht der kerken'. Maar het kan ook gaan om een gezamenlijke actie tegen het landelijke asielbeleid. Ook hier komt samenwerking met niet-religieuze organisaties erbij vaker voor dan een puur 'religieus onderonsje'. Een ander voorbeeld is een leesclub waarbinnen het Wijkpastoraat Middelland-Zuid en bestuurders van een Marokkaanse zelforganisatie afspreken om hetzelfde boek te lezen. Later hebben ze het samen over het boek. 'Dat creëert ook steeds meer een sfeer van vertrouwdheid en ook het ontwikkelen van een gemeenschappelijk referentiekader waarbinnen je het over de maatschappij kunt hebben.'

Structurele samenwerking in projecten

Langer lopende samenwerking vindt plaats wanneer organisaties besluiten samen een project te starten voor een specifieke doelgroep of situatie. Bijvoorbeeld de benadering van afglijdende jongeren of toezicht in de wijk of bij evenementen, waarbij de kerk/moskee samenwerkt met de deelgemeente en de politie (moskeeën, islamitische verenigingen, Oude Wijken Pastoraten). Of de 'inwoning' van de Internationale Organisatie voor Migratie in de Pauluskerk. Deze samenwerking kan ook formele vormen aannemen (maatschappelijk en welzijnswerk Delfshaven met Aya Sofia in 'Schakel Aya').

Platforms

In Rotterdam zijn veel samenwerkingsverbanden en platforms waarin organisaties formeel met elkaar overleggen en samenwerken. Deze verbanden zijn vaak mede geïnitieerd door de overheid en zijn de gesprekspartner van de overheid als representanten van de aangesloten organisaties.

Zo zijn er koepelorganisaties die vooral lidorganisaties hebben met in grote lijnen dezelfde religieuze achtergrond. Voorbeelden hiervan zijn SKIN-Rotterdam, die veel christelijke migrantenkerken in Rotterdam vertegenwoordigt, SPIOR, die de belangen behartigt van een groot aantal islamitische stichtingen, verenigingen en moskeeën en het Convent van Kerken Rotterdam³³. Maar er zijn ook platforms die levensbeschouwelijk sterk verschillende gemeenschappen en organisaties representeren, zoals Roravolere en het Platform Levensbeschouwing en Religie (L&R). In veel deelgemeenten ontmoeten vertegenwoordigers van religies elkaar ook regelmatig (zoals het overleg van pastores, imams en mandirs in Rotterdam-West, het platform voor katholieke migrantenparochies in Rotterdam en het voorgangersoverleg van Rotterdam). Ook zijn er ontmoetingen tussen verschillende organisaties en de deelgemeente (bijvoorbeeld het Platform Geloof en Samenleving in IJsselmonde). De Rotterdamse Sociale Alliantie (Rosa - netwerk tegen armoede) en het Rotterdams Ongedocumenteerden Steunpunt (ROS) kunnen als voorbeelden van themagebonden platforms genoemd worden.

Formele samenwerkingsverbanden

Rotterdam kent verder onder andere de volgende, eveneens formele, samenwerkingsverbanden: de Federatieve Stichting voor Maatschappelijke Activering (Humanistische Verbond, SPIOR en KSA), de Stichting Samenwerking Christelijke Maatschappelijke Activering (MARA, GCW, KSA), inZ (de branche organisatie van zowel levensbeschouwelijke als seculiere organisaties die vrijwilligerswerk in Rotterdam ondersteunen) en de ketensamenwerking binnen het Plan Van Aanpak Maatschappelijke Opvang.

5.3 Afsluiting: over de bevordering van samenwerking

Veel redenen voor samenwerking zijn lastig te beïnvloeden. Je hebt met elkaar van doen rond een bepaald maatschappelijk probleem of een individuele noodsituatie, of je hebt het niet. Je ervaart een 'klik' in de samenwerking, die weer tot nieuwe gezamenlijke plannen kan leiden, of niet. Wat zijn nu beïnvloedbare factoren als het gaat om samenwerking in de stad ten opzichte van sociale problemen?

33 Met kerken en de Joodse gemeenschap als leden.

Veel organisaties geven aan dat zijzelf en anderen wel echt open moeten staan voor samenwerking en die ook actief moeten onderhouden. Belangstelling naar elkaars achtergrond en activiteiten is cruciaal. Een duidelijke visie is ook van belang: je moet als organisatie de vraag beantwoorden of en waarom je meer samenwerking zou willen nastreven, onderling als levensbeschouwelijke organisaties of met anderen in de stad. Daarbij is duidelijk dat afhankelijk van het doel en de doelgroep bepaalde activiteiten soms meer gebaat zijn bij samenwerking met algemene organisaties en in andere gevallen juist met andere godsdienstige organisaties. Dat is in Rotterdam terug te zien. De netwerken waarin levensbeschouwelijke organisaties participeren zijn heel divers.

Van gesloten religieuze circuits is geen sprake onder de organisaties die zich *maatschappelijk actief* opstellen. Alleen de Turkse Diyanet organisaties houden zich tamelijk afzijdig, zo is de indruk. Zij participeren niet in platform SPIOR en organiseren ook verder de zaken graag in de eigen (grote) kring. Zij kunnen het zich ook veroorloven met hun grote aantallen leden en facilitaire steun van de Turkse overheid. In voorkomende gevallen weet men overigens goed praktisch samen te werken met andere organisaties en de (deelgemeentelijke) overheid.

Overheidsbemoeyenis als factor

In Rotterdam zien we dat sommige vormen van samenwerking tussen levensbeschouwelijke organisaties en tussen levensbeschouwelijke organisaties en andere maatschappelijke organisaties door de overheid worden afgedwongen via subsidierelaties. Dat is duidelijk te zien op de terreinen van de stedelijke structuur voor vrijwilligersondersteuning en in de zorg en opvang voor daklozen, verslaafden, zwerfjongeren, ex-gedetineerden en dergelijke. Een sterke inbreng van religieus geïnspireerde organisaties op die terreinen gaat samen met een stevige sturing door de overheid en afhankelijkheid van overheidsbeleid.

Ook op deelgemeentelijk niveau wordt stevig gestuurd, vanuit de politieke prioriteiten, vertaald in programma's en subsidiekaders. In deelgemeenten stuurt de overheid aan op de koppeling van activiteiten van algemene en religieuze organisaties. Dat gebeurt langs de weg van overleg en overreding, maar ook worden subsidies ingezet om gewenste samenwerking in gang te zetten.

De overheid stimuleert ook interreligieuze samenwerking en dialoog (het al lang bestaande Platform van Islamitische Organisaties Rijnmond - SPIOR, haar tegenhanger, de samenbundeling van christelijke migrantenkerken SKIN-Rotterdam en het interreligieuze platform L & R). Inhoudelijk houdt de overheid zich daarbij op de achtergrond, indirect faciliteert men wel de totstandkoming en kan via (project)subsidies ook de prioriteitsstelling van de platforms worden beïnvloed. Op stedelijk niveau ziet de gemeente bovendien een rol voor zichzelf weggelegd in het schakelen tussen vragen vanuit geloofsgemeenschappen en het aanbod van overheidsdiensten. In het volgende hoofdstuk wordt nader ingegaan op deze relaties tussen overheid en religieus geïnspireerde organisaties.

6. *Relaties met de overheid*

Welke positie nemen levensbeschouwelijke organisaties in ten opzichte van de overheid en vanuit welke visie werkt de overheid (eventueel) samen met deze organisaties? Ook in dit hoofdstuk bekijken we die verhouding weer vooral in het licht van activiteiten tegen sociale uitsluiting. Deze kunnen echter niet los worden gezien van de verhouding tussen levensbeschouwelijke organisaties en de (lokale) staat in algemene zin. Daarom starten wij dit hoofdstuk met een paragraaf over de scheiding van kerk en staat en hoe deze wordt geïnterpreteerd in Nederland. Vervolgens gaan we in op de samenwerking vanuit zowel het perspectief van de overheid als het perspectief van de levensbeschouwelijke organisaties. Subsidierelaties worden hier besproken als één van de vele mogelijke vormen van samenwerking.

6.1 *Achtergronden discussie religie in het publieke domein*

In de publieke discussie van de laatste jaren over de verhouding overheid - religie zijn veel argumenten voor en tegen (financiële) samenwerking gewisseld. In deze paragraaf bespreken we enkele belangrijke elementen uit deze discussie. Daarvoor putten wij uit recent onderzoek onder Nederlandse gemeenten naar de subsidiëring van levensbeschouwelijke organisaties (Davelaar en Smits van Waesberghe, 2010). De Vereniging Nederlandse Gemeenten (VNG) en het ministerie van Binnenlandse Zaken brachten eerder een handreiking voor gemeenten uit over de rol van religie in het publieke domein (Overdijk-Francis et al., 2009). Van der Burg (2009), Nickolson (2008), Van Bijsterveld (2008) en Maussen (2006) bieden inzicht in de historische en juridische achtergronden. Deze auteurs benadrukken allen de historisch gegroeide *combinatie* van institutionele scheiding van kerk en staat en een opstelling van de overheid die kan worden omschreven met de term 'inclusieve neutraliteit' (Van der Burg, 2009).

Allereerst de institutionele scheiding. In de grondwetsbepaling van 1983 is de basis voor de huidige omgangsvorm tussen staat en kerk vastgelegd (Den Dekker-Van Bijsterveld, 1988). Toen werden, als sluitstuk van een lang proces de 'financiële banden tussen de Nederlandse staat en de kerken, in de vorm van historisch verkregen aanspraken van kerkgenootschappen' verbroken (Nickolson 2008). In deze grondwetsbepaling staan de fundamenteën van het principe scheiding van kerk en staat verankerd onder het gelijkheidsprincipe (artikel 1) en de vrijheid van godsdienst (artikel 6). De scheiding van kerk en staat als zodanig is dus officieel niet letterlijk verankerd in de Grondwet. Van Bijsterveld (2006) spreekt van een ongeschreven rechtsbeginsel. Het komt erop neer dat 'er in de verhoudingen tussen kerk en staat geen institutionele zeggenschap over en weer mag zijn, evenmin als rechtstreekse inhoudelijke zeggenschap'.

Tussen bovengenoemde artikelen heerst echter geen hiërarchie en zij kunnen elkaar ook tegenspreken. Bij conflicten, kan zowel de rechter als de Commissie Gelijke Behandeling zich erover buigen. Naast deze grondbeginselen is er ook een aantal rechterlijke uitspraken met betrekking tot de subsidiëring van religieuze organisaties. Deze liggen overigens wel in de lijn van die beginselen. Zo stelt de rechter dat de overheid een (specifieke) religieuze stroming niet bij voorbaat mag uitsluiten bij het verstrekken van een subsidie, aangezien dit zou indruisen tegen de vereiste levensbeschouwelijke neutraliteit van de staat. Tegelijkertijd moeten de betreffende activiteiten wel een publiek doel dienen, en daar hoort religieuze vorming bijvoorbeeld niet bij (Davelaar en Smits van Waesberghe, 2010).

Ten tweede de feitelijke opstelling van de overheid. Deze kan in termen van neutraliteit worden weergegeven (Van der Burg, 2009). In een discussie over (varianten van) een *neutrale* opstelling van de overheid tegenover religieuze uitingen of religieus geïnspireerde activiteiten gaat het om meer dan de scheiding van kerk en staat, die vooral juridisch van aard is. In Nederland is de traditie van *inclusieve neutraliteit* dominant: individuen en groepen hebben de vrijheid en het recht om vanuit hun eigen religie of levensbeschouwing te spreken en te handelen, ook in de publieke sfeer. Deze opvatting van neutraliteit vraagt van de overheid een gelijke behandeling van alle (erkende) levensbeschouwingen. De overheid mag in principe ondersteuning bieden, maar mag niet de ene religie of levensbeschouwing voorrang geven boven de andere. Subsidiëring van activiteiten van (koepels

van) kerken en moskeeën is mogelijk, zolang de activiteiten binnen de doelen van de overheid passen en andere religieuze en niet-religieuze groepen gelijk worden behandeld.

In Nederland is, net als in veel andere landen, de scheiding tussen kerk en staat noch het uitgangspunt van de neutrale staat ooit een eenduidig principe geweest. Het heeft in de loop der jaren door verschillende omstandigheden verschillende interpretaties gekregen. Nickolson (2008) vat de situatie als volgt samen: 'De scheiding in Nederland [is] historisch en juridisch feitelijk gezien inderdaad niet erg strikt (...). Aan de ene kant geeft dat de 'rekkelijken' gelijk, maar aan de andere kant staat het de 'preciezen' ook vrij om voor een striktere scheiding te pleiten.' Rechtsfilosoof Paul Cliteur (2004) doet dat dan ook. Hij waarschuwt voor een overheid die ten prooi valt aan particuliere belangen van religieuze of etnische groepen. De gegroeide pluriformiteit in de samenleving zou juist tot een striktere opstelling van de overheid in dezen moeten leiden. Hij bepleit een vorm van *exclusieve neutraliteit*. Religie is in deze visie een privéaangelegenheid en wordt daarom zoveel mogelijk uit de publieke ruimte geweerd, om deze vrij van (beïnvloeding door) religie te houden. Alle activiteiten van kerken en moskeeën vallen onder de eigen verantwoordelijkheid van deze groeperingen.

Alle beschikbare (wettelijke) uitgangspunten vormen samen dus nog geen eenduidige handleiding voor de omgang met concrete kwesties. Verschillende auteurs (Van der Burg, 2009; Maussen, 2006) benadrukken dan ook het belang van 'contextuele variatie': afhankelijk van de context kunnen verschillende interpretaties aan kracht en legitimiteit winnen. 'Contextuele variatie is wezenlijk voor het recht.' Dat is ook de strekking van standpunten van oud-minister Ter Horst van Binnenlandse Zaken en de VNG. Het komt volgens hen uiteindelijk neer op het maken van *lokale* afwegingen (Overdijk-Francis et al., 2009).

Of levensbeschouwelijke organisaties daadwerkelijk gesubsidieerd worden om delen van het overheidsbeleid uit te voeren, hangt echter *niet alleen* af van afwegingen rond institutionele onafhankelijkheid en de gewenste invulling van neutraliteit. Van der Burg (2009) stelt: 'Dergelijke steun dient (...) niet gezien te worden als een uitvloeisel van compenserende of inclusieve neutraliteit. Die steun dient primair gerechtvaardigd te worden door

het argument dat inschakeling van de religieuze infrastructuur een effectief middel is om bepaalde beleidsdoelstellingen te bereiken. Het Leger des Heils krijgt aanzienlijk meer geld voor zijn maatschappelijke activiteiten dan volgens een proportionele toedeling op basis van ledentallen terecht zou zijn. Maar proportionaliteit is in dit soort situaties ook niet het criterium; de vraag is of het Leger des Heils een waardevolle activiteit op een goede manier uitvoert.’

In de gemeentelijke praktijk in Nederland lopen deze overwegingen door elkaar heen en spelen lokaal gegroeide tradities een grote rol (Davelaar en Smits van Waesberghe, 2010). In de volgende paragrafen bekijken we hoe de overheid naar de uitgangspunten en de praktijk van samenwerking in Rotterdam kijkt en hoe de organisaties deze zelf bezien.

6.2 *Samenwerking vanuit het perspectief van de Rotterdamse overheid*

We gaan in deze paragraaf eerst in op de uitgangspunten en de praktijk van de samenwerking tussen levenbeschouwelijke organisaties en overheid op stedelijk niveau en daarna op de wijze waarop de relaties in de deelgemeenten vorm krijgen. Bij het schrijven van deze paragraaf konden we bouwen op de gesprekken die wij voerden met vertegenwoordigers van diverse afdelingen en programma’s binnen drie stedelijke diensten³⁴ en van de deelgemeenten IJsselmonde, Feijenoord en Delfshaven.

Gemeentelijke visie en uitgangspunten

In hoofdstuk 2 schetsten wij de contouren van het gemeentelijke beleid in het sociale domein. Binnen het Rotterdamse sociale programma worden *alle* relevante maatschappelijke organisaties gevraagd actief mee te denken over de aanpak van problemen in bepaalde wijken of buurten of rond bepaalde thema’s als armoede en stadsburgerschap. De Rotterdamse overheid wil zoveel mogelijk bouwen op aanwezige krachten in de stad, van individuele burgers en van verbanden van burgers. Het Rotterdamse beleid ter ondersteuning van de maatschappelijke rol van levensbeschouwelijke organisaties

34 Dienst Sociale Zaken en Werkgelegenheid, dienst Jeugd Onderwijs en Samenleving en de Bestuursdienst.

is volgens een ambtenaar 'eigenlijk niet zo ingewikkeld. Als een instituut om facilitering vraagt aan de lokale overheid, wordt beoordeeld of het initiatief past binnen het gemeentelijk beleid. Zo ja, dan wordt het verzoek gehonoreerd ongeacht de levensbeschouwelijke achtergrond. Het activerende beleid van de gemeente heeft betrekking op alle instituties en individuen.'

De gemeente Rotterdam volgt de maatschappelijke inzet die levensbeschouwelijke organisaties leveren dus met belangstelling. We zagen al eerder dat de gemeente daarbij zoveel mogelijk uitgaat van feiten. Zo is het vrijwilligersbeleid altijd van een wetenschappelijke onderbouwing voorzien, zodat onder meer kan worden vastgesteld dat het van belang is voor de stad om religieus geïnspireerde vrijwilligers te blijven ondersteunen. De bijdrage van bijvoorbeeld diaconieën, moskeeverenigingen en welzijnsstichtingen met een levensbeschouwelijke achtergrond aan publieke doelen als armoedebestrijding, integratie, veiligheid en cohesie wordt (h)erkend. Maar ook als die bijdrage er niet is, of niet duidelijk naar buiten komt, is het onderhouden van enig contact meestal verstandig, zo stellen verschillende ambtenaren vast, om te weten wat er leeft.

'Typisch Rotterdams' pragmatisme

Subsidierelaties zijn geen doel op zich, maar worden ook niet uitgesloten. Bij het verstrekken van subsidies maakt geen der gemeentelijke diensten onderscheid tussen levensbeschouwelijke en niet-levensbeschouwelijke organisaties en overheerst de (vermeend) 'typisch Rotterdamse' pragmatische, zakelijke aanpak. Dat zou er volgens ambtenaren mede toe hebben bijgedragen dat over de opstelling van de gemeente in algemene zin tegenover religieus geïnspireerde organisaties tot op heden geen diepgaand politiek debat gevoerd is in Rotterdam. In de praktijk zijn er echter wel gedragslijnen ontwikkeld waar ambtenaren zich aan dienen te houden. Zij keerden terug in de verschillende interviews die wij hielden met beleidsmakers. Ten eerste: als een organisatie een bijdrage zegt te kunnen leveren aan de doelen van de overheid op het brede sociale terrein, is haar verzoek om subsidiering in principe bespreekbaar. Ten tweede: de gemeente mag zich niet bemoeien met de organisatie en de leer van de organisatie. Tot slot: de gemeente accepteert niet dat welke organisatie of stroming dan ook pretendeert de hele (christelijke, islamitische, enzovoorts) achterban te vertegenwoordigen. Dit zou er in het religieus sterk diverse Rotterdam namelijk snel toe kunnen leiden dat bepaalde groepen worden uitgesloten.

Niet iedere ambtenaar leeft deze gedragslijnen echter even strikt na. 'Er zijn ambtenaren die geen enkel arrangement met levensbeschouwelijke gemeenschappen wensen aan te gaan omdat die het principe van scheiding tussen kerk en staat op die manier uitleg geven', zo zegt een ambtenaar, die dat deels wijt aan een te beperkte kennis van het maatschappelijke veld. Dat leidt ertoe dat het uitgangspunt van het College van B&W – om het maatschappelijk middenveld zoveel mogelijk bij het beleid te betrekken – niet altijd wordt toegepast. Ook (politieke) overtuigingen van de gekozen bestuurders en ambtenaren spelen een rol, hoewel voor- en tegenstanders van meer contact met en ondersteuning van de maatschappelijke inzet van religieus geïnspireerde organisaties in veel politieke stromingen beide terug te vinden zijn.

Ten aanzien van het betrekken van levensbeschouwelijke groepen en organisaties worden per situatie afwegingen gemaakt. Dat gebeurt dus op basis van de genoemde, onofficiële, maar breed gedragen gedragslijnen. Die maken niet dat moeilijke afwegingen ontbreken. Want hoe zeer moeten de doelen van de overheid en een organisatie synchroon lopen om voor subsidie in aanmerking te komen? En wanneer is er sprake van evangelisatie en wanneer van bezielde werken vanuit een geloofsovertuiging? Worden de in de stad actieve organisaties met een evangelische inslag nu te coulant of juist te streng behandeld? Ook valt op dat het zwaar aangezette onderscheid tussen religieuze en maatschappelijke activiteiten van levensbeschouwelijke organisaties in de subsidiepraktijk niet altijd stand houdt. Zo worden bijvoorbeeld ook religieuze activiteiten als Iftarmaaltijden gesubsidieerd, waarvoor dan maatschappelijke nevensdoelen als 'stimuleren van dialoog en ontmoeting' naar voren worden geschoven. Deze Iftars als subsidiebestemming zijn zowel op stedelijk als deelgemeentelijk niveau overigens duidelijk al weer op hun retour.

Desondanks geven de ambtenaren aan met de huidige praktijk uit de voeten te kunnen. Men geeft aan in de praktijk subsidieaanvragen te kunnen beoordelen op grond van wat zich laat samenvatten als algemene dienstbaarheid aan de samenleving (niet alleen voor de eigen kleine kring, behalve als het gaat om het versterken van de zelfredzaamheid en participatie van de eigen leden), als een bijdrage aan doelen van het (deel)gemeentelijk bestuur en op voorwaarde dat de activiteit niet gericht is op 'zieltjes winnen'.

Officieel afgekondigde richtlijnen hebben geen duidelijke meerwaarde daarbij omdat elke casus toch net weer even anders is, zo vindt een vertegenwoordiger van een deelgemeente: 'Ik vind het prima zo. Het geeft ook de ruimte om die beoordeling iedere keer weer opnieuw te maken.'

De praktijk

In de praktijk van alledag spelen naast deze uitgangspunten historisch gegroeide verhoudingen een grote rol. Rotterdam kent een lange geschiedenis in het samenwerken met levensbeschouwelijke organisaties. Die samenwerking vindt op verschillende terreinen plaats, zoals in hoofdstuk 2 al uiteen is gezet.

Lang niet altijd is daarbij sprake van subsidies, vaak wordt vooral 'geschakeld'; individuen en organisaties worden in contact gebracht met de juiste contactpersonen bij de gemeente. Lang niet altijd komt dat initiatief van de kerken en moskeeën en religieus geïnspireerde stichtingen zelf: 'Ik zie niet veel aanvragen, ook als ik kijk naar onze dienst en wij subsidiëren heel veel partijen.' (vertegenwoordiger JOS).

De initiatieven voor contact of (kleinschalige) samenwerking komen van alle kanten, ook van wethouders zelf, stelt een andere JOS-ambtenaar: 'Er zijn op stedelijk en wijkniveau een heleboel, maatschappelijk heel interessante initiatieven waar wij als overheid eigenlijk niet echt verschrikkelijk veel mee van doen hebben. Maar waar je ook af en toe van hoort dat een wethouder met een activiteit heeft meegedaan. Ik vind dat ook niet zo'n probleem. Het zou heel slecht zijn als elk maatschappelijk initiatief direct afhankelijk zou zijn van de overheid. Laat dingen ook maar spontaan ontstaan.'

Zoals we in hoofdstuk 2 al beschreven, worden de qua omvang grootste subsidies aan (van oorsprong) levensbeschouwelijke organisaties verstrekt door de afdeling Sociale Zaken en Werkgelegenheid (SoZaWe). De meest zichtbare samenwerking met het levensbeschouwelijk georiënteerde middenveld vindt plaats rond de 'bijzondere doelgroepen' van SoZaWe: zwerfjongeren, dak- en thuislozen en verslaafden (in nauwe afstemming met de GGD regio Rijnmond). De organisaties maken deel uit van de lokale 'ketensamenwerking' onder overheidsregie op dit terrein. Iets minder zichtbaar, maar met een grote impact op verschillende domeinen, is de subsidiëring van een aantal levensbeschouwelijke organisaties die als leden van de branche organisatie InZ het vrijwilligerswerk in Rotterdam ondersteunen. Via hen

wordt een uiteenlopende reeks vrijwilligersprojecten bediend. Een derde relatie tussen SoZaWe en levensbeschouwelijke organisaties bestaat op het punt van armoedebestrijding. (Religieuze) zelforganisaties, kerken en moskeeën dragen bij aan het bevorderen van het gebruik van de bijzondere bijstand en andere voorzieningen, door hun directe contact met potentiële cliënten. Door de jaren heen hebben ambtenaren en wethouders bovendien contact onderhouden met lokale anti-armoedeplatforms en cliëntennetwerken op dit terrein, waarachter levensbeschouwelijke stichtingen een stuwende kracht vormen. Ook werkt SoZaWe via het Fonds Bijzondere Noden Rotterdam samen met levensbeschouwelijke fondsen.

De dienst JOS verstrekt subsidies op onder andere de gebieden inburgering, participatie en burgerschap. Rechtspersonen met een levensbeschouwelijke achtergrond komen in aanmerking voor subsidie, mits de instelling voldoet aan de vereisten van democratisch functioneren.³⁵ Het aantal subsidieverstrekingen aan levensbeschouwelijke organisaties vanuit JOS is echter beperkt, gezien het totale budget. Een langdurige relatie vanuit JOS is er met het islamitische platform SPIOR, dat momenteel uitsluitend subsidies voor projecten ontvangt. Daarnaast voert Stichting MARA sinds 2005 het – overigens in inhoud en opzet geheel seculiere – programma ‘Welkom in Rotterdam’ uit.³⁶

Vrij recent is in het college besloten dat JOS het relatiebeheer met levensbeschouwelijke instellingen tot haar rekening moet gaan nemen. Door min of meer te fungeren als ‘brievenbus, als intermediair’. Dit moet nog vormgegeven worden. Het idee is om twee tot drie keer per jaar een bijeenkomst te organiseren met alle levensbeschouwelijke organisaties. Tijdens deze bijeenkomst zal de gemeente met de kerkgenootschappen spreken over de hoofdpunten van het gemeentelijk beleid en de maatschappelijke signalen die de organisaties opvangen. De taak van de dienst zou dan het schakelen tussen de organisaties en de gemeentelijke afdelingen zijn. Weet hebben van elkaars activiteiten en voor de stad en burgers nuttige verbindingen leggen tussen de algemene overheidsorganen en de *civil society* (schakelen), is wat de gemeente nastreeft.

35 (artikel 11 en 12 Uitvoeringsregeling Subsidieverordening Rotterdam 2005).

36 Het programma komt voort uit het collegeprogramma ‘Rotterdam zet door’ van het college 2002 -2006.

Ten slotte heeft de gemeente er de laatste jaren voor gekozen om samenwerking en dialoog tussen levensbeschouwelijke organisaties met verschillende religieuze achtergronden te ondersteunen. Zo worden het nieuwe platform voor Levensbeschouwing en Religie (L & R) en de koepelorganisatie SKIN-Rotterdam licht door hen ondersteund (ondergebracht bij de Stichting Samenwerking Maatschappelijk Activeringswerk). De eerder genoemde islamitische koepel SPIOR bestaat al veel langer.

Veranderingen in subsidiebeleid

Het subsidiebeleid van de gemeente Rotterdam is door de jaren heen in veel opzichten strikter geworden. Van min of meer vaste subsidies in het verleden – afgezien van af en toe een bezuinigingsronde – gaat de gemeente nu in de regel slechts jaarlijkse subsidieverplichtingen aan. Ook lijkt het subsidiebeleid frequenter dan voorheen te worden ingezet om tot fusies en andere vormen van samenwerking tussen organisaties te komen. Er wordt daarnaast strikt op projecten gestuurd. Zo moesten de (levensbeschouwelijke) organisaties die onder het stedelijk vrijwilligersbeleid vielen tot tien jaar geleden verantwoording afleggen over al hun uitgaven (activiteiten) en inkomsten (zoals die van fondsen, donateurs) en ontvingen zij in ruil daarvoor min of meer vaste budgetsubsidies. Nu subsidieert de gemeente uitsluitend specifieke projecten en hoeven de organisaties alleen over deze gesubsidieerde activiteiten verantwoording af te leggen aan de gemeente. Deze verandering heeft volgens de voormalig coördinator vrijwilligersbeleid SoZaWe 'een heldere scheiding gebracht tussen de gesubsidieerde activiteiten en de overige activiteiten die deze organisaties ontplooiën, maar waarvoor de overheid geen verantwoording wil of kan nemen.' Een neveneffect is wel dat de gemeente nu minder direct zicht heeft op die andere activiteiten en op andere inkomsten van de organisaties.

In de verzakelijking van het subsidiebeleid schuilt daarnaast volgens een ambtenaar het risico dat ambtenaren zich teveel beperken tot 'de begrotingscyclus'. Terwijl het juist de kunst is 'om te communiceren buiten die cyclus om, want dan hoor je ook het meest. Dan is het ook een gesprek zonder bijbedoelingen. Bij een subsidiegesprek proberen organisaties je altijd naar de mond te praten, want ze gaan geen controverses zoeken op dat moment, ze willen aardig blijven.' (ambtenaar Bestuursdienst).

In algemene zin betekenen de aanscherpingen in de subsidiesystematiek 'dat subsidie bij wijze van voorziening minder toegankelijk wordt voor nieuwe

groeperingen. Dat vereist nog al wat techniek, wat handigheid, wat ervaring om dat kunstje te kennen. Dus dat hele subsidieregime is niet zo vanzelfsprekend als ambtenaren vaak denken.' (ambtenaar Bestuursdienst). Om subsidie toegankelijker te maken, maar ook om met minder organisaties zaken te hoeven doen, kiest de gemeente er daarom soms voor om subsidiestromen via een 'vertrouwde' organisatie te laten lopen. Deze organisaties hebben vaak meer zicht op de 'nieuwe' en ongesubsidieerde organisaties. Zij nemen ook – geen officieel argument – de 'eerste schifting' van de overheid over.

Deelgemeentelijke visies en beleid

Rotterdam kent een enorme diversiteit in culturele, etnische en religieuze achtergronden van haar bewoners. Die diversiteit maakt dat er tussen deelgemeenten grote verschillen in bevolkingssamenstelling bestaan, in sociale problemen en vooral ook in levensbeschouwelijke organisaties. Waar in de ene deelgemeente islamitische organisaties sterk vertegenwoordigd zijn, tref je in een andere deelgemeente vooral de 'traditionele' christelijke organisaties aan. Deze verschillen maken het lastig om in alle deelgemeenten een eenduidig beleid te voeren richting religieuze zelforganisaties – nog afgezien of dat strookt met het feit dat de deelgemeenten er juist zijn om beleid 'dicht bij de burger' te maken, 'welzijn op maat', et cetera. De deelgemeenten zien hun kracht in specifiek beleid, gericht en gebaseerd op de praktijk in de wijk. Ook komen de verschillen in 'politieke kleur' tussen de deelgemeenten tot uiting. We zien dan ook aanzienlijke verschillen tussen deelgemeenten in hun relatie met levensbeschouwelijke organisaties.

De deelgemeente Delfshaven is bijvoorbeeld geen voorstander van het subsidiëren van levensbeschouwelijke organisaties. Liever ondersteunen zij algemene organisaties, die voor iedereen werken en open staan voor iedereen. Levensbeschouwelijke organisaties worden dan ook relatief weinig gesubsidieerd. Levensbeschouwelijke organisaties kloppen wel in toenemende mate aan bij de deelgemeente voor subsidie. 'Dat heeft ook te maken met het verdwijnen van de ID-banen. (...) Je ziet dat ze de deelgemeente ontdekken voor de middelen', zegt de portefeuillehouder. Een voorbeeld is de stichting Aya Sofia, gelieerd aan een Turkse moskee in Bospolder-Tussendijken. Om de maatschappelijke activiteiten van de stichting te kunnen continueren, is het project 'Schakel Aya' opgezet. Op verzoek van de deelgemeente zijn de algemene organisaties voor welzijnswerk en maatschappelijk werk in 'Schakel

Aya' een samenwerkingsverband aangegaan met de levensbeschouwelijke stichting, die daar voordeel bij heeft. 'Maar wij als collectief hebben er ook wat aan, omdat we daar mensen treffen die bijna door het vangnet vallen of er helemaal doorheen gezakt zijn. Daar help je elkaar nadrukkelijk. Zeker als vindplaats van bepaalde doelgroepen. (...) Dan heb je het over maatwerk.' Het uiteindelijke doel is dat mensen meer zelfredzaam worden en zich als actief burger inzetten. Maar actief participeren kan starten in een vertrouwde omgeving als de moskee.

De portefeuillehouder verzet zich overigens tegen het beeld dat algemene instellingen groepen niet kunnen bereiken, of te 'wit' zouden zijn: 'Het verhaal is dan: ik ken de doelgroep het best, laat mij het doen, ik ben de specialist. (...) Het zijn gesprekken die ik iedere week wel drie keer voer met organisaties die graag voor de Wmo in aanmerking komen. (...) Het eerste wat ik altijd zeg is: word vrijwilliger als het zo dicht bij je ligt, als je het zo graag wilt doen.' Het politieke bestuur moet de lastige afweging maken waar de (te) schaarse professionaliteit wordt ingezet, het feit dat groepen of organisaties vinden dat ze onderbedeeld worden is van alle tijden en onderdeel van het politieke afwegingsproces.

De ledenorganisaties onder de levensbeschouwelijke organisaties moeten in principe zelf hun zaken organiseren. Zolang de organisaties bijdragen aan emancipatie en sociale stijging van hun leden of van anderen, wordt hun bijdrage overigens zeer gewaardeerd: 'In het verleden heb ik wel gemerkt dat mensen die vanuit levensbeschouwelijke overtuiging werk doen, een stukje meer betrokken zijn en meer inspiratie vinden.'

Inhoudelijk heeft de deelgemeente contact met levensbeschouwelijke organisaties in het Burgerplatform Delfshaven. Daar worden de organisaties uitgenodigd voor het creëren van een wijkvisie, ze worden actief betrokken bij het analyseren van beleid. Ook is de deelgemeente alert op overvraging van de vrijwilligersverbanden door gesubsidieerde organisaties die levensbeschouwelijke organisatie puur als 'vindplaats' gebruiken (vooral binnen stedelijke programma's en door commerciële bureaus) en hen het werk laten doen. Onder de 70 tot 80 groepen die van de accommodaties in de deelgemeente gebruik maken, zijn ook enkele met een levensbeschouwelijke achtergrond. De vraag naar accommodaties is heel groot. De deelgemeente vraagt hier wel voor terug dat er activiteiten worden georganiseerd voor de buurt. Religieuze activiteiten worden hier niet of nauwelijks georganiseerd.

Ook in Feijenoord kunnen levensbeschouwelijke organisaties net zoals andere organisaties subsidie ontvangen, maar er wordt uitsluitend van activiteiten uitgegaan. Subsidie kan alleen verkregen worden voor activiteiten en niet voor gebouwen, personeel of professionalisering. Levensbeschouwelijke organisaties moeten wel de meerwaarde van hun activiteiten kunnen aangeven, boven of in aansluiting op de activiteiten van algemene welzijnsorganisaties. Dat laatste gebeurt nog onvoldoende en te weinig precies. Zo ziet de deelgemeente het geven van naailes aan migranten vrouwen niet als een activiteit die bijdraagt aan de leefbaarheid in de deelgemeente. Terwijl de betreffende organisatie bepleit dat de naaicursus een manier is om de vrouwen te bereiken.

De deelgemeentelijke klacht is dat een aantal religieuze zelforganisaties zichzelf herhaalt en te weinig specifiek haar meerwaarde laat zien in projecten. De kwaliteit van het bestuur van deze organisaties laat ook regelmatig te wensen over. Ondanks de ondersteuning die geboden is en wordt bij kadervorming en scholing. Dit neemt niet weg dat de deelgemeente het belang inziet van de religieuze (zelf)organisaties in het leven van veel bewoners. Waar er sprake is van inzet voor de samenleving wordt deze ook op waarde geschat.

Gelijke behandeling van alle (levensbeschouwelijke) stromingen staat centraal. Maar organisaties die heel vernieuwend bezig zijn of zich op een groep richten die niet zo sterk vertegenwoordigd is in het maatschappelijk middenveld of de deelgemeentelijke politiek, krijgen soms wat extra aandacht: 'Je kunt ze niet meer geld geven, je hebt beleid van je doet een aanvraag en dat wordt op dezelfde manier afgehandeld. Maar je kunt ze wel helpen en extra aandacht geven. Je doet er bijvoorbeeld een goed woordje voor of je helpt ze aan wat samenwerkingspartners. Of het vinden van fondsen, op die manier faciliteren.' (ambtenaar deelgemeente Feijenoord).

In de deelgemeente IJsselmonde is lange tijd geen lokaal armoedebeleid geweest, omdat dit werd gezien als gemeentelijk beleid. Daarnaast heeft de deelgemeente pas sinds kort een eigen integratiebeleid, genaamd 'het nieuwkomersbeleid'. Omdat de deelgemeente lang een 'witte gemeenschap' is geweest, was er tot voor kort geen behoefte aan specifiek beleid.

Het specifieke beleid moet tot doel hebben uiteindelijk weer algemeen beleid toe te kunnen passen. De deelgemeente kent op dit moment enkele levensbeschouwelijke organisaties, waarmee zij regelmatig contact heeft

binnen het platform Geloof en Samenleving. Hierin zijn voornamelijk de grotere christelijke kerken vertegenwoordigd en naast de deelgemeente bijvoorbeeld ook het maatschappelijk werk en het ouderenwerk. De deelgemeente kent een algemeen subsidiebeleid, inhoudende dat initiatieven die alle burgers ten goede komen in aanmerking kunnen komen voor subsidie. Per geval wordt beslist. In de praktijk wordt slechts aan vijf (christelijke) levensbeschouwelijke organisaties subsidie versterkt, waarbij de subsidie aan het buurtwerk van de Gereformeerde kerk structureel is. De deelgemeente ziet het belang van levensbeschouwelijke organisaties, omdat zij een vertrouwensband met mensen hebben en daardoor meer zicht hebben op armoede dan de deelgemeente. Maar vanuit de 'nieuwe groepen' bestaat veel achterdocht ten opzichte van de deelgemeente, zo merkt men. Dit maakt het lastig voor de deelgemeente om contact te leggen met alle verschillende religieuze groepen: 'In het platform is dat wel duidelijk de invalshoek, samenwerking, samen optrekken en er met elkaar het beste van maken. Die achterdocht die je dan toch merkt bij nieuwe groepen en het contact krijgen met nieuwe groepen, dat is gewoon nog heel moeizaam. (...) Kijk, op het moment dat je met elkaar praat kun je wat doen.' (ambtenaar IJsselmonde).

Ondanks de verschillen zien we ook overeenkomsten: de deelgemeenten benadrukken de centrale positie van de *algemene* organisaties, ze proberen subsidiëring van activiteiten van organisaties zonder achterban tegen te gaan en worstelen soms met de subsidieaanvragen, omdat in de discussies daarover ook persoonlijke en groepsbelangen meespelen. ('Waarom wij als Turkse moskee A niet en Turkse stichting B wel? Waarom christelijke organisatie x wel en islamitische stichting y niet?'). Deze belangen spelen overigens niet alleen bij subsidiëring van levensbeschouwelijke organisaties een rol. Uiteindelijk komt in de deelgemeenten maar een heel klein deel van het totale budget dat beschikbaar is voor zaken als burgerparticipatie, samenlevingsopbouw, welzijn, maatschappelijk werk, et cetera terecht bij levensbeschouwelijke organisaties of op religieuze groepen gerichte initiatieven; niet meer dan vier procent.³⁷

37 Een berekende inschatting op basis van recente (2008 en /of 2009) subsidieoverzichten / subsidieverstrekkingen.

6.3 *Samenwerking vanuit het perspectief van de levensbeschouwelijke organisaties*

De vorige paragraaf gaf inzicht in de afwegingen rond samenwerking, zoals die in diverse geledingen van de Rotterdamse overheid worden gemaakt. Hieronder komt de visie van de levensbeschouwelijke organisaties aan de orde. Wat zijn hun afwegingen om wel of niet samen met de overheid op te trekken? En wanneer komt het daadwerkelijk tot samenwerking?

Gedeelde doelen

Vaak hangt de mogelijkheid tot samenwerking af van gedeelde belangen en doelen. 'Als je doelen sporen kun je goed samenwerken.' (Wijkpastoraat Middelland-Zuid). Dat is volgens The Innercity Project – dat rond zijn voedselverstrekkingen aan daklozen op straat enkele aanvaringen met de overheid had – ook wel 'het spel dat je moet spelen. Zij hebben een bepaalde visie op dingen en een bepaald doel voor ogen en wij ook. En soms staat dat tegenover elkaar en soms gaat het over cohesie in de wijk (..) en dan trek je natuurlijk samen op.'

Visie op 'scheiding kerk en staat'

De heersende interpretatie van de scheiding tussen kerk en staat in Nederland wordt door de meeste geïnterviewde organisaties begrepen en gewaardeerd: geen inmenging in elkaars instituties of in de inhoud van de geloofsbeleving, wél wederzijds contact en samenwerking op gedeelde doelen. Samengevat vinden zij: de kerk, moskee of religieuze stichting is zelf verantwoordelijk voor de activiteiten en het eigen voortbestaan. Religieus geïnspireerde groepen of organisaties moeten een eigen koers willen en kunnen volgen. De maatschappelijke inzet mag wel ondersteund worden door de overheid. Daarbij wordt groot belang gehecht aan 'wederzijds respect' en een 'gezonde dialoog'. Sommige geïnterviewden tekenen daarbij het gevoel aan dat de scheiding tussen kerk en staat soms verkeerd geïnterpreteerd wordt en leidt tot de opvatting dat godsdienst niet thuis hoort in de publieke ruimte.

Vooraf islamitische organisaties geven aan niet altijd te begrijpen hoe gemeente en deelgemeenten omgaan met de scheiding van kerk en staat. Zo geeft een organisatie aan dat subsidieaanvragen van moskeeën en Turkse en Marokkaanse zelforganisaties voor Iftarmaaltijden niet worden gehonoreerd, maar dat deze wel ondersteund worden als de (deel)gemeente zelf (mede)organisator is. Ook hebben enkele islamitische organisaties het gevoel dat de

scheiding niet voor alle geloven op dezelfde manier wordt toegepast: 'Er zijn in Nederland heel veel christelijke organisaties, of heel veel maatschappelijke organisaties met een christelijke achtergrond en die worden anders behandeld.' (Stichting voor Vernieuwing en Participatie). De pastor van de Christian Family International stelt dat kerk en staat niet echt gescheiden kunnen worden. Hij vertolkt bovendien een christelijke minderheidsstem met zijn pleidooi dat de overheid meer zou moeten bijdragen aan duidelijke christelijke uitingen (behoud van kerken) in de stad.

De vertegenwoordiger van de vereniging Ettaouhid waarschuwt voor een te krampachtig aanbrengen van scheiding tussen kerken en moskeeën enerzijds en hun maatschappelijke activiteiten anderzijds. Hij stelt dat de huidige subsidieregels de inzet van imams en dominees en hun gemeenschappen onderschatten. Die inzet zou je best wat genereuzer mogen waarderen: 'Voor het bidden hoeven zij niet te worden betaald, maar wel voor de activiteiten die zij doen.' Alle aparte stichtingen die worden opgericht omdat die wel subsidie mogen ontvangen, leiden volgens Ettaouhid tot verlies van kostbare tijd en geld, bureaucratie en soms tot vormen van eigenbelang. Terwijl 'wanneer er subsidie gegeven wordt aan een kerk of moskee, dan weet je dat dit geld naar goede doelen gaat. Deze organisaties zijn namelijk altijd bezig met goed doen, het goede doen voor de samenleving.'

Openheid, erkenning en waardering

Bijna alle levensbeschouwelijke organisaties hechten er sterk aan dat de overheid hun werk –'puur winst voor de samenleving' – kent en waardeert. Dat begint bij contact, dat behalve een stap naar waardering ook het begin van (mogelijke) samenwerking is. Wij vroegen onze respondenten naar veranderingen in de houding van de overheid gedurende de laatste vijf jaar. Over het algemeen geven de levensbeschouwelijke organisaties in Rotterdam aan dat er de laatste jaren meer erkenning is gekomen voor hun werk. De gemeente ziet de waarde van de organisaties en uit haar waardering ook publiekelijk. Ook de bereidheid van de zijde van de overheid tot daadwerkelijke samenwerking is licht gegroeid in de laatste jaren.³⁸ De Wmo is volgens

38 Een aantal organisaties kon ook het huidige niveau van samenwerking plaatsen tegenover de situatie tien of vijftien jaar geleden. Ook in die vergelijking over een langere periode is de inschatting dat de houding van de Rotterdamse overheid jegens religieus geïnspireerde inzet grosso modo wat opener is geworden en dat de samenwerking niet verminderd is. De relaties zijn tegelijkertijd duidelijk minder bestendig geworden: de samenwerking wordt veelal van jaar tot jaar opnieuw bekeken en de organisaties geven aan dat de kans op onverwachte of rigoureuze wijzigingen in de opstelling van de overheid groter is door het meer gepolariseerde politieke klimaat van de afgelopen zeven, acht jaar.

sommige organisaties een teken dat het laagdrempelige, lokale sociale werk – ook dat van de levensbeschouwelijke organisaties – meer en meer als partner wordt gezien in de aanpak van sociale problemen. In wijken zijn als uitvloeisel daarvan samenwerkingsverbanden ontstaan tussen levensbeschouwelijke organisaties, reguliere instellingen en de overheid. Anderen zien nog niet veel stimulans van de Wmo uitgaan of beschouwen de invoering tot nu toe vooral als een ‘overlegcircus’ zonder uitkomsten. ‘In de Wmo laat de overheid heel duidelijk zien: kerken zijn partners hierin en wij willen iets met jullie. Andersom is die lijn nog niet dat kerken denken wij willen ook iets met de Wmo en wij zien daar kansen in, dat moet nog beginnen.’ (Stichting MARA). De aandacht wordt in dank aanvaard, maar leidt ook tot enige verwondering: ‘Ze hebben ons ontdekt als een plek waar je iets met sociale cohesie en burgerschap kunt... Ze hebben jaren niet gezien dat we dat al heel lang deden.’ (KSA).

Uitbreiding en professionalisering

Sommige organisaties zien deze waardering behalve in woorden graag ook omgezet worden in financiële ondersteuning: ‘Dat vind ik eigenlijk niet meer dan billijk, omdat wij gewoon heel veel betekenen voor deze buurt.’ (Wijkpastoraat Bloemhof). ‘Wat deze kleine kerk doet voor de stad Rotterdam is vaak onzichtbaar, maar we doen heel veel. Als we meer financiële hulp zouden ontvangen, zou dit misschien nog wel meer kunnen worden.’ (Hope International Baptist Church). Dit signaal, dat met overheidssteun meer kan worden gedaan voor de stad, klinkt vaak. Voor veel organisaties zou dat uitbreiding van projecten betekenen of het kunnen starten van nieuwe. Samenwerking met de overheid kan de activiteiten ook versterken en professionaliseren. ‘Zij [de overheid] hebben allerlei middelen ter beschikking gesteld, qua personeel maar ook qua kennis. Zo hebben wij een medewerker toegekend gekregen vanuit JOS, die ons kwam ondersteunen. Daarnaast mogen al onze jongerenwerkers een verbetertraject volgen bij JOS. Dus dat is een professionaliseringsslag vanuit de gemeente.’ (Abou RakRak).

Op het terrein van de opvang van dak- en thuislozen is de uitbreiding van de activiteiten heel duidelijk. De organisaties die ingeschakeld zijn binnen het Plan van Aanpak van het Rijk en de vier grote steden hebben hun activiteiten sterk kunnen uitbreiden. De steden zijn voor uitvoering van het plan rijkelijk van middelen voorzien. Onder regie van de GGD en de dienst

SoZaWe werken zij in de 'sluitende lokale aanpak', van een centraal onthaal van cliënten en naadloze ketensamenwerking aan de doorstroming van cliënten naar betere woonomstandigheden en naar op maat gesneden zorgtrajecten.

Anderen zien de samenwerking met de overheid als een kans om in ieder geval de basis op orde te krijgen. Vooral onder de migrantenkerken is er een grote behoefte aan beschikbare gebouwen; in Rotterdam is het volgens hen lastig om een kerkgebouw of een gebouw voor sociale activiteiten te bemachtigen. Volgens de Scots International Church is de sociale functie van de kerk in andere steden meer erkend dan in Rotterdam.

Beïnvloeden beleid via netwerken

Via een goede relatie met de overheid hebben levensbeschouwelijke organisaties de mogelijkheid om het beleid te beïnvloeden en als stemversterker voor (kwetsbare) cliënten of leden op te treden. Zoals in hoofdstuk 5 besproken, participeren veel levensbeschouwelijke organisatie dan ook in platforms en overleggen en ontmoeten daarin de overheid of treden via deze verbanden gezamenlijk op richting de overheid. Een goed voorbeeld is SPIOR, dat haar politieke contacten gebruikt om beleid bij te sturen. Onlangs deden ze dat omdat ze ontevreden waren over de uitwerkingen van de aanbevelingen over een onderzoek naar het pedagogische klimaat in moskeeën waar (bij)les wordt gegeven. Om dat klimaat te verbeteren wilde SPIOR een zwaarder scholingstraject voor docenten dan de gemeente aanvankelijk voorstelde. Via politieke contacten is toen met succes druk uitgeoefend.

Ook op specifieke domeinen als armoede en sociale zekerheid, maatschappelijke ondersteuning (Wmo) en de problematiek van uitgeprocedeerde asielzoekers en andere ongedocumenteerde migranten zoeken levensbeschouwelijke organisaties contact met de overheid, bijvoorbeeld via Wmo-raden en platforms, anti-armoedenetwerken (ROTAN). Ook bundelen zij expertise en kracht om gezamenlijk knelpunten bij de overheid aan te kunnen kaarten (Rotterdams Ongedocumenteerden Steunpunt).

Zelfstandigheid

Zelfbewust of niet, de meeste organisaties hebben moeite hun activiteiten te financieren; fondsen moeten steeds meer bezuinigen, met de economische crisis komen er minder giften binnen en de achterban is vaak zelf te

arm om bij te kunnen dragen. Om de activiteiten te kunnen blijven uitvoeren, zien levensbeschouwelijke organisaties zich genoodzaakt om bij de overheid aan te kloppen. Hierbij geven de organisaties wel aan dat zij (gedeeltelijk) onafhankelijk willen blijven en vrije ruimte willen houden om de eigen werkwijze toe te passen. 'Hoe meer we krijgen binnen onze eigen termen, hoe beter het is. Als je maar controle kunt blijven houden over je methode, over je inhoud en over je betrouwbaarheid naar buurtbewoners. Als dat in het geding gaat komen dan houdt het op.' (Wijkpastoraat Middel-land-Zuid).

Dit laatste is van groot belang, omdat levensbeschouwelijke organisaties steeds aangeven hun eigen doelen te willen kunnen stellen en kritisch te kunnen zijn naar de overheid. Dat is volgens hen nodig om goed op te kunnen komen voor de belangen van hun achterban of voor de doelgroepen in nood die zij (zeggen te) vertegenwoordigen. Zo zet een aantal levensbeschouwelijke organisaties zich in voor 'ongedocumenteerden' die op straat belanden, terwijl de rijksoverheid deze mensen het land uit wil hebben of hun aanwezigheid ontkent en de gemeenten verbiedt voor deze groep maatregelen te treffen. De ervaringen van levensbeschouwelijke organisatie lopen op dit punt echter uiteen. Er zijn levensbeschouwelijke organisaties die tevreden vast stellen dat nieuwe noden en doelgroepen kunnen worden voorgedragen bij de gemeente, maar anderen benadrukken dat de overheid meer en meer probeert te sturen wie er op welke manier geholpen kunnen worden.

Ook zijn er levensbeschouwelijke organisaties die het niet mogelijk achten hun religieuze activiteiten te scheiden van de maatschappelijke activiteiten, of althans niet in de mate en vorm zoals de overheid het zou willen. Zij zijn van mening dat het geloof juist de factor is die hun activiteiten zo effectief maakt: 'Kom niet aan ons programma, want dit is wie we zijn en dit is wat we onze doelgroep te bieden hebben. Maar samenwerking kan ook met respect voor de verschillen in werkwijze en identiteit. Het gaat erom dat je samen iets betekent voor de mensen. We kunnen veel meer, als ze een beetje meer willen meewerken. Want we hebben de passie, de *knowhow*, we hebben die ervaring en we hebben een staf die heel gepassioneerd is en die iets wil en kan betekenen voor de samenleving.' (Victory Outreach).

De voorgangers van Victory Outreach geven hun streven naar samenwerking met de overheid niet op. Anderen hebben hun pogingen om subsidie te

verwerven niet geheel vrijwillig stopgezet, hoewel teleurstelling of onvrede daarover soms gemaskeerd wordt. Nog weer anderen zien uit eigen beweging, met het oog op behoud van onafhankelijkheid, geheel of gedeeltelijk af van subsidiëring.

Tijdsinvestering

Een andere reden dat subsidierelaties worden gemeden is de bureaucratie die ermee gepaard zou gaan. Zo zijn de aanbestedingstrajecten volgens sommigen erg ingewikkeld. De opinie heerst dat de er bij de gemeente de neiging is 'om in termen van procedures te denken in plaats van in termen van mensen.' (Pauluskerk). Daarnaast voelen veel levensbeschouwelijke organisaties er niets voor om hun begunstigden te gaan registreren of om hun activiteiten te verantwoorden in rapporten waarvan ze het gevoel hebben dat ze toch niet worden gelezen. De tijd die daarin gestopt moet worden, kan beter besteed worden aan activiteiten voor de mensen waar het om draait, zo is het gevoel. 'Gemeente of geen gemeente, het werk gaat gewoon door.' (Glorious Chapel).

Naast het papierwerk dat samenwerking met de overheid met zich mee brengt, zien we dat organisaties het moeilijk vinden de tijd te vinden om met de overheid samen te werken en te overleggen. 'Er is een overvloed aan vergaderingen. Onze mensen werken om te overleven en hebben overdag geen tijd om vergaderingen bij te wonen. Vergaderingen zijn soms van twee tot zes, nou dan moet je gewoon naar je werk.' (Sagrada Familia).

Voor de organisaties met een professionele staf geldt dat bezwaar minder, hoewel ook zij vaak een beroep moeten doen op hun onbezoldigde penningmeesters, voorzitters, et cetera. De aanscherping in de subsidiesystematiek waarden deze organisaties wat positiever. Het maken van scherpe productafspraken en het verantwoorden van de resultaten naar buiten toe kan ook worden benut voor het versterken van inzicht in de eigen bedrijfsvoering, stelt bijvoorbeeld de directeur van KSA.

Duurzaamheid relaties

Wat de organisaties ook zorgen baart, is het gebrek aan duurzame relaties met de overheid. Subsidies worden verstrekt op jaarbasis, waarbij je maar moet hopen dat de subsidie het jaar erop zal doorlopen. Dit maakt het moeilijk om meerjarige projecten en activiteiten te plannen. Maar ook

inhoudelijk hebben de organisaties het gevoel dat het moeilijk is om een relatie op te bouwen met de gemeente of deelgemeente. Bestuurders, maar ook de ambtenaren waar ze mee van doen hebben, wisselen vaak. Dit maakt ook dat de kennis en kunde van ambtenaren soms te wensen overlaait. 'Ze durven hun procedures niet toe te passen omdat ze bang zijn voor de hete adem van de politiek. Of ze kennen de procedures niet goed en zijn daardoor niet in staat om het broodnodige maatwerk te leveren.' (dominee Pauluskerk over ervaringen met klantmanagers van SoZaWe).

Ongelijkwaardigheid

In veel interviews viel te beluisteren dat de relatie met de overheid niet altijd als gelijkwaardig wordt ervaren. Het idee heerst dat de overheid een groot beroep doet op de kennis en het netwerk van levensbeschouwelijke organisaties, terwijl zij hier weinig voor terug krijgen. De volgende uitspraken illustreren dit gevoel: 'Als de overheid de moskee nodig heeft zoekt ze contact, maar als de moskee de overheid nodig heeft dan komen ze niet'. (Stichting Aya Sofia). Of: 'In veel andere landen, zoals de Verenigde Staten en Colombia, zoekt de overheid het contact en geniet Victory Outreach veel respect. In Nederland begint dat ook langzaam op gang te komen, maar er is nog een lange weg te gaan en vaak zijn de motieven om samen te werken niet zuiver. Heel vaak wordt ieder ander er beter van en niet de kerk. Wanneer er verkiezingen zijn dan worden we gevraagd om mee te helpen en dan zien we alle politieke partijen, daarna zie je ze niet meer.' (Victory Outreach).

Diverse kerkelijke gemeenten, parochies, islamitische stichtingen en verenigingen uitten ook hun ongenoegen over organisaties die namens de overheid of namens reguliere instellingen hun achterbannen willen voorlichten over, of motiveren voor, uiteenlopende problemen of verbeteringen. De klacht is dat het er veel zijn en dat deze intermediairs wel betaald krijgen voor hun inspanningen (en dus mede een eigen belang nastreven) en tijd opeisen van de drukbezette vrijwilligers of voorgangers van de geloofsge-meenschappen.

Het idee dat de overheid vooral komt halen en weinig brengt, maakt dat verschillende levensbeschouwelijke organisaties, in het bijzonder 'de nieuwere', sceptisch staan tegenover de overheid en de nodige wrevel uiten. Opvallend is dat de ongelijkwaardigheid in de relatie overheid - levensbeschouwelijke organisaties, zij het minder hevig, ook wordt beleefd bij

levensbeschouwelijke organisaties die traditioneel nauw samenwerken met de overheid en relatief veel subsidie ontvangen. Van hen wordt verwacht dat ze transparant zijn en al hun gesubsidieerde activiteiten nauwkeurig verantwoorden, terwijl de overheid zelf volgens hen niet altijd even transparant is naar de organisaties toe. Elke overheidsdienst heeft haar eigen verantwoordingsstelsel en het verloop van de besluitvorming over de subsidies bemoeilijkt een goede bedrijfsvoering. Ook wordt, veel meer dan voorheen, de druk gevoeld dat de overheid per jaar de samenwerking kan opzeggen, terwijl organisaties geacht worden zich langdurig aan bepaalde cliënten, projecten of buurten te verbinden. Omdat ook de andere potentiële grotere financiers, voornamelijk fondsen, steeds meer op kortere subsidierelaties (maximaal drie jaar) koersen, geeft dit onzekerheid in de bedrijfsvoering.

Afhoudende achterban

Tot slot zijn levensbeschouwelijke organisaties ook vaak afhankelijk van de visie van de achterban op samenwerking met de overheid. Zo geeft SPIOR aan dat moslims vaak wantrouwig zijn ten aanzien van de overheid en zich niet welkom voelen. Dat leidt tot terughoudendheid in het aangaan van contacten. Er is sprake van een 'verharding in de samenleving', zo meent men. Om de leden, sympathisanten of vrijwilligers toch te kunnen motiveren tot samenwerking is een actieve rol van gezichtsbepalende individuen binnen de organisaties van belang. Om goed op het grensvlak van de publieke en levensbeschouwelijke sfeer te kunnen opereren, is persoonlijk *commitment* vaak doorslaggevend: 'Uiteindelijk hangt het succes van de samenwerking tussen de gemeente en een levensbeschouwelijke organisatie af van de moed van mensen om te staan voor wat zij denken dat goed is en door niet in de pas te lopen met kerkelijke of politieke agenda's.' (Scots International Church).

6.4 Afsluiting: redenen voor (afzien van) samenwerking

Houden de Rotterdamse organisaties samengevat vooral afstand van de overheid of zoeken zij graag haar nabijheid? En valt er wel wat te kiezen voor hen? Nee, niet altijd. Het gaat immers steeds om de positie die organisaties zelf (willen) innemen en de plek die ze toebedeeld krijgen door de overheid. Maar ook *goodwill* en vertrouwen bij andere partijen in de stad, zoals de welzijn- en zorgaanbieders spelen een rol. En natuurlijk wat deze

organisaties al voor hun rekening nemen (vallen er gaten in de zorg of ondersteuning waar de levensbeschouwelijke organisaties in kunnen of willen springen?). Ook de specifieke historische ontwikkeling van organisaties en keuzes van de overheid in het verleden voor bepaalde aanbieders van welzijns- en zorgdiensten, spelen een rol. Maar uiteindelijk draait het toch ook telkens om inhoudelijke en strategische afwegingen aan beide kanten.

De Rotterdamse overheid staat, samengevat, open voor contact en samenwerking met godsdienstige gemeenschappen of levensbeschouwelijk geïnspireerde instellingen. Dat wil niet zeggen dat *subsidierelaties* steeds worden nagestreefd. Verzoeken om subsidiering van initiatieven worden beoordeeld op hun bijdrage aan doelen van de overheid, ongeacht de achtergrond van de aanvragende organisatie. In de samenwerking schuurt en wringt het bovendien soms, maar dat heeft door de jaren heen ook tot nieuwe vormen van samenwerking geleid, bijvoorbeeld rond participatie, armoedebestrijding, de begeleiding en opvang van gemarginaliseerde of overlastgevende groepen in de stad en op het punt van interreligieuze dialoog en samenwerking.

Er is over de laatste vijf jaar geen substantiële uitbreiding van de 'vaste' financiële relaties waar te nemen. De totale omvang van subsidierelaties die jaarlijks verlengd worden en in die zin langlopend zijn, lijkt gelijk gebleven (in ieder geval tot en met 2009). Wel zijn er de laatste vijf jaar meer tijdelijke 'potjes' beschikbaar geweest, zoals experimenteergelden (rond de Wmo, informele zorg, dialoog) en middelen op basis van landelijke thema's (eengerelateerd geweld, opvoedingsondersteuning, wijkaanpak) waar ook levensbeschouwelijke organisaties uit hebben kunnen putten. Religieuze gemeenschappen zelf (kerken en moskeeën) ontvangen nauwelijks subsidie in Rotterdam. Op de terreinen van het stedelijk vrijwilligersbeleid en de opvang en begeleiding van dak- en thuislozen en ex-gedetineerden, ontvangen zelfstandige, professionele, levensbeschouwelijke organisaties substantiële subsidies, op alle andere terreinen zijn subsidies aan levensbeschouwelijke organisaties, zeer beperkt. Samenwerking met algemene organisaties vormt daar de regel. Ook binnen de deelgemeenten is dat het geval. Op deelgemeentelijk niveau blijven subsidies aan religieus georiënteerde groepen en organisaties onder vier procent van de totale uitgaven aan welzijn, maatschappelijk werk, opbouwwerk, inburgering, et cetera.

De overheid stuurt via subsidies aan op samenwerking tussen organisaties: deelgemeentelijke subsidies zijn in de praktijk eerder te verkrijgen als godsdienstige groeperingen samenwerking zoeken met algemene maatschappelijke instellingen. De stedelijke overheid dringt aan op samenwerking tussen gevestigde organisaties en 'nieuwkomers' en moedigt samenwerking binnen (interreligieuze) platforms aan. Volgens organisaties en gemeentelijke vertegenwoordigers zijn in de afgelopen tien jaar de kwaliteits- en verantwoordings-eisen rond subsidies opgeschroefd. Dat beïnvloedt vooral de mogelijkheden van kleinere vrijwilligersorganisaties, hoewel organisaties ook ondersteuning kunnen krijgen bij de versterking van hun bestuurskracht en het opzetten van projectplannen en daar niet altijd optimaal gebruik van maken.

Samengevat spelen **voor de overheid** bij het aangaan van relaties met levensbeschouwelijke organisaties de volgende overwegingen een rol.

- Waardering voor maatschappelijke inzet door de levensbeschouwelijke organisaties in algemene zin en specifiek voor de vrijwillige inzet.
- De wens om *feeling* te houden met bepaalde delen van de samenleving die bereikt kunnen worden via deze organisaties.
- De wens om het bereik van overheidsmaatregelen te vergroten.
- Erkenning van de kwaliteit van de dienstverlening door levensbeschouwelijke organisaties. Om met hulp van deze organisaties effectiever de eigen doelen te kunnen bereiken: beter bereik van bepaalde groepen burgers (kerken en moskeeën als vindplaats) en betere dienstverlening.
- Bijdrage aan dialoog in de stad tussen groepen met verschillende culturen en religies.
- Bijsturen van activiteiten van organisaties in de richting van samenwerking met vooral algemene dienstverlenende organisaties.
- Versterken van het kader van vrijwilligersorganisaties / zelforganisaties en van het maatschappelijk middenveld in brede zin.
- Meer praktische overwegingen: religieus geïnspireerde vrijwilligers zijn gemiddeld meer uren per week en bovendien langduriger actief; de inzet van levensbeschouwelijke organisaties is door inbreng van vrijwilligers en eigen financiële middelen relatief 'goedkoop'.³⁹

39 Dit argument boet aan belang in: volgens ambtenaren brengen organisaties steeds vaker de volledige kostprijs in rekening en ook organisaties geven aan de inzet van vrijwilligers en eigen middelen gescheiden te willen houden van door de overheid te financieren projecten.

Terughoudendheid kan voortkomen uit:

- Een bepaalde uitleg van de scheiding kerk en staat.
- Niet stroken van activiteiten van organisaties met doelen van het politieke bestuur.
- Onvoldoende kwaliteit van de subsidieaanvragen.
- De wens om de *civil society* de ruimte te laten, niet te zeer in te mengen.
- Onvoldoende overzicht van het levensbeschouwelijke veld, te beperkte menskracht voor het onderhouden van contacten en het 'schakelen' tussen groepen / organisaties en de gemeente.

Alles overziend gelden **voor de levensbeschouwelijke organisaties** de volgende redenen voor het aangaan van relaties met de overheid.

- Invloed op beleid overheid ten opzichte van de eigen doelgroep/achterban, door goede relaties met politiek en bestuur.
- Drempels verlagen; contact tussen achterban en overheid versterken.
- De wens om erkend te worden door de overheid.
- De mogelijkheid om financiële steun van de overheid te verwerven en zo meer of sterker door beroepskrachten ondersteunde activiteiten te kunnen ontplooien.

Terughoudendheid bij samenwerking met de overheid kan voortkomen uit:

- De wens om zo vrij mogelijk activiteiten op te zetten en doelgroepen te benaderen naar eigen goeddunken.
- De vrees voor bureaucratische verplichtingen en grote tijdsinvesteringen als samenwerking met de overheid intensiever wordt.
- Onvermogen om de relatie met de overheid te onderhouden en om de verplichte kwaliteit in projectaanvragen en projecten te realiseren.
- Het gevoel dat de overheid vooral 'neemt' en dat samenwerking de organisatie zelf weinig oplevert.
- Het gebrek aan duurzaamheid van relaties met de overheid, zowel op subsidiegebied als inhoudelijk.
- Druk vanuit de achterban om afstand te houden tot de overheid.

De overwegingen en ontwikkelingen leiden tot wisselende posities in de lokale netwerken waar overheid en organisaties elkaar treffen. Op bepaalde momenten en thema's nemen organisaties een 'outsider' positie in, op andere een 'insider' positie.

7 *Kansen en bedreigingen voor de toekomst*

Aan alle geïnterviewden van de levensbeschouwelijke organisaties is gevraagd welke kansen en bedreigingen zij in de toekomst voor hun organisatie zien. In dit hoofdstuk zullen we de genoemde kansen en bedreigingen bespreken. Deze toekomstbeelden en -visies voeden samen met de andere onderzoeksbevindingen de aanbevelingen aan organisaties en overheid (zie Samenvatting en aanbevelingen).

7.1. *Kansen voor de toekomst*

Een veel gehoord antwoord op de vraag wat de kansen voor de toekomst zijn, is dat er altijd mensen buiten de boot zullen vallen en dat levensbeschouwelijke organisaties altijd voor deze groepen zullen moeten blijven opkomen. Op een wrange manier zijn de kansen van levensbeschouwelijke organisaties dus 'verbonden aan de narigheid van de mensen en die neemt alleen maar toe. (...) We zijn harder nodig dan ooit tevoren is ons gevoel.' (Wijkpastoraat Middelland-Zuid). Veel geïnterviewden geven aan dat de overheid hierin meer haar verantwoordelijkheid zou moeten nemen. Toch zien de meeste organisaties ook een blijvende taak weggelegd voor particuliere, levensbeschouwelijke organisaties. Deze organisaties hebben namelijk 'de kennis, de betrokkenheid en bewogenheid en ook de achterban.' (Stichting Ontmoeting). Daarnaast biedt de overheid vaak 'fysieke' hulp, terwijl 'er meer spirituele/psychische problemen zijn in de samenleving' (Christian Family International). Uiteindelijk gaat het steeds om het bewerkstelligen of herstellen van aansluiting: de overheid moet betere maatregelen treffen en zorgen dat ze de mensen die steun nodig hebben ook écht weet te bereiken. Indien nodig door bemiddeling van of met levensbeschouwelijke gemeenschappen of organisaties als vooruitgeschoven post.

Uitbreiding/verbetering

Veel levensbeschouwelijke organisaties in Rotterdam geven aan door te willen gaan met hun activiteiten in de toekomst en deze waar mogelijk te willen uitbreiden. Hierbij wordt vooral gedacht aan het uitbreiden van activiteiten voor kinderen en jongeren, bijvoorbeeld in de vorm van huiswerkklassen, sportactiviteiten of een buurthuis. Er is volgens de organisaties vooral nog te weinig te doen voor jongeren boven de twaalf jaar. Ook zijn sommige organisaties bezig hun activiteiten breder uit te zetten in andere wijken en deelgemeenten en gaan organisaties zich bewust op nieuwe doelgroepen richten. Meerdere levensbeschouwelijke organisaties in Rotterdam hebben de wens om naar een ander (groter) gebouw te verhuizen of hebben dit al gerealiseerd. Het nieuwe multifunctionele gebouw van de Pauluskerk op een 'super A-locatie' is daar een voorbeeld van.

Naast uitbreiding willen veel levensbeschouwelijke organisaties hun werkwijze verbeteren om bijvoorbeeld beter bij mensen 'achter de voordeur' te kunnen komen. 'Daar liggen veel kansen, maar daarin moet je wel samen optrekken met anderen die die kansen ook willen grijpen. (...) Alleen gaan we dat niet redden. Maar ik geloof daar wel in: dat moet en dat kan.' (The Inncity Project). House of Hope wil weer 'meer de wijk in, (...) mensen buiten ontmoeten en gewoon eens een kopje koffie drinken bij iemand. Zo leg je heel makkelijk contact.' KSA is van plan om meer te doen op het gebied van succes meting en het Leger des Heils wil haar 'producten' standaardiseren om medewerkers beter te kunnen opleiden en de kwaliteit van alle afdelingen te waarborgen.

Voor uitbreidingen en verbetering zijn natuurlijk medewerkers, vrijwilligers en geld nodig. Dat dit niet altijd even gemakkelijk is, zal terugkomen bij de bedreigingen. Kansen hiervoor worden voor een deel gezien in de maatschappelijke stages voor scholieren, die waarschijnlijk in 2011 verplicht gaan worden. Interessant is te zien dat levensbeschouwelijke organisaties verschillend denken over de manier waarop uitbreiding het beste kan worden aangepakt. Zo geven sommigen aan professioneler te willen gaan werken: 'Met ziel en zakelijkheid' (Stichting MARA), terwijl anderen toch vooral een kans zien in het laagdrempelig houden van de organisatie: 'Echte kansen, ja, dat is toch klein blijven en dicht bij de samenleving zijn. En natuurlijk de reputatie die we hebben opgebouwd in stand houden.' (Abou RakRak).

Meer samenwerking

De meeste geïnterviewden zien in dat je door middel van samenwerken meer kunt bereiken; 'Als je dingen wil doen vanuit de langere, structurele adem, dan heb je ook samenwerking nodig.' (Pauluskerk). Zoals we hebben gezien in hoofdstuk 5 is dit een grote uitdaging, aangezien iedere organisatie zijn eigen visie en werkwijze heeft. Toch geven de Rotterdamse levensbeschouwelijke organisaties aan dat zij in de toekomst meer willen investeren in samenwerking. Hierbij vinden zij het vooral belangrijk om op het wijkniveau samen op te trekken, omdat een belangrijke trend is dat de overheid wil decentraliseren. 'In de wijken moet het gebeuren.' (SPIOR).

Een belangrijke kans hierbij is volgens veel traditionele levensbeschouwelijke organisaties om samen te werken met migranten organisaties. Zij hebben vaak veel jonge vrijwilligers, terwijl de traditionele kerken langzaam vergrijzen. Daarnaast kunnen zij weer andere doelgroepen bereiken. De uitdaging is dus (volgens de Scots International Church) dat levensbeschouwelijke organisaties 'zichzelf gaan zien als onderdeel van een grotere gemeenschap'.

Naast het belang van meer onderlinge samenwerking, zien veel levensbeschouwelijke organisaties ook het belang van een betere samenwerking met de overheid. Hierbij gaat het om meer inhoudelijk contact, maar ook om subsidierelaties. Subsidie van de overheid kan ervoor zorgen dat organisaties meer kunnen betekenen voor de mensen aan de onderkant van de samenleving. Daarnaast zien de organisaties, zoals we al bij hoofdstuk 6 zagen, subsidie als een teken van waardering voor het werk dat zij doen. De Wmo wordt als mogelijkheid genoemd om nieuwe subsidierelaties te realiseren, hoewel tegelijkertijd veel organisaties lage verwachtingen hebben bij de mogelijkheden die de wet daartoe biedt.

7.2 Bedreigingen

Naast kansen zien de geïnterviewden ook bedreigingen voor hun organisatie in de toekomst. Hieronder beschrijven we de belangrijkste.

Opdrogen geldbronnen, onzekere financiering

De kans die levensbeschouwelijke organisaties zien in de samenwerking met de overheid, komt voor een groot deel voort uit zorgen om een tekort aan

financiële middelen in de toekomst. Oorspronkelijke geldbronnen, zoals religieuze fondsen, drogen langzaam op en vaak is de achterban niet in staat om veel bij te dragen, omdat zij zelf in een kwetsbare positie verkeren. Daarbij voelen sommige organisaties zich ook bezwaard om geld te vragen aan leden, omdat de kerk van oudsher voor de armen moet zorgen. Eén van de gevolgen van opdrogende geldbronnen is dat beroepskrachten niet meer kunnen worden betaald. Volgens het Wijkpastoraat Middelland-Zuid heeft dat grote gevolgen voor het werk, want 'de onderlinge verhoudingen tussen mensen en de problemen zijn vaak van dien aard dat je hoog gekwalificeerde, toegewijde, liefdevolle, betrouwbare beroepskrachten nodig hebt om daar tussen te blijven staan.' De meeste organisaties beseffen wel dat ook overheidssubsidies met (politieke) onzekerheden zijn omgeven en afhankelijk zijn van de prioriteiten van de overheid.

Verlies van onafhankelijkheid

Een risico van subsidierelaties is echter dat levensbeschouwelijke organisaties (gedeeltelijk) afhankelijk worden van de overheid. Degene die betaalt, kan ook gaan bepalen wat er gebeurt. Levensbeschouwelijke organisaties willen kunnen blijven doen wat ze doen en vooral ook een kritische stem kunnen blijven voor de achterban. Om die redenen geven velen aan niet volledig door de overheid gefinancierd te willen worden, als dat al mogelijk zou zijn. Daarnaast willen ze de hulp laagdrempelig houden. 'Want als je een stapje verder gaat en je wordt een professionele organisatie, dan ga je weer systematisch en planmatig werken en dan passen dit soort dingen er bijna niet meer in. Dus dan ga je weer in managementtermen denken en dan creëer je al bij voorbaat een drempel voor de doelgroep. Dat willen we juist niet. We willen zo klein zijn, zodat we dicht bij de doelgroep staan en van daaruit proberen we mensen te helpen.' (Abou RakRak).

Vrijwillige inzet onder druk

Alle levensbeschouwelijke organisaties maken in hun werk veelvuldig gebruik van vrijwilligers. Dit maakt het werk sterk maar ook kwetsbaar, omdat vrijwilligers niet gebonden zijn aan een officieel contract en in principe elk moment kunnen afhaken. Er is ook een grens aan het tijdsbeslag en de verantwoordelijkheden die je aan hen kunt vragen. Daarnaast is de problematiek van mensen soms zo ingewikkeld dat 'een doorsnee vrijwilliger daar niet meer uitkomt.' (Wijkpastoraat Bloemhof). De sterke kanten van het werken met vrijwilligers liggen in de vaak jarenlange betrokkenheid (vrijwil-

ligers blijven meestal langer dan beroepskrachten actief voor een groep of binnen een kerk of buurt) en in het feit dat zij niet gebonden zijn aan bijvoorbeeld prestatienormen en aantallen contacturen.

Veel levensbeschouwelijke organisaties kampen met een tekort aan vrijwilligers. Dit heeft verschillende oorzaken. Bij traditionele organisaties zorgen vergrijzing en secularisering voor een krimpende achterban en daarmee voor minder beschikbare vrijwilligers. Bij andere organisaties, zoals migrantenkerken, lijkt de achterban juist te groeien en te verjongen. Maar omdat de vrijwilligers hier juist jonge mensen zijn en geen gepensioneerden, moet het vrijwilligerswerk gedaan worden naast het betaalde werk en het gezinsleven. 'We proberen er het beste van te maken en onderling de taken goed te verdelen. Het is een kwestie van plannen, maar het komt niet altijd goed uit.' (Stichting voor Vernieuwing en Participatie). De Parochie Nossa Senhora da Paz ziet ook de individualisering doorwerken. De kerk 'komt niet meer op de eerste plaats', jongeren 'hebben andere prioriteiten'. Hierdoor is het lastig om aan voldoende vrijwilligers te komen, mede doordat gepensioneerden vaak terugkeren naar Kaapverdië.

Accommodatie

We eindigen deze opsomming van 'bedreigingen' met enkele minder vaak genoemde problemen. Volgens the Scots International Church en the Christian Family International is één van de grootste problemen voor de toekomst het vinden van een goede plek voor de kerk in de stad. Zo heeft the Christian Family International steeds gekerkt in tijdelijke locaties in verschillende delen van de stad. Dit rondtrekken heeft volgens de voorganger een sterk negatief effect gehad op het ledenbestand van de kerk, maar hij ziet het probleem ook breder: 'Het afbreken van kerkgebouwen in de samenleving is een groot probleem. Het is een tragische situatie voor ons, want de presentie van God in de samenleving wordt weggehaald. (...) Je hebt een zichtbare plek nodig om naar toe te komen. (...) Elke keer als een kerkgebouw wordt afgebroken, schaadt dit het christendom.'

Onvrede buurtbewoners

Tot slot geven sommige levensbeschouwelijke organisaties aan dat buurtbewoners niet altijd blij zijn met hun aanwezigheid in de wijk. Zo heeft een aantal organisaties inloopprojecten waar mensen op af komen die de buurtbewoners liever niet in hun wijk zien, zoals dak- en thuisloze mensen.

Deze weerstand kan voortzetting of uitbreiding van de activiteiten belemmeren.

7.3 *Afsluiting: over de economische crisis, lokale bezuinigingen en de kracht van de stad*

De voorbereidingen voor het Europese onderzoek, waarvan deze publicatie deel uitmaakt, begonnen ruim voor het uitbreken van de financiële crisis, die al snel overging in een wereldwijde economische crisis. Tijdens de interviews met vertegenwoordigers van de levensbeschouwelijke organisaties en de gemeente Rotterdam, in 2009, kwam de economische crisis veelvuldig aan de orde. En bij het afronden van het onderzoek in Rotterdam is er geen ontkomen meer aan: de economische crisis zal nog jaren het leven van heel veel mensen beïnvloeden.

Ook in Rotterdam zullen juist mensen die de afgelopen jaren al met vormen van sociale uitsluiting kampten, de gevolgen aan den lijve ondervinden. Meer mensen lopen het risico werkloos te worden, meer mensen zullen moeite hebben financieel rond te komen, en het aantal kinderen dat opgroeit in armoede zal – zonder extra inspanningen – stijgen. En net als alle andere lokale overheden zal de gemeente Rotterdam met fors minder financiële middelen toe moeten. Dat betekent dat ook speciale gemeentelijke voorzieningen voor groepen die het minder getroffen hebben onder druk komen te staan. En dat de mogelijkheden van de gemeente om vrijwillige en professionele (particuliere) initiatieven gericht op deze groepen te ondersteunen eerder kleiner dan groter worden. Dit vooruitzicht is dus niet positief. Ook in Rotterdam maken de levensbeschouwelijke organisaties zich zorgen. Kunnen zij de vragen van mensen die op hun pad komen straks nog wel aan? Wat gebeurt er met mensen die nu nog net hun hoofd boven water kunnen houden? En wat zijn de consequenties van de bezuinigingsmaatregelen voor de opstelling van de Rotterdamse overheid?

Allereerst de redenen waarom de Rotterdamse organisaties zich in hun inzet ook de komende jaren ondersteund zouden mogen weten door de overheid: in het Collegeakkoord 2010-2014 presenteert Rotterdam zich als 'de stad van de toekomst', waar elke dag nieuwe kansen zijn voor vele Rotterdammers.

‘In Rotterdam kijken we samen vooruit naar de toekomst en grijpen die met beide handen aan. Trots als wij zijn op onze stad en haar haven. Betrokken als wij zijn bij onze wijken. Dat geldt juist in deze economisch minder goede tijden. Als coalitie hebben wij vertrouwen in de nuchterheid, de kracht, het talent en de verbondenheid van alle Rotterdammers.’ Het college stelt expliciet dat zij hierbij de hulp van het middenveld, waaronder levensbeschouwelijke organisaties, wil inschakelen: ‘We vertrouwen op de verantwoordelijkheid en eigen kracht van de Rotterdammers. Van het middenveld: de kerken, moskeeën, instellingen, scholen en verenigingen. We willen deze kracht meer ruimte geven.’

Daarnaast kunnen we uit het meerjarenplan Wmo (2010-2014) opmaken dat Rotterdam veel aandacht wil gaan besteden aan de ondersteuning van mantelzorgers en vrijwilligers die zich inzetten voor de sociaal kwetsbare Rotterdammers: ‘Juist zij participeren en hun inzet betekent een minder groot beroep op de formele zorg. Aan ons de taak om te zorgen dat ze dat kunnen blijven doen.’ Ook geeft de gemeente aan blijvende aandacht te geven aan thema’s als dakloosheid en huiselijk geweld, waarbij de focus zal komen te liggen op preventie door middel van ketensamenwerking. Gezien de vele vrijwilligers die aan projecten van levensbeschouwelijke organisaties verbonden zijn en gelet op de levensbeschouwelijk geïnspireerde inzet op juist de genoemde thema’s, lijkt het waarschijnlijk dat ook in de toekomst een groot beroep op dit actieve deel van de samenleving gedaan zal worden.

Ter ondersteuning van die inschatting kunnen we ook terugrijpen op de inleiding van dit rapport. Wij noemden daar een aantal ontwikkelingen die leiden tot meer aandacht voor de rol van levensbeschouwelijke organisaties in de samenleving:

- De bestendiging en verergering van situaties van armoede en sociale uitsluiting in de samenleving en het belang dat maatschappelijke organisaties en overheden aan de bestrijding ervan hechten. Vanuit hun positie kunnen levensbeschouwelijke organisaties signalen afgeven over de tekortkomingen binnen het bestaande sociale vangnet en over nieuwe noden. Het belang van de inzet van deze organisaties op deze terreinen wordt breed onderkend.
- Het feit dat discussies over de rol van religie in de maatschappij de komende jaren een rol zullen blijven spelen in het politieke en publieke debat. Discussies over de gewenste relatie tussen overheid en religie,

evenals over religie en thema's als integratie, burgerschap of samenlevingsopbouw zullen gevoerd blijven worden. En die discussies zullen niet zonder inbreng van de levensbeschouwelijke gemeenschappen en organisaties gevoerd worden.

- Het toenemende beroep op de *civil society*: in beleid en onderzoek wordt steeds meer belang gehecht aan vrijwillige inzet en particuliere initiatieven in de bestrijding van sociale uitsluiting, bevordering van sociale cohesie en versterking van sociaal kapitaal van individuen en groepen (en tussen groepen).
- De behoefte aan effectievere dienstverlening door overheid en organisaties aan de samenleving leidt tot zoektochten naar normatieve professionals en 'bezielende verbanden', tot herwaardering van onderscheidende organisatorische identiteiten, zingeving en responsiviteit, presentie en vasthoudende aanwezigheid en het opnieuw uitdrukking geven aan begrippen als 'nabijheid' (Baart 2001; Kennedy, 2009; Boutellier en Boonstra, 2009).

Deze ontwikkelingen leiden nog allerminst automatisch tot een duidelijk recept voor de toekomstige maatschappelijke rol van de organisaties. Daarvoor zijn zij te verschillend en de ontwikkelingen te complex. Op de kortere termijn hebben veel Rotterdamse initiatieven bovendien te maken met de bezuinigingen van de overheid die ook hen zullen treffen. Niet alleen de professionele gesubsidieerde organisaties krijgen het moeilijker. Ook nieuwere initiatieven die (nog) vrijwel geheel op vrijwilligers draaien, zullen (indirect) de gevolgen van de bezuinigingen merken.

Actieve samenleving, actieve overheid?

Met het adagium 'een actieve samenleving vraagt om een actieve overheid' kon de laatste vijftien jaar het optreden van de Nederlandse overheden in wijken en rond zaken als integratie en bevordering van welbevinden en leefbaarheid kort worden samengevat. De komst van de Wmo met zijn participatiedoelen leidde tot een explicitering van die inzet. De wet verzette de bakens bovendien meer naar het aanboren van en ondersteunen van de zelfredzaamheid van mensen en hun netwerk(en). Ondanks de onderliggende bezuinigingsdoelstelling (een versobering van de individuele zorg) speelde de lokale overheid de laatste jaren een aanzienlijke rol in het uitlokken, ondersteunen of bijsturen van informele zorg en onderlinge steun waar die niet vanzelfsprekend waren.

Daar zullen de komende jaren (nog) minder dan nu subsidies aan te pas komen. Want één ding is inmiddels wel duidelijk: de overheid zal veel minder dan voorheen de ontwikkeling van een actieve *civil society* door financiële impulsen willen stimuleren. Tegelijkertijd geloven weinigen dat de individuele burgers en hun verbanden zonder meer de gevolgen van het terugtreden van de overheid op de genoemde terreinen kunnen opvangen.

Hoe de 'kracht van de samenleving' dan wél versterkt en benut kan worden, zal een van de kernvragen van de komende tijd zijn. Het beroep op particuliere vangnetten zal toenemen en de vraag naar verbindingen in het sociale domein wordt dringender. Het betreft dan de behoefte aan verbindingen tussen individuen en gemeenschappen, tussen particuliere en publieke voorzieningen en tussen vrijwillige, informele, ondersteuning en professionele zorg. Maatschappelijk actieve levensbeschouwelijke verbanden hebben de samenleving op dit terrein het nodige te bieden. Zij kunnen voor aansluitingen tussen deze domeinen zorgen, juist omdat zij vaak op de grensvlakken ervan actief zijn. Daarmee kunnen zij - vaak buiten de schijnwerpers - een beperkte maar essentiële rol spelen in de ontwikkeling van toekomstbestendige, overkoepelende, sociale strategieën in steden als Rotterdam.

8. *Conclusies*

In dit onderzoek stond de rol van levensbeschouwelijke organisaties bij de bestrijding van vormen van sociale uitsluiting in Rotterdam centraal. Dit rapport heeft tot doel de inzichten die zijn opgedaan in Rotterdam te presenteren. Het is een eerste verslag van onze bevindingen over de Rotterdamse praktijk. Het in Rotterdam verzamelde onderzoeksmateriaal vormt een belangrijke bron van informatie voor verdere analyse, zoals een vergelijking met de gegevens uit Tilburg en Amsterdam en met die uit andere Europese steden binnen het FACIT-project. Hierover zal in andere publicaties geschreven worden.

Ter afsluiting van dit rapport ten behoeve van de Rotterdamse (levensbeschouwelijke) organisaties en de gemeente presenteren wij onze belangrijkste conclusies. Dat doen wij aan de hand van de verschillende onderzoeksvragen die de leidraad vormden.

1. *Welke activiteiten voeren levensbeschouwelijke organisaties in Rotterdam uit voor kwetsbare groepen en gericht op het bestrijden van sociale uitsluiting? Zijn daar in de afgelopen jaren veranderingen in opgetreden?*

In Rotterdam zijn gedurende lange tijd grote delen van de dienstverlening op het punt van zorg, welzijn en opvang georganiseerd en uitgevoerd door levensbeschouwelijke organisaties. Tot in de jaren zeventig en tachtig is dat zo gebleven, ook al nam de overheid al lang de financiering van deze activiteiten voor haar rekening. Gaandeweg zijn veel taken overgegaan naar algemene maatschappelijke organisaties of naar overheidsdiensten. Ook zijn veel aan levensbeschouwelijke stromingen verbonden organisaties gaandeweg gefuseerd met of omgevormd tot 'gewone' algemene dienstverlenende instanties. Maar ook nu nog spelen levensbeschouwelijke organisaties een grote rol. Enerzijds zijn dit professioneel geleide organisaties die zich richten op één of meerdere groepen kwetsbare burgers of op stimulering van vrijwilligerswerk in de stad. Anderzijds zijn dat kerk- of moskeegemeen-

schappen die er voor gekozen hebben een actieve rol in de maatschappij te spelen. Zij beperken zich niet vooraf tot een maatschappelijk thema of tot één doelgroep: de vragen en noden van de eigen leden of van andere groepen bepalen hun agenda. De aard en omvang van hun activiteiten variëren wel naar gelang de beschikbare menskracht en middelen.

Deze rapportage biedt slechts inzicht in een deel van de maatschappelijke activiteiten van Rotterdamse levensbeschouwelijke organisaties. Bovendien is de variatie aan activiteiten groot. Nemen we desondanks de Rotterdamse organisaties als geheel en kijken we naar de domeinen waarop hun activiteiten zich afspelen, dan tekent zich een aantal zwaartepunten af. Deze liggen op de terreinen van opvang (van groepen als dak- en thuislozen, verslaafden, slachtoffers van geweld in afhankelijkheidsrelaties) activering tot vrijwilligerswerk, ondersteuning van migranten en asielzoekers zonder (permanente) verblijfsvergunning, armoede bestrijding (directe hulp, ondersteuning voedselbanken en speciale fondsen, belangenbehartiging), de ondersteuning van mensen met een klein netwerk, gemeenschapsopbouw en het bevorderen van dialoog tussen etnische en religieuze groepen.

De levensbeschouwelijke organisaties zorgen voor hun leden en anderen met wie ze in contact staan voor verbindingen op een aantal cruciale leefgebieden. Ze vervullen hun rol in het locale sociale 'weefsel' dat bestaat uit overheidsvoorzieningen, steun door welzijns- en zorgorganisaties, hulp via gemeenschappen en vrijwillige verbanden van burgers en ten slotte onderlinge hulp en steun in de privésfeer door burens, vrienden en familie. De levensbeschouwelijke organisaties vormen schakels tussen formele en informele ondersteuning en zorg, tussen de publieke sfeer en het privédomein. Belangrijk om vast te stellen is dat ze daarbij naar gelang van de situatie, veelvuldig switchen tussen hulp aan individuen en aan groepen en tussen tastbare, directe hulp en belangenbehartiging gericht op verbetering van de positie op de langere termijn. Ook keren het werken aan gemeenschapszin, aan mensen weer het gevoel geven 'erbij te horen' en aan hun vermogen om hun sociale netwerk te vergroten vaak terug. Verder speelt ook het overbruggen van de kloof tussen geslaagden en minder fortuinlijken vaak een rol in de activiteiten. Tenslotte valt op dat organisaties vasthoudend en niet vrijblijvend te werk gaan. Naïeve beelden over de minder bedeelden of kwetsbaren of over de hulp aan hen ontbreken. Vaak wordt er ook een bewuste afweging gemaakt tussen 'zelf doen' en doorverwijzen.

Verschillen tussen 'soorten' organisaties zijn er ook: de gevestigde christelijke gemeenschappen kennen naast onderling hulpbetoon in de eigen gemeenschap vaak tal van activiteiten gericht op niet-leden of op stedelijke sociale thema's. Voor de 'nieuwe' religieuze gemeenschappen – ongeacht de religieuze achtergrond – geldt dat vaak de noden binnen eigen kring zo hoog zijn en de menskracht dusdanig ontoereikend, dat vaak de capaciteit ontbreekt om mensen buiten de eigen kring te helpen, uitzonderingen daargelaten. De hulp die geboden wordt aan de eigen leden is kleinschalig en vaak ad hoc. Wanneer zich grotere problemen voordoen, wordt doorverwezen naar andere instanties.

Er is ook sprake van (zelf)kritiek in dat opzicht: waarom doen moskeeën en andere islamitische organisaties bijvoorbeeld in vergelijking met andere levensbeschouwelijke organisaties zo weinig voor zwerfjongeren of dak- en thuislozen in Rotterdam waarvan er velen een islamitische achtergrond hebben? Ter verdediging wordt er allereerst op gewezen dat de christelijke organisaties in een eeuwenoude traditie staan en al heel lang actief zijn op deze terreinen. Ook wordt gesteld dat het bijdragen aan een goede toekomst van de *eigen leden* al heel veel energie vergt. Ten slotte spelen opvattingen over de rol van de moskee in de samenleving een rol, die zou puur religieus zijn. Tegelijkertijd wordt die invulling bekritiseerd: buiten de schijnwerpers woedt al lang een debat over de – gewenste – rol van de moskee, zowel in de landen van herkomst als in Nederland. Dit heeft in Rotterdam geleid tot diverse initiatieven, bijvoorbeeld tot een aantal islamitische Marokkaanse zelforganisaties die (destijds) door kritische jongeren zijn opgezet.

De maatschappelijke rol van levensbeschouwelijke organisaties rond *empowerment* van kwetsbare groepen en het opkomen voor het 'zwakste belang' is, alles overziend, in de laatste tien jaar niet afgenomen. Allereerst bleven de oude spelers actief en ontwikkelden zij nieuwe projecten en aanpakken. Daarnaast is de maatschappelijke rol van de 'nieuwe' religieuze gemeenschappen groeiende, zij het nog niet altijd even zichtbaar. Zij doen veel voor de eigen leden of voor mensen uit de eigen etnische kring. De maatschappelijke positie van een gedeelte van deze 'achterbannen' – in termen van gebrek aan geld, lage scholing, gebrekkige integratie – vraagt daar volgens de vertegenwoordigers van deze gemeenschappen ook om. De mate waarin moskeeën in Rotterdam betrokken zijn bij het organiseren van maatschappelijke activiteiten is sterk afhankelijk van de wijze waarop de rol van een

moskee in zowel de verschillende landen van herkomst als in de verschillende stromingen hier wordt gezien.

Binnen gemeenschappen van de 'nieuwe Nederlanders' spelen religieuze zelforganisaties over het algemeen evenwel een belangrijkere maatschappelijke rol dan 20 jaar geleden. Tegelijkertijd is er, volgens verschillende representanten van de overheid en de moslim- en christelijke migrantenorganisaties zelf, ook bij meerdere organisaties sprake van stagnatie in de ontwikkeling van de maatschappelijke rol. Zij herhalen zich te vaak in hun activiteiten en de blik blijft te veel naar binnen gericht. Kansen om effectievere projecten op te zetten worden onvoldoende gegrepen. Gebrek aan middelen en bestuurlijke kwaliteit spelen daarbij overigens ook een rol.

Een laatste ontwikkeling die de maatschappelijke bijdrage van levensbeschouwelijke organisaties aan bestrijding van sociale uitsluiting – zij het indirect – van nieuwe impulsen voorziet, is de groei van de interreligieuze dialoog en de daaruit voortvloeiende samenwerking.

2. Welke functies vervullen deze organisaties in het brede stedelijke sociale beleid?

Als we onze blik vervolgens verleggen naar de functies die organisaties in het lokale sociale systeem vervullen, dan zien we in Rotterdam een evenwichtige spreiding over alle zeven functies die in dit onderzoek onderscheiden worden:

1. Professionele dienstverlening aan specifieke doelgroepen binnen de kaders van de (lokale) verzorgingsstaat en onder regie van de overheid.
In Rotterdam vinden we verschillende levensbeschouwelijke organisaties die deze functie vervullen. Voorbeelden zijn Stichting Ontmoeting en het Leger des Heils in de opvang van dak- en thuislozen, Exodus voor hulp aan ex-gedetineerden en stichting Timon in de opvang van (zwerf)jongeren. Andere organisaties worden gesubsidieerd en beoordeeld op hun prestaties in het activeren van vrijwilligers en het ondersteunen van vrijwilligersorganisaties, binnen het stedelijke vrijwilligersbeleid (de stichtingen MARA, KSA en GCW). De organisaties, die zo onder regie van de overheid werken, zorgen tegelijkertijd voor eigen financiële armslag, zodat er ruimte blijft voor activiteiten die de overheid niet steunt en men kan blijven inspelen op nieuwe noden.

2. Ondersteuning van kwetsbare personen en groepen die buiten het bereik en/of blikveld van de officiële instanties vallen.

Bijna alle levensbeschouwelijke organisaties in Rotterdam vervullen deze functie in meer of mindere mate. Het is een oude kernfunctie. De organisaties geven aan dat ze door hun manier van werken of door hun positie kunnen volbrengen wat de overheid niet kan. Omdat zij vaak dichterbij de doelgroep staan en meer vertrouwen genieten dan reguliere instellingen. Of omdat ze hulp kunnen bieden die algemene (overheids)instanties door regelgeving niet kunnen of mogen bieden.

3. Het bieden van informele hulp en onderlinge steun.

Deze traditionele functie wordt vooral door religieuze *gemeenschappen* uitgevoerd, in stilte. In Rotterdam helpen diaconale groepen binnen kerkelijke gemeenten en parochies de eigen leden of zorgen voor informele hulp aan buurtgenoten of mensen die letterlijk bij de kerk aankloppen. We zien deze functie ook veel terug bij islamitische en christelijke migrantenorganisaties in Rotterdam. De financiële en sociale noden onder de eigen leden zijn vaak aanzienlijk. Leden onderling of voorgangers en bestuursleden besluiten al dan niet tot de inzameling van geld of het bieden van andersoortige hulp.

4. Het werven, activeren en begeleiden van vrijwilligers uit specifieke geloofsgemeenschappen ten behoeve van activiteiten gericht op kwetsbare individuen en groepen.

Levensbeschouwelijke organisaties die deze functie in Rotterdam vervullen zijn van oudsher KSA, Stichting MARA en de kleinere stichting GCW. Maar ook binnen buurtgebonden projecten als het Oude Wijken Pastoraat, House of Hope en stichtingen en verenigingen als Abou RakRak, Ettaouhid en Stichting voor Participatie en Vernieuwing en binnen de hulp aan specifieke groepen door bijvoorbeeld het Leger des Heils en Stichting Ontmoeting vormt het betrekken van vrijwilligers een apart aandachtsterrein.

5. Gemeenschapsopbouw en empowerment van de eigen of andere – achtergestelde – groepen.

Deze functie wordt vooral vervuld door de levensbeschouwelijke organisaties van en voor 'nieuwe Nederlanders'. Het doel is om de achterban zo goed mogelijk te helpen participeren en integreren in de Nederlandse samenleving vanuit de eigen kracht van individuen en groepen. Daarnaast zet een flink aantal oudere organisaties zich in voor gemeenschapsopbouw en *empower-*

ment van achtergestelde en kwetsbare groepen in de stad. Zij richten zich bijvoorbeeld op zwak georganiseerde migrantengroepen of vluchtelingen, op bepaalde groepen vrouwen (zoals tienermoeders en oudere migranten) of op vergroting van onderling contact en vertrouwen binnen buurten.

6. Politiek-maatschappelijke belangenbehartiging, het signaleren en agenderen van sociale problemen en het stem geven aan bepaalde groepen.

In Rotterdam houden verschillende organisaties en platforms zich bezig met het agenderen van maatschappelijke problemen. Voorbeelden zijn de Stichting Platform Islamitische Organisaties Rijnmond (SPIOR), de samenwerkende migrantenkerken in SKIN-Rotterdam, de Oude Wijken Pastoraten, maar ook afzonderlijke organisaties als de Pauluskerk, Leger des Heils, House of Hope of het Innercity Project vragen geregeld aandacht voor (nieuwe) noden of de gevolgen van overheidsmaatregelen voor hun doelgroepen. Daarnaast doen levensbeschouwelijke organisaties mee in coalities met andere (levensbeschouwelijk neutrale) organisaties in de stad rond thema's als armoede.

7. Een brugfunctie tussen moeilijk bereikbare groepen/personen en reguliere instanties.

Deze functie vinden we tot slot bij veel levensbeschouwelijke organisaties in Rotterdam terug. Er worden 'bruggen geslagen' tussen de achterban/de cliënten en reguliere instellingen, door middel van doorverwijzen en het houden van informatiebijeenkomsten. Maar ook tussen de (lokale) overheid en religieus geïnspireerde organisaties door koepelorganisaties als SPIOR en SKIN.

Zwaartepunten verschillen al naar gelang de aard van de organisatie: ben je in de eerste plaats een religieuze *gemeenschap* met een brede en in intensiteit en thematiek veranderlijke rol op maatschappelijk gebied? Of ben je een levensbeschouwelijk geïnspireerde, gespecialiseerde, maatschappelijke *dienstverlener*? Rotterdam kent net als Amsterdam relatief veel van dergelijke levensbeschouwelijke organisaties, die in wezen functioneren als veel andere organisaties in het maatschappelijke middenveld.

Het is duidelijk dat de functies lang niet altijd te *scheiden* maar vaak wel te *onderscheiden* zijn. Toch lijkt het aanbrengen van onderscheid van groot belang om de precieze rol van levensbeschouwelijke organisaties in beeld te

brengen en duidelijk te maken wat zij doen, op welke manier en voor wie. Bij het maken van keuzes binnen de organisaties en gemeenschappen kan dat helpen: voor welke groepen in de samenleving willen we vooral wat doen en hoe gaan we dat aanpakken? Maar ook de overheid en andere organisaties doen er goed aan te beseffen welke functies religieus geïnspireerde groepen en organisaties in de *civil society* kunnen vervullen en welke conflicten en samenwerkingsmogelijkheden uit de verschillende rollen kunnen voortvloeien.

3. *Wat is de rol van religie in de maatschappelijke activiteiten?*

In dit onderzoek is de rol van religie in de maatschappelijke activiteiten onderzocht aan de hand van de volgende aspecten.

- Hoe beïnvloedt het geloven de motivatie van beroepskrachten en vrijwilligers?
- In hoeverre spelen religieuze elementen, uitingen en waarden een rol in de identiteit en het publieke profiel van de organisatie?
- Welke rol speelt religie in het proces van selectie en werving van (vrijwillige) medewerkers?
- Werkt het geloof door in de inhoud van de activiteiten en zo ja hoe?
- Beïnvloedt de geloofsidentiteit de keuze voor of het uitsluiten van bepaalde cliënten of bezoekers?

Elkaar tot steun zijn behoort tot de pijlers van elke religieuze gemeenschap: inzet voor medegemeenteleden of anderen die het minder getroffen hebben is een belangrijke motivatie. Over het algemeen geven de geïnterviewde vrijwilligers en beroepskrachten aan dat het geloof mensen inspireert (en soms zelfs verplicht) om zich te bekommeren om de kwetsbare medemens. Velen van hen vinden het overigens moeilijk om specifieke religieuze motivaties van andere drijfveren te scheiden. Het 'handelen uit naastenliefde' wordt niet als een exclusief christelijke of islamitische levenshouding gezien. Men refereert aan de 'plicht van ieder mens', of verwijst expliciet naar humanistische, liberale of 'linkse' waarden. In dat verband geven veel respondenten ook aan goed te kunnen samenwerken met mensen die zich vanuit andere levensbeschouwingen inspannen voor een inclusieve maatschappij.

Behalve in de motivatie van vrijwilligers en beroepskrachten, speelt het geloof vaak een rol in de identiteit en het publieke profiel van levensbe-

schouwelijke organisaties. Op welke wijze dat gebeurt, verschilt sterk. Organisaties die in de eerste plaats moskee, kerkelijke gemeente of parochie zijn, hebben een duidelijk, godsdienstig profiel. Voor organisaties die zijn ontstaan uit een dergelijke religieuze gemeenschap en er vaak nog nauw aan verbonden zijn, geldt dat ook. Onder organisaties die in de eerste plaats zijn opgericht als dienstverlenende organisatie met een maatschappelijk doel, zijn de verschillen veel groter. We zien Rotterdamse organisaties die zich profileren als 'gewone', zij het levensbeschouwelijk geïnspireerde, dienstverleners en organisaties die een heel uitgesproken identiteit uitdragen.

De meeste levensbeschouwelijke organisaties vragen en selecteren leden van hun bestuur, beroepskrachten en vrijwilligers op basis van hun geloofs-overtuiging. Voor religieuze gemeenschappen of nauw daaraan gelieerde organisaties is dat al gauw een uitgemaakte zaak: je bent of wordt lid vanuit of vanwege je geloof en van daaruit word je eventueel maatschappelijk actief. Voor zelfstandige organisaties ligt dat soms anders. Binnen deze organisaties wordt van beroepskrachten wel lidmaatschap van een religieuze gemeenschap of in ieder geval duidelijke affiniteit met de religieuze achtergrond van de organisatie gevraagd. Bij de werving van vrijwilligers staat dat echter niet altijd op de voorgrond. Enkele organisaties verwelkomen juist diverse motivaties en levensbeschouwelijke achtergronden, ook met het oog op de pluriforme 'klantenkring'.

Als we kijken naar de mate waarin het geloof de inhoud van de activiteiten beïnvloedt dan zien we de volgende varianten.

- Geloofsaspecten zijn sterk verweven met de activiteiten. Ze kunnen daar niet los van worden gezien, omdat juist de geloofsfactor de activiteiten zo effectief zou maken.
- Er wordt gewerkt vanuit een duidelijk onderscheid tussen religieuze, geloofsgerelateerde activiteiten en maatschappelijke activiteiten; geloofsinhoud wordt aangeboden afhankelijk van de behoefte van de cliënt.
- Geloofsaspecten worden bewust weggelaten uit alle activiteiten.
- Geloof speelt een impliciete rol in de organisatie zelf én in de activiteiten, maar is tevens altijd, als een vaste waarde, op de achtergrond aanwezig.

In Rotterdam zijn al deze varianten aan te treffen. In hoofdstuk 4 worden voorbeelden van de verschillende invullingen gegeven. De tweede invulling komt het meest voor, gevolgd door de vierde en de eerste variant.

4. *Wat is de positie van maatschappelijk actieve levensbeschouwelijke organisaties in stedelijke netwerken?*

Levensbeschouwelijke organisaties zijn zowel onderdeel van verticale (lokale organisatie als onderdeel van een landelijke/internationale organisatie) als horizontale (met andere organisaties in de stad) netwerken. In deze rapportage is ingegaan op de tweede vorm.

Er is sprake van een stevige positie van Rotterdamse levensbeschouwelijke organisaties in een aantal lokale netwerken, zowel op praktijk- als op beleidsniveau. Het gaat dan in de eerste plaats om voorzieningen voor dak- en thuislozen, het mobiliseren van vrijwilligers en het ondersteunen van vrijwilligersorganisaties en de ondersteuning van vluchtelingen en asielzoekers, al dan niet met een verblijfsvergunning. In iets mindere mate geldt hetzelfde voor de strijd tegen armoede en voor hun positie op de thema's van integratie en emancipatie. Vooral met praktische hulp, concrete belangenbehartiging en het aandragen van knelpunten in de reguliere voorzieningen, heeft de levensbeschouwelijke 'sector' een goede naam opgebouwd.

De samenwerking met andere levensbeschouwelijke organisaties en algemene instellingen is vaak informeel en praktisch. Ze vloeit voort uit individuele contacten, een gezamenlijke context zoals de wijk en vooral uit de 'klus' die geklaard moet worden in het belang van een lid, cliënt, bezoeker of groep die steun nodig heeft. Het is daarbij niet zo dat levensbeschouwelijke organisaties vooral onderling samenwerken, integendeel: het overgrote deel van de organisaties werkt óók samen met algemene, reguliere organisaties.

Toch is de onderlinge samenwerking van levensbeschouwelijke organisaties wel zeer duidelijk gegroeid in de afgelopen vijf à tien jaar. De bestaande samenwerking onder 'gelijkgestemden' is geïntensiveerd. Maar vooral de samenwerking tussen organisaties die voorheen op een veilige afstand van elkaar bleven is toegenomen. Zoals die tussen de gevestigde christelijke organisaties en meer evangelische organisaties, evenals die tussen christelijke en moslimorganisaties.

Rotterdam kent verschillende formele samenwerkingsverbanden/platforms waar levensbeschouwelijke organisaties aan deelnemen.

- Buurt- en wijknetwerken gericht op doelgroepen of thema's
- Stedelijke netwerken gericht op doelgroepen of thema's, zoals: de Rotterdamse Sociale Alliantie (Rosa- netwerk tegen armoede), inZ (de brancheorganisatie van zowel levensbeschouwelijke als seculiere organisaties die vrijwilligerswerk in Rotterdam ondersteunen), de Ketensamenwerking Plan Van Aanpak Maatschappelijke Opvang en het Rotterdams Ongedocumenteerden Steunpunt (ROS).
- Formele samenwerkingsverbanden: Stichting Samenwerking Christelijke Maatschappelijke Activering (MARA, GCW, KSA) en Federatieve Stichting voor Maatschappelijke Activering (Humanistisch Verbond, SPIOR en KSA).
- Religieuze koepelorganisaties en platforms: platforms met leden met eenzelfde religieuze achtergrond (SPIOR, Convent van Kerken Rotterdam en SKIN-Rotterdam) en interreligieuze verbanden als Roravolere en het meer recente Platform Levensbeschouwing en Religie (L & R) Rotterdam en ten slotte verschillende deelgemeentelijke interreligieuze beraden.

We zien in Rotterdam dat de overheid via haar subsidierelaties stuurt in de (vorm van) samenwerking tussen levensbeschouwelijke organisaties en tussen levensbeschouwelijke organisaties en andere maatschappelijke organisaties. Dat is duidelijk te zien op de terreinen van de stedelijke structuur voor vrijwilligersondersteuning en in de zorg- en opvang 'ketens' rond daklozen, verslaafden, zwerfjongeren, ex-gedetineerden en dergelijke. Een sterke inbreng van religieus geïnspireerde organisaties op die terreinen gaat samen met een stevige sturing door de overheid op netwerkvorming en samenwerking. De overheid stimuleert ook interreligieuze samenwerking en dialoog (Platform L & R, SKIN-Rotterdam) door initiatieven aan te moedigen en financiële ondersteuning te bieden. Op deelgemeentelijk niveau zien we dat de overheid aanstuurt op de koppeling van activiteiten van algemene en religieuze (zelf)organisaties.

5. *Hoe worden de actieve levensbeschouwelijke organisaties benaderd door de overheid?*

In Rotterdam kent de samenwerking tussen overheid en levensbeschouwelijke organisaties al een lange geschiedenis. De Rotterdamse overheid schakelt sinds jaar en dag levensbeschouwelijke organisaties in om zo haar

eigen doelen (beter) te kunnen bereiken. Ze vraagt de organisaties voor de professionele dienstverlening aan groepen kwetsbare burgers, voor het beter kunnen bereiken van bepaalde groepen (etnische of religieuze groepen, geïsoleerd levende burgers, niet-gebruikers van bijzondere bijstand of dak- en thuislozen) of voor het creëren van nieuwe verbindingen in buurten. Ook dragen de organisaties bij aan het op peil houden van de vrijwillige inzet van burgers ten behoeve van de Rotterdamse samenleving.

De gemeente Rotterdam volgt over het algemeen de maatschappelijke inzet die levensbeschouwelijke groepen en organisaties leveren met belangstelling. Hun bijdrage aan publieke doelen als armoedebestrijding, integratie, veiligheid en cohesie wordt (h)erkend.

De Rotterdamse overheid staat op grond daarvan open voor contact en samenwerking met godsdienstige gemeenschappen of levensbeschouwelijk geïnspireerde instellingen. Dat wil niet zeggen dat *subsidierelaties* steeds worden nagestreefd. Verzoeken om subsidiering van initiatieven worden beoordeeld op hun bijdrage aan doelen van de overheid, ongeacht de achtergrond van de aanvragende organisatie. Vaak wordt vooral 'geschakeld'; individuen en organisaties worden in contact gebracht met de juiste gemeentelijke contactpersonen of diensten en vice versa.

Bij het verstrekken van subsidies wordt geen onderscheid gemaakt tussen levensbeschouwelijke en niet-levensbeschouwelijke organisaties en overheerst de (vermeend) 'typisch Rotterdamse' pragmatische, zakelijke aanpak: als activiteiten goed zijn voor de stad kunnen ze volgens die benadering ondersteund worden. Volgens vele betrokkenen is dat de reden waarom in Rotterdam geen sprake is van hoogoplopende principiële discussies over de verhouding tussen overheid en religie. Afwegingen worden per situatie gemaakt, aan de hand van uitgangspunten en gedragsregels. Die houden bijvoorbeeld in dat religieuze activiteiten niet gefinancierd kunnen worden en dat het niet wordt geaccepteerd wanneer organisaties pretenderen namens een gehele religieuze of etnische groep te spreken. Het bestaan van deze afspraken leidt nog niet automatisch tot eenvoudige afwegingen.

Er is over de laatste vijf jaar geen substantiële uitbreiding van de 'vaste' financiële relaties waar te nemen. De totale omvang van subsidierelaties die jaarlijks verlengd worden en in die zin langlopend zijn, lijkt gelijk gebleven (in ieder geval tot en met 2009). Wel zijn er de laatste vijf jaar meer

tijdelijke 'potjes' beschikbaar geweest, zoals experimenteergelden (rond de Wmo, informele zorg, dialoog) en middelen op basis van landelijke thema's (eengerelateerd geweld, opvoedingsondersteuning, sociale wijkaanpak) waar ook levensbeschouwelijke organisaties uit hebben kunnen putten. Religieuze gemeenschappen zelf (kerken en moskeeën) ontvangen nauwelijks subsidie in Rotterdam. Op de terreinen van het stedelijk vrijwilligersbeleid en de opvang en begeleiding van dak- en thuislozen en ex-gedetineerden, ontvangen zelfstandige, professionele, levensbeschouwelijke organisaties substantiële subsidies, op alle andere terreinen zijn subsidies aan levensbeschouwelijke organisaties, zeer beperkt. Samenwerking met algemene organisaties vormt daar de regel. Ook binnen de deelgemeenten is dat het geval. Op deelgemeentelijk niveau blijven subsidies aan religieus georiënteerde groepen en organisaties onder vier procent van de totale uitgaven aan welzijn, maatschappelijk werk, opbouwwerk, inburgering, et cetera.

De overheid stuurt via subsidies aan op samenwerking tussen organisaties: deelgemeentelijke subsidies zijn in de praktijk eerder te verkrijgen als godsdienstige groeperingen samenwerking zoeken met algemene maatschappelijke instellingen. De stedelijke overheid dringt aan op samenwerking tussen gevestigde organisaties en 'nieuwkomers' en moedigt samenwerking binnen (interreligieuze) platforms aan. Volgens organisaties en gemeentelijke vertegenwoordigers zijn in de afgelopen tien jaar de kwaliteitseisen en de verantwoordingslast rond subsidies hoger geworden. Dat beïnvloedt vooral de mogelijkheden van kleinere vrijwilligersorganisaties, hoewel organisaties ook ondersteuning kunnen krijgen bij de versterking van hun bestuurskracht en het opzetten van projectplannen en daar niet altijd optimaal gebruik van maken.

De levensbeschouwelijke organisaties in Rotterdam beamen dat er de laatste jaren meer erkenning door de overheid is gekomen voor hun werk. Ook is volgens hen de bereidheid tot daadwerkelijke samenwerking licht gegroeid. Bijna alle levensbeschouwelijke organisaties hechten sterk aan deze waardering. Daarnaast zien sommige van hen deze waardering graag omgezet worden in financiële ondersteuning. Het signaal dat met overheidssteun meer kan worden gedaan voor de stad klinkt vaak. Daarnaast beseffen de organisaties dat een goede relatie met de overheid de mogelijkheid biedt om het beleid te beïnvloeden en als stemversterker voor (kwetsbare) cliënten of leden op te treden.

Belangstelling van overheidszijde wordt door de organisaties altijd op prijs gesteld. Er vallen wel talrijke overwegingen te beluisteren die de Rotterdamse organisaties ervan weerhouden om te nauw samen te werken en financiële relaties aan te gaan met de overheid. Deze relaties leiden er vaak toe dat organisaties 'vrije ruimte' moeten inleveren en te maken krijgen met prestatieverplichtingen, kwaliteitseisen en daarmee gepaard gaande papieren verantwoordingsverplichtingen en overleggen.

Daarnaast worden subsidies in Rotterdam vooral eenmalig of op jaarbasis verstrekt, wat de ontwikkeling en planning van meerjarige projecten bemoeilijkt. Ook meent een aantal - vooral 'nieuwe' religieuze - gemeenschappen dat de overheid een groot beroep doet op hun kennis en netwerk terwijl hier weinig erkenning en ondersteuning tegenover staat. Tot slot zijn de (platforms van) organisaties gebonden aan de visie van hun achterban (leden, bestuursleden, vrijwilligers) op de wenselijkheid van samenwerking met de overheid. Veel organisaties verwelkomen eventuele overheidssubsidies, maar zowel de samenwerking op zich als de voorwaarden voor subsidiëring worden intern intensiever bediscussieerd dan vaak op het eerste gezicht lijkt.

6. *Hoe schatten levensbeschouwelijke organisaties toekomstige ontwikkelingen in (kansen en bedreigingen)?*

De Rotterdamse levensbeschouwelijke organisaties geven aan door te willen gaan met hun activiteiten in de toekomst en deze waar mogelijk uit te breiden. Volgens hen zullen er altijd mensen buiten de boot blijven vallen en zal er behoefte blijven aan hun inzet in de toekomst. Uitbreiding wordt onder andere gezocht in meer activiteiten voor kinderen en jongeren. Ook geven sommige organisaties aan hun activiteiten breder uit te willen zetten in andere wijken en deelgemeenten. Naast uitbreiding willen veel levensbeschouwelijke organisaties in Rotterdam hun werkwijze verbeteren en/of professionaliseren. Ook geven veel organisaties aan meer te willen gaan samenwerken met andere levensbeschouwelijke organisaties en met 'neutrale' organisaties die zich richten op dezelfde problemen of doelgroepen. De meeste geïnterviewden stellen dat je samen meer kunt bereiken.

De kans die levensbeschouwelijke organisaties zien in de samenwerking met de overheid, komt voor een groot deel voort uit zorgen om een toekomstig tekort aan financiële middelen om de maatschappelijke inzet mee te

financiering. Oorspronkelijke geldbronnen, zoals bijdragen van aangesloten lidorganisaties, of van verwante landelijke organisaties drogen langzaam op, en de inkomsten van leden en donateurs uit de eigen achterban kunnen dat niet altijd compenseren of nemen ook af. Voor 'nieuwe' levensbeschouwelijke organisaties geldt eenzelfde verhaal hoewel hun middelen altijd al minder zijn geweest (uitgezonderd vooral de Turkse moskeeverenigingen en -stichtingen). Vaak is de achterban ook niet in staat om veel bij te dragen, omdat zij financieel niet erg draagkrachtig is. Als er geld overblijft, dan gaat dat eerder naar wat velen toch als de kernfuncties zien, bijvoorbeeld bouw, huur en onderhoud van een moskee of kerk. Organisaties maken ondertussen vaker gebruik van sponsoring, van bijdragen in natura van bedrijven of van donaties van particulieren en weten steeds beter de weg naar (levensbeschouwelijke) 'goede doelen' fondsen te vinden (en omgekeerd). Daarbij lijken de fondsen zich intensiever te gaan bemoeien met de bedrijfsvoering en doelen van de organisaties.

De risico's van een grote afhankelijkheid van overheidsfinanciering worden ook benoemd. Zo kan de overheid bijvoorbeeld (nog) meer eisen stellen aan de selectie van cliënten die wel of niet ondersteund moeten worden, of verlangen dat organisaties fuseren met andere organisaties. Ook de korte looptijd van subsidies wordt als een belemmering ervaren. De organisaties willen de ruimte houden om op nieuwe noden in te kunnen springen. Ook willen zij een kritische stem blijven voor hun achterban of groepen in de samenleving. Daarnaast willen ze de hulp zo laagdrempelig mogelijk houden. Op dit moment voelen veel organisaties zich erkend door de overheid die waarde hecht aan hun inzet in de samenleving. Tegelijkertijd benadrukken veel organisaties de moeilijkheid om duurzame relaties met politici en ambtenaren op te bouwen. De (politieke) onzekerheid van de laatste jaren, maakt bovendien dat de huidige waardering snel kan verminderen en dat landelijk of lokaal beleid negatief kan uitpakken voor de groepen in de samenleving die de organisaties ondersteunen.

Een andere bedreiging die wordt genoemd is het tekort aan vrijwilligers door vergrijzing en secularisering. 'Nieuwe' levensbeschouwelijke organisaties melden ook de invloed van individualisering en de druk op jonge mensen door werk en gezin. Vooral in de 'nieuwe' religieuze gemeenschappen moet het dragende vrijwilligerswerk juist door jonge mensen worden gedaan, naast hun betaalde werk en het gezinsleven. Het werken met

vrijwilligers is soms ook kwetsbaar als de problematiek van mensen te ingewikkeld wordt voor vrijwilligers. Christelijke migrantenorganisaties noemen ten slotte het vinden van goede accommodaties een groot probleem. Ook de weerstand in sommige wijken tegen de aanwezigheid van organisaties of hun activiteiten vormt een punt van zorg voor enkele organisaties.

Inmiddels wordt duidelijk dat in de komende jaren de overheid - ook in Rotterdam - de ontwikkeling van een actieve *civil society* minder dan voorheen door middel van subsidies zal stimuleren. Weinigen geloven dat de individuele burgers en hun verbanden zonder meer de gevolgen van de op het terrein van zorg en welzijn terugtrekkende overheid kunnen opvangen. Nu de overheid in de komende jaren de 'kracht van de samenleving' minder en minder via gerichte subsidies zal stimuleren, kan beantwoording van de vraag of en hoe die kracht zich dan wél kan ontwikkelen niet meer ontweken worden. Het beroep op particuliere vangnetten zal toenemen en de vraag naar verbindingen in het sociale domein wordt dringender. Het betreft dan verbindingen tussen individuen en gemeenschappen / netwerken, tussen particuliere en algemene voorzieningen, tussen vrijwillige informele ondersteuning en professionele zorg. Maatschappelijk actieve levensbeschouwelijke verbanden hebben wat dat betreft de samenleving het nodige te bieden. Zij kunnen niet gemist worden in de ontwikkeling van toekomstbestendige sociale strategieën.

Literatuur

Baart, A. (2001). *Een theorie van de presentie*. Utrecht: Lemma.

Bernts, T., Jong, G. de & Yar, H. (2006). Een religieuze atlas van Nederland. In: W.B.H.J. van de Donk, A.P. Jonkers, G.J. Kronjee & R. J. J. M. Plum (red.), *Geloven in het publieke domein: Verkenningen van een dubbele transformatie* (pp. 89-138). Amsterdam: Amsterdam University Press/ Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR).

Bijsterveld, S.C. van (2008). *Overheid en godsdienst: Herijking van een onderlinge relatie*. Nijmegen: Wolf Legal Publishers.

Boer, N. de & Duyvendak, J.W. (2004). Welzijn. In: H. Dijkstra, P.L. Meurs, & E.K. Schrijvers (red.), *Maatschappelijke dienstverlening: Een onderzoek naar vijf sectoren* (pp. 17-64). Amsterdam: Amsterdam University Press.

Boomen, T. van den (2009) *Rotterdam*. Artikel in het NRC Weekblad op 19-12-2009. Gevonden op: www.tijsvandenboomen.nl

Boutellier, H. & Boonstra, N. (2009). *Van presentie tot correctie. Een nieuw perspectief op samenlevingsopbouw*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

Brink, G. van den, Cadat, M., Hurenkamp, M., Ruijter, D. de & Verplanke, L. (2006). *Culturele contrasten: Het verhaal van de migranten in Rotterdam*. Amsterdam: Bert Bakker.

Burg, W. van der (2009). *Het ideaal van de neutrale staat: Inclusieve, exclusieve en compenserende visies op godsdienst en cultuur* (Inaugurele rede Erasmus Universiteit Rotterdam). Den Haag: Boom Juridische uitgevers.

Calvert, R. (2007). *Gids voor Christelijke Migrantengemeenschappen in Rotterdam*. Rotterdam: SKIN-Rotterdam.

Canatan, K., Oudijk, C. H. & Ljamai, A. (2003). *De maatschappelijke rol van de Rotterdamse moskeeën*. Rotterdam: Centrum voor Onderzoek en Statistiek.

Canatan, K., Popovic, M. & Edinga, R. (2005). *Maatschappelijk actief in moskeeverband: Een verkennend onderzoek naar de maatschappelijke activiteiten van, en het vrijwilligerswerk binnen moskeeorganisaties en het gemeentelijk beleid ten aanzien van moskeeorganisaties*. 's-Hertogenbosch: IHSAN.

Castillo Guerra, J., Glashouwer, M., & Kregting, J. (2008). *Tel je zegeningen: Het maatschappelijk rendement van christelijke kerken in Rotterdam en hun bijdrage aan sociale cohesie*. Nijmegen: NIM.

Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) (2006). *Inkomensverdeling alle huishoudens naar inkomensgroepen*. Geraadpleegd via www.cbs.nl.

Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) (2009). *Werkloosheidswet, uitkeringen naar regio, leeftijd en geslacht*. Geraadpleegd via www.cbs.nl.

Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) (2009). *Algemene bijstand, uitkeringen naar geslacht, leeftijd en regio*. Geraadpleegd via www.cbs.nl.

Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) (2009). *Aantal uitkeringen WAO, Wajong en WAZ naar regio*. Geraadpleegd via www.cbs.nl.

Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) (2009). *Regionale Kerncijfers Nederland*. Geraadpleegd via www.cbs.nl.

Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) (2009). *Gemeente op Maat 09: Rotterdam*. Den Haag: CBS.

Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) (2009). *Religie aan het begin van de 21ste eeuw*. Den Haag: CBS.

Centrum voor Onderzoek en Statistiek (2009). *Vrijwilligerswerk en vrije tijd in Rotterdam 2009; Resultaten uit de Vrijtidsomnibusenquête 2009*. Rotterdam: Gemeente Rotterdam.

Cliteur, P.B. (2004). *De neutrale staat, het bijzonder onderwijs en de multiculturele samenleving* (Oratie Reeks). Leiden: Universiteit Leiden.

Daal, van (2001). *Het middenveld als smeltkroes. Verschuivingen in deelname aan verenigingsleven en vrijwilligerswerk in multicultureel Rotterdam*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

Dautzenberg, M. and Westerlaak, M. van (2007). *Kerken en moskeeën onder de Wmo: Een verkennend onderzoek naar kansen en bedreigingen*. Amsterdam: DSP Groep.

Davelaar, M.F., Dongen, M.C.A.M. van, Rijkschroeff, R.A.L. & Flikweert, M.W.M. (2007). *Van de straat aan het werk; dagbesteding en activering voor dak- en thuislozen in Rotterdam*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

Davelaar, M., & Smits van Waesberghe, E. (2010). *Tussen principes en pragmatisme. Een onderzoek onder Nederlandse gemeenten naar de subsidiëring van levensbeschouwelijke organisaties*. Utrecht: FORUM.

Davelaar, M., Toorn, J. van den, Witte, N. de, Beaumont, J. Kuiper, C. (2011). *Faith-based Organizations and Social Exclusion in the Netherlands*. Leuven: Acco.

Davelaar, M., Veen, R. van & Toorn, J. van den (2010). *Buitengewoon alledaags. De rol van levensbeschouwelijke organisaties bij het bestrijden van sociale uitsluiting in Tilburg*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

Davelaar, M., Witte, N. de, Swinnen, H. & Beaumont, J. (2009). FBOs and Social Exclusion in The Netherlands. In: D. Dierckx, J. Vranken, & W. Kerstens (eds.), *Faith-based organisations and social exclusion in European cities: National context reports (FACIT)* (pp. 197-246). Leuven: Acco.

Dekker, P., & Hart, J. de (2006). Kerkgangers, investeerders in de civil society. In: P. Schnabel (red.), *Investeren in Sociaal vermogen: Sociaal en cultureel rapport 2006* (pp. 317-338). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP).

Dekker-Van Bijsterveld, S.C. den (1988). *De verhouding tussen kerk en staat in het licht van de grondrechten* (Proefschrift Katholieke Universiteit Brabant). Zwolle: Tjeenk Willink.

Dierckx, D., Vranken, J., & Kerstens, W.(eds.) (2009). *Faith-based organisations and social exclusion in European cities: National context reports (FACIT)*. Leuven: Acco.

Donk, W.B.H.J. van de, Jonkers, A.P., Kronjee, G.J., & Plum, R.J.J. (red.) (2006). *Geloven in het publieke domein: Verkenning van een dubbele transformatie*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR).

Driessen, D., Werf, M. van der & Boulal, A. (2004). *Laat het van twee kanten komen: eindrapportage van een (quick scan) van de maatschappelijke rol van moskeeën in Amsterdam*. Amsterdam: Nieuwe Maan Communicatie Adviesgroep.

Ebaugh, H.R., Chafetz, J.S. & Pipes, P.F. (2006). Where's the Faith in Faith-Based Organizations? Measures and Correlates of Religiosity in Faith-Based Social Service Coalitions. *Social Forces*, 84, pp. 2259-2272.

Europese commissie (2008). *Strategisch kaderdocument: Europees Jaar van de bestrijding van armoede en sociale uitsluiting (2010); Prioriteiten en richtsnoeren voor de activiteiten in het kader van het Europees Jaar 2010*. Brussel: Europese Commissie.

Euser, H., Goossen, K., Vries, M. de & Wartena, S. (2006). *Migranten in Mokum. De betekenis van migrantenkerken voor de stad Amsterdam*. Amsterdam: VU drukkerij.

Graaf, P. de (2010). *Vrijwilligerswerk en informele hulp in Rotterdam 2009. Resultaten uit de Vrijtijdsomnibusenquête 2009*. Rotterdam: Centrum voor Onderzoek en Statistiek (COS).

Grevel, S. (2009). *Zwakke als Kracht: Religieus sociaal-maatschappelijke activiteiten in prachtwijken. Een kwalitatief onderzoek in zes steden*. (rapport nr. 592). Nijmegen: Kaski.

Gruijter, M. de, Doğan, G., & Rijkschroeff, R. (2006). *Stichting Ayasofia: Lokale schakel voor maatschappelijke participatie*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

Hart, J. de. (2008). Religieuze groepen en sociale cohesie. In: P. Schnabel, J. de Hart, & R. Bijl (red.), *Sociaal en cultureel rapport 2008* (pp. 389-418). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP).

Hart, J. de & Dekker, P. (2009). Maatschappelijke en politieke participatie en betrokkenheid. In: R. Bijl, J. Boelhouwer, E. Pommer, & P. Schyns (red.), *De sociale staat van Nederland* (pp. 239-272). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP).

Heelsum, A. van (2004). *Migrantenorganisaties in Nederland. Deel 1: Aantal en soort organisaties en ontwikkelingen*. Utrecht: FORUM.

Heelsum, A. van (2004). *Migrantenorganisaties in Nederland. Deel 2: Functioneren van de organisaties*. Utrecht: FORUM.

Heelsum, A. van, Fennema, M. & Tillie, J. (2004). Islamitische organisaties in Nederland. In: K. Phaet & J. ter Wal (red.), *Moslim in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP).

Kei Kenniscentrum stedelijke vernieuwing (2010). *Wat houdt de Wet Bijzondere maatregelen grootstedelijke problematiek in?* Artikel in Kennisbank, 27 januari 2010, gevonden op: www.kei-centrum.nl

Kennedy, J.C. (2005). Recent Dutch religious history and the limits of secularization. In: E. Sengers (ed.), *The Dutch and their Gods. Secularization and transformation of religion in the Netherlands since 1950* (pp. 27-42). Hilversum: Uitgeverij Verloren.

Kennedy, J., & Valenta, M. (2006). Religious pluralism and the Dutch state: Reflections on the future of article 23. In: W.B.H.J. van de Donk, A.P. Jonkers, G.J. Kronjee, & R.J.J.M. Plum (red.), *Geloven in het publieke domein: Verkenningen van een dubbele transformatie*. Amsterdam: Amsterdam University Press/Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR).

- Leidelmeijer, K., Schulenberg, R. & Bogaerts, A. (2009). *Waterbedeffecten van het wijkenbeleid*. Amsterdam: RIGO Research en Advies BV.
- Maas, M. & Planije, M. (2010). *Monitor Plan van Aanpak Maatschappelijke Opvang*. Utrecht: Trimbos-instituut.
- Maussen, M. (2006). *Ruimte voor de Islam? Stedelijk beleid, voorzieningen, organisaties*. Apeldoorn/Antwerpen: Het Spinhuis.
- Moors, F. & Libregts, I., m.m.v. Graaf, P. de (2010). *Monitor lage inkomens Rotterdam*. Rotterdam: Gemeente Rotterdam, Sociale Zaken en Werkgelegenheid (SoZaWe), Sociaalwetenschappelijke Afdeling.
- Nickolson, L. (2008). *Met Recht Geloven: Religie en maatschappij in wet en debat* (Forum, Reeks Religie en Samenleving). Amsterdam: Aksant.
- Noordegraaf, H. (2004). Country reports: The Netherlands. In: H. Noordegraaf & R. Volz (eds) *European churches confronting poverty: Social action against exclusion*, Bochum: SWI Verlag.
- Overdijk-Francis, J.E., Eijnden, M. van den, Martens, R. & Gerritsen, J.D. (red.) (2009). *Tweeluik religie en publiek domein: Handvatten voor gemeenten*. Den Haag: Vereniging Nederlandse Gemeenten (VNG).
- Pels, T., Lahri, F., Dogan, G., & El Madkouri, H. (2006). *Pedagogiek in moskee Othman, Al Wahda en Ayasofya (drie studies)*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut en FORUM.
- Sar, J. van der & Visser, R. (2006). *Gratis en waardevol: Rol, positie en maatschappelijk rendement van migrantenkerken in Den Haag*. Den Haag: Stichting Oikos, in opdracht van SKIN (Samen Kerk In Nederland, Amersfoort) en Stek (voor Stad en kerk, Den Haag).
- Schmeets, H., & Riele, S. te (red.) (2009). *Religie aan het begin van de 21ste eeuw*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS).
- Sider, R. J., & Unruh, H.R. (2008). Typology of Religious Characteristics of Social Service and Educational Organizations and Programs. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 33(1), 109-134.

Snoek, A., Poel, A. van der & Mheen, D. van de (2008). *State-of-the-art-onderzoek Prestatievelden 7-9 van de Wmo. ('kwetsbare burgers') Rapportage I: Hoofdlijnen.*

Utrecht/Rotterdam: Verwey-Jonker Instituut en IVO.

Steenssens, K., & Regenmortel, T. van, (2007). *Empowerment Barometer. Procesevaluatie van empowerment in buurtgebonden activeringsprojecten.* Leuven: Katholieke Universiteit Leuven.

Steketee, M., Mak, J., & Tierolf, B. (red.) (2010). *Kinderen in Tel: Databoek 2010.* Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

Taylor, C. (2007). *A Secular Age.* Cambridge, MA: Belknap Harvard University Press.

Tops, P.W., Hoogenboom, B., Spijker, W. van & Torre, E. van der (2009). *Van urgentie naar noodzaak; positie en perspectief van de stadsmariniers in Rotterdam.* Apeldoorn/Tilburg: PA/UvT.

Tweede Kamer 29325, nr. 8 (2005-2006). *Maatschappelijke opvang (Plan van aanpak G4).* Brief van de Staatssecretaris van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.

Vranken, J., Campaert, G., Dierckx, D. & Haarlem, A. van (2009). *Armoede en sociale uitsluiting; jaarboek 2009.* Leuven: Uitgeverij Acco.

VROM, ministerie van (2009). *Leefbaarheid door de tijd.* Amsterdam: RIGO Research en Advies BV.

Wolf, J. (2009). Successen en uitdagingen naar aanleiding van het plan van aanpak. In: G4 maatschappelijke opvang van de Federatie Opvang. *Daklozen aller steden verzamelt u, maar niet op straat!* Een evaluatieonderzoek in essays naar de uitvoering van het Plan van Aanpak Maatschappelijke Opvang in Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht. Amersfoort: Federatie Opvang.

Gemeentelijke documenten

Gemeente Rotterdam (2003). *Rotterdam zet door; op weg naar een stad in balans*. Rotterdam: Gemeente Rotterdam.

Gemeente Rotterdam (2005). *Subsidieverordening Rotterdam*. Rotterdam: Gemeente Rotterdam.

Gemeente Rotterdam (2006). *Tussenbalans Vrijwilligerswerk in 2015; een evaluatie van het vrijwilligersbeleid in de gemeente Rotterdam*. Rotterdam: Gemeente Rotterdam.

Gemeente Rotterdam (2007a). *Beleidsregel Participatie en Burgerschap; subsidie 2007-2010 op basis van de SVR2005*. Rotterdam: Gemeente Rotterdam.

Gemeente Rotterdam (2007b). *Uitvoeringsprogramma armoedebestrijding*. Rotterdam: Gemeente Rotterdam.

Gemeente Rotterdam (2007c). *Voortschrijdend Meerjarenplan Wmo 2008-2010*. Rotterdam: Gemeente Rotterdam.

Gemeente Rotterdam (2008). *Rotterdam sociaal gemeten; eerste meting door de Sociale Index*. Rotterdam: Gemeente Rotterdam.

Gemeente Rotterdam (2009a). *Binden, boeien en verbinden; Actieprogramma Vrijwilligersbeleid 2010-2014*. Rotterdam: Gemeente Rotterdam.

Gemeente Rotterdam (2009b). *Vierde voortgangsrapportage; Offensie tegen de armoede*. Rotterdam: Gemeente Rotterdam.

Gemeente Rotterdam (2009c). *De kracht van Rotterdam. Sociale Strategie 2020. Uitvoeringsagenda 2010-2014*. Rotterdam: Gemeente Rotterdam.

Gemeente Rotterdam (2009). *Rotterdam sociaal gemeten; tweede meting Sociale Index*. Rotterdam: Gemeente Rotterdam.

Gemeente Rotterdam (2010). *Meerjarenplan Wmo, 2010-2014*. Rotterdam: Gemeente Rotterdam.

Gemeente Rotterdam (2010). *Rotterdam sociaal gemeten; derde meting Sociale Index*. Rotterdam: Gemeente Rotterdam.
Gevonden op: www.cos.rotterdam.nl

Gemeente Rotterdam (2010). *Zoneringskader behorende bij het beleidskader Huisvesting Bijzondere Doelgroepen*. Rotterdam: Gemeente Rotterdam.
Gevonden op: www.rotterdam.nl

PvdA, VVD, D66 & CDA (2010). *Ruimte voor Talent en Ondernemen; Coalitie-akkoord 2010 - 2014 Rotterdam*. Rotterdam: Gemeente Rotterdam.

Geraadpleegde websites

www.abourakrak.nl
www.dakloosinrotterdam.nl
www.europa-nu.nl
www.gloriouschapel.org
www.inz.nl
www.johanniterorde.nl
www.maraprojecten.nl
www.ontmoeting.org
www.pauluskerkrotterdam.nl
www.platformlenr.nl
www.roravolere.nl
www.rotterdam.voedselbank.nl
www.sagradafamilia.nl
www.scotsintchurch.com
www.spor.nl
www.stichtingksa.nl
www.svvp.nl
www.victoryoutreach.eu
www.vincentiusrotterdam.nl

*Bijlage 1 Lijst van informanten van levenbeschouwelijke
organisaties Rotterdam*

- Viki Alberdi, Sagrada Familia (Spaanstalige parochie)
- Fatima Almeida, Nossa Senhora da Paz (Portugeestalige parochie)
- Ola Asubiaro, Glorious Chapel International
- Mehmet Aydin, Kocatepe Moskee
- Bernardo den Boer, Nossa Senhora da Paz (Portugeestalige parochie)
- Abdelhafid Boulhrir, Abou RakRak
- Robert Calvert, Scots International Church
- Abdeslam Chakir, Vereniging Ettaouhid
- Dick Couvée, Pauluskerk
- Yusuf Duran, Aya Sofia
- Co Elshout, Roravolere
- Martin van der Elst, Stichting Ontmoeting
- Elsbeth Hubach, House of Hope
- Herman IJzerman, Wijkpastoraat Middelland-Zuid
- Mimoun Kasmi, Stichting voor Vernieuwing en Participatie, Spior.
- Hanny de Kruijf, Stichting voor Kerkelijk Sociale Arbeid (KSA)
- Jerry Mendeszoon, Victory Outreach
- Richmond Ofori-Tawiah, Hope International Baptist Church
- Nana Opuku, Christian Family International
- Rob Pons, Leger des Heils
- Sjaak Roos, The Innerscity Project
- Ibrahim Spalburg, Stichting Platform Islamitische Organisaties Rijnmond (SPIOR)
- Lieke Steinmeijer, Stichting MARA
- Hans Visser, oud predikant Pauluskerk
- Fokje Wierdsma, Wijkpastoraat Bloemhof

*Bijlage 2 Lijst van vertegenwoordigers van de gemeente
Rotterdam*

- Rabiaa Bouhalhoul, dienst Jeugd, Onderwijs en Samenleving
- Fred Burggraaf, deelgemeente Delfshaven
- Marcel Castelijns, SoZaWe
- Jolanda van Cooten, SoZaWe
- Joke Dekker, deelgemeente IJsselmonde
- Aad van Diemen, SoZaWe
- Tamara Domenici, SoZaWe
- Fred Hoeksema, deelgemeente Feijenoord
- Maarten Rensen, dienst Jeugd, Onderwijs en Samenleving
- Rian Smit, SoZaWe
- Willem Tuinman, Bestuursdienst gemeente Rotterdam

Bijlage 3 Deelnemers stakeholderbijeenkomst

Stakeholderbijeenkomst op 7 december 2009 in Rotterdam

- Victory Outreach (Jerry Mendeszoon)
- KSA (Hanny de Kruijf)
- Sagrada Familia (Viki Alberdi)
- Spior/ Stichting voor Vernieuwing en Participatie (Mimoun Kasmi)
- Stichting Ontmoeting (Martin van der Elst)
- The Inncity Project (Sjaak Roos)
- House of Hope (Elsbeth Hubach en Annemarie Prins)
- Parochie OLV van de Vrede (Bernardo den Boer)
- Vereniging Ettaouhid (Abdeslam Chakir)
- Roravolere (Co Elshout)
- Hope International Baptist Church (Richmond Ofori-Tawiah)
- Wijkpastoraat Middelland-Zuid (Herman IJzerman)

- SoZaWe gemeente Rotterdam (Jolanda van Cooten)
- Verwey-Jonker Instituut, Hugo Swinnen (voorzitter bijeenkomst),
Jessica van den Toorn, Maarten Davelaar (onderzoekers)

Bijlage 4 Korte beschrijving levensbeschouwelijke organisaties⁴⁰

Stichting Abou RakRak

Abou RakRak is een zelforganisatie in de deelgemeente Delfshaven, die met haar activiteiten wil bijdragen aan de educatie, emancipatie en participatie van vooral islamitische jongeren en volwassenen. De stichting werkt met ambulante jongerenwerkers en organiseert huiswerkklassen voor jongeren. Daarnaast biedt ze Arabische les, een naaicursus en speciale sportactiviteiten aan voor vrouwen. Ook verzorgt Abou RakRak Nederlandse taallessen en inburgeringcursussen.

Aya Sofia

Stichting Aya Sofia zet zich in voor participatie en sociale integratie van de Turkse gemeenschap in de deelgemeente Delfshaven, vanuit een islamitische levensvisie. Tot de stichting behoren een moskee, een afdeling maatschappelijk werk en een bemiddelings- en vertaalbureau waar bewoners dagelijks terecht kunnen voor vragen en problemen. De activiteiten richten zich op individuele hulpverlening, voorlichting en leefbaarheid in de wijk. De stichting telt zeventien betaalde medewerkers en zo'n 70 vrijwilligers. Aya Sofia Delfshaven maakt deel uit van Milli Görüş.

Christian Family International

Christian Family International is een Pentecostal kerk, die de samenleving helpt door middel van spirituele hulp (bidden, preken) maar ook door middel van fysieke hulp aan mensen in nood, door het verstrekken van geld, onderdak en voedsel. Op het moment telt de kerk leden met dertien verschillende nationaliteiten.

40 Gegevens verstrekt door organisaties over 2008/2009.

Sociaal- culturele vereniging Ettaouhid

Ettaouhid is een Marokkaanse islamitische vereniging die sociale en culturele activiteiten aanbiedt aan kinderen, vrouwen en volwassenen. De belangrijkste sociaal maatschappelijke activiteiten zijn de inzet voor participatie en integratie van de leden in de samenleving en het (preventief) werken aan problemen binnen de Marokkaanse gezinnen. De activiteiten worden meestal op lokaal niveau aangeboden, met name in Rotterdam-West.

Glorious Chapel International

The Glorious Chapel International en de aangesloten stichting 'Purpose Foundation' bieden hulp aan mensen in nood door middel van de verstrekking van voedsel en kleren aan daklozen en de steun aan ex-gevangenen, drugs-verslaafden, mensen met psychische problemen en jongeren met problemen. Daarnaast worden voornamelijk voor de jeugd activiteiten georganiseerd en worden mensen naar reguliere instellingen begeleid. De gemeenschap bestaat uit 75 tot 80 leden, daarvan is 80% van Antilliaanse afkomst.

Hope International Baptist Church

Deze internationale baptistenkerk bestaat in Rotterdam uit een kleine gemeenschap van leden met uiteenlopende nationaliteiten. De kerk bekommert zich om de leden en de mensen in de wijk en wil hierbij een brug vormen tussen hen en de Nederlandse samenleving. Leden van de kerk bezoeken ziekenhuizen en gevangenissen in Rotterdam en de kerk organiseert allerlei activiteiten voor de jeugd. Op de zolder verzamelt de kerk tweedehands kleren om uit te delen in de winter.

House of Hope

House of Hope is een christelijke organisatie die door middel van huisbezoeken, aanwezigheid in de wijk en activiteiten rondom 'ontmoeting en ondersteuning', praktische hulp biedt aan mensen die dat nodig hebben. Met de activiteiten wil House of Hope bijdragen aan het verbeteren van het leven van de bewoners in de wijk en bijdragen aan vergroting van de participatie en de leefbaarheid in de wijk. Er zijn ongeveer 120 mensen bij de organisatie betrokken. Een aantal krijgt betaald, andere werken op vrijwillige basis.

Kocatepe Moskee

Kocatepe is een zeer grote Turkse moskeevereniging, aangesloten bij de Islamitische Stichting Nederland en de Turkse Islamitische Culturele Federatie, gelieerd aan Diyanet, die naast de religieuze activiteiten (gemiddeld 1500 aanwezigen) ook maatschappelijke activiteiten, zoals voorlichtingsbijeenkomsten en vrijetijdsbesteding organiseert. Deze activiteiten zijn primair voor de eigen leden maar vinden soms ook plaats in de buurt ter ondersteuning van activiteiten van anderen. De moskee heeft een jongerenvereniging (220 leden), een vrouwenvereniging en op dit moment ook een voetbalvereniging (800 leden).

Leger des Heils

Het Maatschappelijk Centrum Rotterdam en omstreken (MCR) van het Leger des Heils verzorgt activiteiten voor dak- en thuislozen en andere mensen aan de zelfkant van de maatschappij. Deze activiteiten liggen op de gebieden van maatschappelijke opvang, woonbegeleiding, activering, toeleiding naar werk, welzijn en participatie en preventie. De drijfveren zijn rechtvaardigheid, solidariteit en professionaliteit. Door het bieden van maatwerk wil de organisatie gerichte zorg verlenen waarbij de mogelijkheden en ontwikkelingskansen van elke individuele cliënt centraal staan. In 2008 telde het MCR 739 vaste krachten en 429 niet-formatieve medewerkers (vrijwilligers, uitzendkrachten et cetera).

Stichting MARA

Stichting MARA is een katholieke instelling voor maatschappelijk activeringswerk in de provincie Zuid-Holland. De stichting stimuleert, adviseert en ondersteunt vrijwilligers die zich inzetten voor mensen in kwetsbare of achtergestelde posities en zet projecten voor deze groepen op. De stichting telt op dit moment 21 medewerkers. MARA zet projecten op waar uiteenlopende aantallen vrijwilligers in mee doen. Heel ruim genomen gaat het hierbij om 1500 tot 2000 vrijwilligers in totaal.

Nossa Senhora da Paz (Portugeestalige/Kaapverdiaanse parochie)

Nossa Senhora da Paz zet zich al ruim 25 jaar in voor de Portugeessprekende migranten in Rotterdam en omstreken en heeft als maatschappelijk doel de levensomstandigheden en integratie van deze groep in de samenleving te verbeteren. Er zijn 320 vrijwilligers actief in ongeveer 30 verschillende groepen. Deze groepen houden zich bezig met kerkelijke, religieuze, sociale

en culturele activiteiten en richten zich elk op een andere doelgroep. Voorbeelden: Nederlandse les, scouting en muziek voor kinderen, bezoek aan mensen in ziekenhuizen en gevangenissen.

Stichting Ontmoeting

Stichting Ontmoeting Rotterdam biedt, op basis van christelijke naastenliefde, professionele hulp aan dak- en thuislozen, uitgaande van de behoeften en mogelijkheden van de cliënt. De afdeling Rotterdam telt 59 betaalde medewerkers en een groot aantal vrijwilligers. De stichting richt zich op drie speerpunten: inloop (voorzien in primaire levensbehoeften, zoals eten, drinken, douchen, het wassen van kleding et cetera), activering (dagactiviteiten, e-centrum) en begeleiding (zorgcoördinatie, maatschappelijk werk, werktrajectbegeleiding en woonbegeleiding).

Pauluskerk

In de afgelopen kleine 30 jaar is het diaconaal centrum Pauluskerk een 'herberg' voor de gemarginaliseerden in de samenleving geweest (Open Huis, vluchtelingen, medische zorg), een centrum voor actie gericht op een rechtvaardige maatschappij (signaleren van misstanden) en een plaats van bezinning (kerkdiensten, Bijbelstudie, pastoraat). Op dit moment telt de kerk twaalf betaalde medewerkers en ruim 100 vrijwilligers. De kerk zit nu op een tijdelijke locatie en gaat straks naar een groot multifunctioneel gebouw dat mogelijkheden biedt voor het uitbreiden van activiteiten.

Rotterdamse Raad voor Levensbeschouwing en Religie (Roravolere)

Roravolere is opgericht vanwege de behoefte aan (meer) levensbeschouwelijke en godsdienstige ontmoeting en samenwerking. De raad ondersteunt religie en levensbeschouwing als factor in de vorming van de multi-culturele samenleving en organiseert daartoe religieuze en levensbeschouwelijke ontmoetingen en onderhoudt contacten met overheidsinstanties en maatschappelijke organisaties.

Sagrada Familia (Spaanstalige parochie)

La Sagrada Familia fungeert als 'thuisfront' voor Spaanssprekende mensen in Rotterdam en omstreken. De parochie kent een groot aantal werkgroepen die maatschappelijke taken verrichten ten behoeve van deze mensen (o.a. juridisch en psychologisch advies, gevangenenbezoek, nabijheid ouderen/zieken, aanmelding voedselbank en Nederlandse les, Open Huis) en een brug

proberen te slaan naar de reguliere instanties. Deze groepen worden geheel door vrijwilligers gedraaid. Er is één betaalde kracht die het werk coördineert.

Scots International Church

De Scots International Church behartigt de belangen van Engels sprekenden in Nederland, die geïnteresseerd zijn in het christelijke geloof. De focus ligt op het ondersteunen van mensen zonder permanente verblijfsvergunning en van migrantenkerken. De kerk wil in de eerste plaats mensen voorzien van respect en ruimte. De kerk telt ongeveer 300 leden, van wie een derde Nederlanders en een derde Afrikanen zijn. De overige leden hebben 40 verschillende nationaliteiten. Hoewel het niet het belangrijkste doel van de kerk is, draagt zij onbedoeld ook bij aan de integratie van haar leden in de Nederlandse samenleving.

SKIN Rotterdam

SKIN-Rotterdam behartigt de belangen van christelijke migranten geloofsgemeenschappen in Rotterdam en steunt hen bij het zoeken en vinden van een zodanige plaats in de Rotterdamse samenleving dat zij de mogelijkheid hebben om als kerk of kerkelijke gemeente in de Rotterdamse samenleving te kunnen functioneren. SKIN-Rotterdam fungeert ook als brug tussen christelijke migranten geloofsgemeenschappen en de traditionele christelijke kerken in Rotterdam.

Stichting Platform Islamitische Organisaties Rijnmond (SPIOR)

SPIOR is een koepelorganisatie van islamitische organisaties in Rotterdam en omstreken die zich inzet voor de bevordering van de participatie van moslims in de Nederlandse samenleving. Daarnaast heeft de organisaties tot doel om de moslims in de stad te binden. De organisatie telt 45 aangesloten lidorganisaties, zeven (parttime) professionals, inhuurkrachten en vele vrijwilligers (alle lidorganisaties werken met vrijwilligers). SPIOR vertegenwoordigt de aangesloten organisaties en organiseert allerlei projecten/bijeenkomsten voor deze organisaties op de terreinen maatschappelijke participatie, kadervorming, educatie, voorlichting en signalering van problemen.

Stichting voor Vernieuwing en Participatie

De Stichting voor Vernieuwing en Participatie organiseert activiteiten op sociaal, educatief en maatschappelijk gebied. De activiteiten zijn vooral bedoeld om de participatie in de Nederlandse samenleving en het welzijn

van de Marokkaanse achterban te verhogen. De organisatie draait op louter vrijwilligers. De stichting organiseert gezinskampen, kampen voor jongeren, grote evenementen, de Dag van de Dialoog, huiswerkbegeleiding, lessen taal en cultuur en sportactiviteiten voor kinderen. Ook is er een taal- en muziek-groep voor kinderen.

Stichting Kerkelijk Sociale Arbeid (KSA)

De stichting voor Kerkelijk Sociale Arbeid (KSA) is een organisatie voor levensbeschouwelijk maatschappelijk activeringswerk. De stichting wil de kerkelijke achterban betrekken bij knelpunten in de maatschappij, bijvoorbeeld op het gebied van armoede, huiselijk geweld, vluchtelingen, mantelzorg en gebrek aan dialoog. De stichting zet ook eigen projecten op waarin naast professionals vrijwilligers participeren. Daarnaast ondersteunt zij vrijwilligersorganisaties in de stad die zich met genoemde problemen bezighouden. Er zijn in totaal twaalf professionals betrokken bij de stichting.

The Innercity Project

The Innercity Project is een christelijk project dat midden in de stad staat en mensen in moeilijkheden een luisterend oor biedt en een plek om elkaar te ontmoeten bij een kop koffie of een maaltijd. Het project heeft geen betaalde medewerkers, er zijn ongeveer 45 vrijwilligers actief. De activiteiten van het project vallen onder drie thema's: *outreach* (een bus met broodjes en koffie staat op verschillende plekken in de stad), inloop (in diaconaal centrum De Brug) en gespreksgroepen (maaltijd met gesprekken waarin mensen kennis kunnen maken met de Bijbel).

Victory Outreach

Victory Outreach Rotterdam is een christelijke kerk, die deel uitmaakt van het internationale netwerk Victory Outreach dat bestaat uit ongeveer 500 kerken en bedieningen wereldwijd. Victory Outreach heeft tot doel het evangelie te brengen naar de meest gekwetsten. Op dit moment telt de kerk ruim 900 leden met uiteenlopende nationaliteiten en achtergronden (Nederlanders, Afrikanen, Surinamers, Antilianen, Russen, Polen, Roemenen). Er werken zes fulltimers. Een speciaal onderdeel van de missie van Victory Outreach krijgt gestalte in de Victory homes (christelijke woon- en leefgemeenschappen voor mensen met verslavings- en andere problemen).

Wijkpastoraat Bloemhof

Het Wijkpastoraat Bloemhof signaleert problemen in de wijk en probeert mensen die in een moeilijke situatie verkeren te ondersteunen, zowel door zelf mee te lopen als door 'netwerkjes' om deze mensen heen te bouwen. Bij het pastoraat zijn drie beroepskrachten en ongeveer 40 vrijwilligers actief. Het belangrijkste doel is het ondersteunen van mensen in hun eigen kracht. Het wijkpastoraat bereikt vooral vrouwen van niet-Nederlandse afkomst, autochtone ouderen en kinderen.

Wijkpastoraat Middelland-Zuid

Het Wijkpastoraat Middelland-Zuid is een vorm van 'kerk zijn in de wijk', die pastorale en/of diaconale aandacht en bijstand verleent aan de inwoners van de wijk en de participatie en de cohesie in de wijk probeert te bevorderen. Het Wijkpastoraat bestaat op dit moment uit drie beroepskrachten, die samenwerken met vrijwilligers. De organisatie richt zich vooral op Nederlandse ouderen (huisbezoekstelsel, eetcafé, vieringen), migrantenvrouwen (laagdrempelige activiteiten en vieringen) en kinderen (in samenwerking met het sociaal-cultureel werk of sport en recreatie) in de wijk.

Colofon

Opdrachtgever/financier	Europese Commissie
Cofinancier	Gemeente Rotterdam
Auteurs	Drs. M. F. Davelaar Drs. J. van den Toorn
Omslag	Grafitall, Eindhoven
Afbeelding omslag	Willem van Hest
Uitgave	Verwey-Jonker Instituut Kromme Nieuwegracht 6 3512 HG Utrecht T (030) 230 07 99 F (030) 230 06 83 E secr@verwey-jonker.nl Website www.verwey-jonker.nl .

De publicatie

De publicatie kan gedownload en/of besteld worden via onze website: <http://www.verwey-jonker.nl>

ISBN 978-90-5830-421-6

© Verwey-Jonker Instituut, Utrecht 2010.

Het auteursrecht van deze publicatie berust bij het Verwey-Jonker Instituut.

Gedeeltelijke overname van teksten is toegestaan, mits daarbij de bron wordt vermeld.

The copyright of this publication rests with the Verwey-Jonker Institute.

Partial reproduction of the text is allowed, on condition that the source is mentioned.